

KORUNK

VÁLTOZÓ KÖRNYEZETSZEMLÉ-
LET • A HÁROMMILLIÓ ÉVES
EMBER • GÉNKÉSZLET ÉS MA-
GATARTÁS I. • A FÁJDALOM
ELIDEGENÍTÉSE • ZADIK ÉS
UTÓDAI • A SZÓ ÉS A SZÍN-
PAD MÉLYSÉGE • DEÁK TAMÁS
REGÉNYÉRŐL • TALÁLKOZÁSOK
BRÂNCUȘI-SAL • JANCSEK PÁL
VERSEI • ESSZÉ A TRAGIKUM-
RÓL • FELADÓ: GAÁL GÁBOR •
A VASMŰVESSÉG LEGKORÁBBI
NYOMAI ROMÁNIA TERÜLETÉN

1976 • 7

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXV. EVFOLYAM, 7. SZÁM • 1976. JÚLIUS

- GALFALVI ZSOLT • Művészet és tudatformálás 481
BENEDEK ZOLTÁN • A hárommillió éves ember 483
KAPUSY ANTAL • Génkészlet és magatartás I. 489
SZABÓ T. E. ATTILA • Változó környezetszemlélet 492
IVAN ILLICH • A fájdalom elidegenítése (Dániel Károly fordítása) 496
KANTOR LAJOS • A szó és a színpad mélysége 501
JANCSIK PÁL • Szavak szemek, Jégtánc, Szivárvány, Montázs (versek) 507
LILLI PROMET • Forró kövek (regényrészlet, D. Harasztosi Éva fordítása) 508
MÓZES ATTILA • „...À l'usage de ceux qui voyent“ 516
MAROSI PÉTER • Boleráz begubóz 520
PALL LAJOS • Mikor a kapun, Téli utazás (versek) 524
LATÓ ANNA • Zadlk és utódai I. (Részletek egy szubjektív monográfiából) 525

JEGYZETEK

- TÓTH SANDOR • Salamon László köszöntése 530
BEKE GYÖRGY • Megkísértésem 530
BORGHIDA ISTVÁN • Találkozásaim Brâncuși-sal 531

HAZAI TÜKÖR

- MÁRIOARA SALVANU—KESZI-HARMATH SÁNDOR • Beszterce-Naszód és Szilágy megye fejlődése (1976—1980) 533

TUDOMÁNYOS MŰHELY

- LÁSZLÓ ATTILA • Ferri vis (A vasművesség legkorábbi nyomai Románia területén) 536

SZEMLE

- SZILÁGYI JÚLIA • Feladó: Gaál Gábor I. (Gondolatok a könyvtárban) 542
AUREL CODOBAN • Esszé a tragikumról 545
TÖRÖK LÁSZLÓ • Válaszúton az emberiség 547
KATONA ADÁM • Régi székely lóporszaruk — és a legújabb ál-rovásírási emlékek 549
V. J. • Felszeghy Üdön—Abrahám Sándor: A biokémia alapjai (Könyvről könyvre) 551
K. E. • Fodor Ilona: Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig (Könyvről könyvre) 552
K. E. • Ivan Ungiev—Tsveta Ungieva: Hristo Botev (Könyvről könyvre) 553

LÁTÓHATÁR, SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Bardóc Lajos, Bordy Margit, Csomafáy Ferenc, Dénes Sándor, Muhi Sándor, Weiss István

KORUNK

ALAPÍTÓTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Ráczy Győző
Felelős titkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.
Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).
Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Művészet és tudatformálás

Az irodalomtól, a művészettől talán sohasem várt annyit a társadalom, mint korunkban, a szocialista építés korában. Rendszerint nyomatékosan megfogalmazott igénye: hatékony hozzájárulás a szocialista tudatformálás nagy művéhez, összhangban az új társadalom megteremtésének sokrétű feladataival.

Magától értetődik, hogy a fejlődés különböző szakaszaiban és feltételei között más-más árnyalatokkal és hangsúlyokkal jut kifejezésre ez a társadalmi igény, mint ahogy változik kielégítésének módja, az irodalom és művészet nevelő funkciójának értelmezése is. Majakovszkij például a húszas évek elején azt fejtegette, hogy olyan verseket szeretne írni, amelyek hatására a vonatok pontosan betartják a menetrendet. Még ha ezt a célkitűzést képletesen fogjuk is fel, akkor sem felejtethetjük, hogy a művészet hatása általában áttételesebben, bonyolultabban szokott érvényesülni. Egyébként a nevelő szerep értelmezésének metamorfózisai — igényben és megvalósításban egyaránt — korántsem csak a felhalmozott művészi tapasztalattól függnek, hanem szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban vannak más tudatformákkal, az ideológiai élet egész irányultságával.

A politikai nevelés és a szocialista kultúra nemrég lezajlott kongresszusa a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének követelményeiből, pártunk programjából kiindulva részletesen foglalkozott az irodalmi-művészeti alkottással mint a társadalom és az ember forradalmi átalakításának cselekvő tényezőjével. Ismételten és hangsúlyosan került előtérbe tehát az irodalom és művészet nevelő, tudatformáló szerepe, a szocialista tudat fejlesztésének sokágú feladatkörébe illeszkedve. A kongresszus tanulságait tovább gördítő eszmecserek, írók és művészek nyilatkozatai jelzik, hogy mindezek a problémák élénk visszhangot váltottak ki. A szocialista Románia irodalma és művészete új, jelentős alkotásokkal kíván részt venni az új társadalom megteremtésében, olyan művekkel, amelyek eszmei-művészi kisugárzásokkal a forradalmi humanizmus eszményeinek, elveinek térhódítását, az emberi viszonyok és magatartások szüntelen jobbítását, humanizálódását szolgálják, természetesen a maguk sajátos, tehát egyedül hatékony és érvényes módján.

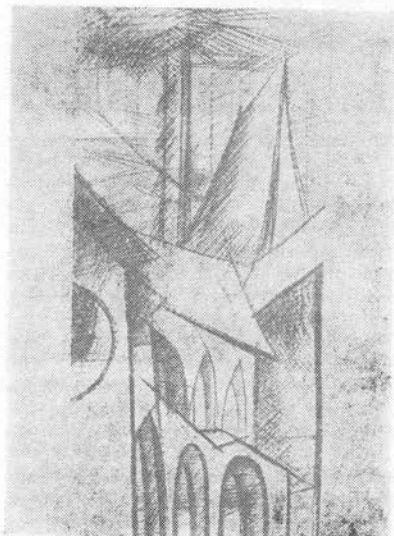
A szocialista kultúra demokratikus fórumának tanulságai, mindenekelőtt a pártunk főttkarának nagyszabású beszédében foglalt útmutatások közkinccsé váltak, s bizonyára a jövőben is gyakran fogunk hivatkozni rájuk.

Természetesen az elméleti, jelen esetben az esztétikai gondolkodás, sőt a mozgásban lévő esztétika, a műbírálat sem elégedhet meg egymagában a hivatkozásokkal. A feladat nem utolsósorban abban áll, hogy a művészet eleven fejlődéséből leszűrjünk tapasztalatokra építve végiggondoljuk és elméletileg általánosítsuk azt a problematikát, amely a mi feltételeink között a művészet és a közösség kapcsolatát jellemzi. Ezen belül különösképpen fontosnak tűnik az irodalom és művészet nevelő funkciójával kapcsolatos kérdések részletes, tárgyyszerű elemzése. A nevelő szerep fontossága természetesen nem vitatéma elkötelezett irodalmunkban és művészetünkben. Minden író és művész felelősségteljes és egyben megtisztelő hivatásának tekinti műveivel hozzájárulni az ember érzelm- és gondolatvilágának gazdagításához, nemesítéséhez, a szocialista etika és méltányosság elveinek általánossá válásához. Annál inkább vitatéma lehet és kell hogy legyen a nevelő szerep érvényesülésének módja a szocialista humanizmustól áthatott irodalom és művészet gyakorlatában. Tág tere nyílik itt az irodalomkritikának, a műbírálatnak és az esztétikai gondolkodásnak arra, hogy mind az egyes műveket, mind a különböző jelenségeket elemezve széles összefüggések között közelítse meg irodalom és művészet hatékonyságának kérdését — mert végső fokon erről van szó. A nevelő funkció értelmezése nem elvont és még kevésbé esztétizáló jellegű kérdésfeltevés, hanem szorosan összefügg az irodalomnak, a művészetnek a befogadóra gyakorolt hatásával, ha úgy tetszik tehát, a hasznával. Éppen ezért következik szervesen a kongresszus tanulságaiból a kérdés mélyenszántó és alkotó jellegű tanulmányozásának szükségessége.

Köztudomású, hogy az irodalom és művészet sajátos formája az emberi alkotótevékenységnek, sajátos formája a valóság kifejezésének. Ez a sajátosság teszi lehetővé azt, hogy a befogadóra értelmileg és érzelmileg egyaránt hasson, és az

emberi lelkekben tovább munkáló módon töltse be hivatását. A művészi minőség fontossága, a tartalom és forma dialektikája természetesen egyhangúlag elfogadható tétele a marxista esztétikának. A mindennapos műkritikai gyakorlatban azonban egyoldalúságok is előfordulnak. Például a kritikus csupán a megformálás, az ábrázolási mód kérdéseit tartja szem előtt, és megelégedzik arról, hogy a művészet mindenekelőtt mondani, közölni kíván valamit. Vagy: a tematika fontossága vagy időszerűsége menlevélként szolgál a megformálás gyengeségei számára. Persze, itt a tartalom és a forma dialektikus egységéről és kölcsönhatásáról van szó elsősorban. A kérdés fontossága azonban korántsem merül ki ebben. Ha a nevelő funkció érvényesülésének problémáit nem tisztázzuk részleteiben, könnyen feszültség támadhat az alkotóművész és a művészete iránti társadalmi igényeket megfogalmazó közvélemény között. Végső fokon nem egy értetlenség forrása művész és befogadó között ennek a problémakörnek a felszínes értelmezése. Író—olvasó találkozáson a sok okos, magvas észrevétel mellett gyakran találkozunk például olyan megjegyzésekkel, amelyek vehemensen hiányolják egyik vagy másik foglalkozási ág, tevékenységi terület ábrázolását. Nyilvánvaló, hogy az ilyen jellegű igények nem tartják szem előtt az irodalom vagy művészet tudatformáló szerepének sajátosságát, megelégednek arról, hogy az irodalom a maga hivatását mindenekelőtt az emberek közti viszonyok rajzával, az emberi élet tartalmainak művészi kifejezésével tölti be. Nem tanácsot és még kevésbé útmutatást ad az olvasónak különböző helyzetekre vonatkozóan, nem tartalmazhatja például egy általános illemtan anyagát, hanem esztétikumával segíti hozzá befogadóját ahhoz, hogy érzékenyebben, fogékonyabban tájékozódjék belső világában és az emberek közti kapcsolatok szövevényében egyaránt.

Mint minden elméleti kutatásnak, a műkritikának ebben a vonatkozásban is szilárdan a marxista—leninista filozófiára kell támaszkodnia. Csak világnézeti összefüggések között tárhatók fel ennek a bonyolult problematikának az összes vetületei. Az alkotó marxista gondolkodás törvényszerűen segíti elő az irodalom és művészet nevelő funkciójának esztétikailag termékeny értelmezését, mint ahogy minden leszűkítő, egyszerűsítő törekvés negatívan hat az irodalomról, a művészetről való közgondolkodásra is. Azoknak az utaknak és módoknak a gondos elemzése, amelyek az irodalom sajátos, az esztétikumtól elválaszthatatlan nevelő szerepének érvényesülését lehetővé teszik, és az ebből az elemzésből levont tanulságok tudatosítása, alkotókban és befogadókban egyaránt, nemcsak művészetelméletileg lehet tanulságos, hanem gyakorlatilag is rendkívül kívánatos. A művészet funkcióinak alkotó, minden utilitarista türelmetlenségtől óvakodó, összetett értelmezése a jogos társadalmi igények megfogalmazását és az esztétikai hatás sajátosságait termékenyítő egységbe fonhatja.

Bordy Margit: Vajdahunyad

A hárommillió éves ember

Az utóbbi évtized kutatásai nemcsak a kontinensek és óceánok kialakulásáról szóló elméleteinket módosították, amint erről a *Korunk* is tájékoztatta* olvasóit, de valósággal forradalmasították az ember származásáról és „életkoráról“ alkotott nézeteinket is.

A XVII. században James Ussher ír püspök az Ótestamentum alapján kiszámította, hogy az ember teremtése idősámításunk előtt 4004-ben történt. Egy századdal később Georges Buffon francia természettudós a Föld keletkezéséről írt munkájában az ember származását már 80 000 évre vezette vissza. Azóta a geológia és az őslénytan erre is alaposan rácafoltt, úgyhogy napjainkban az emberré válás folyamatát már évmilliókkal mérjük. Ez annak köszönhető, hogy az utóbbi időben világszerte élénk tudományos kutatómunka folyik az ember származásával és családfájával kapcsolatban.

1973-ban szenzációs hírré figyeltek fel a szakemberek. Richard Leakey angol származású őslénykutató (a közelmúltban elhunyt L.S.B. Leakey anatómus fia) Kenyában, a Rudolf-tótól keletre, egy olyan Hominida-koponyát talált, melynek agytérfogata felülmúlja a 800 köbcéntimétert. A feltűnést azonban nem ez, hanem a lelet abszolút kora okozta — a kálium—argon módszerrel meghatározott réteg ugyanis 2,9 millió évesnek bizonyult. Ez a felfedezés — más hasonlókkal együtt — ismét fellobbantotta a vitát az emberré válás nagy kérdéséről. Már is olyan merész elgondolások születtek, hogy az ember jóval idősebb: feltételezhetően 15-20 millió éves. Az állatvilágból való kiemelkedése és bonyolult fejlődése nem a negyedkorban játszódott le, mint eddig hittük, hanem már a pliocén időszakban kiteljesedett ez a folyamat, s a pleisztocén kétmillió évig tartó, váltakozó, hűvösebb és melegebb periódusaiban a Homo csupán továbbfejlődött.

Mielőtt rátérnék az ember múltjának megismerését célzó kutatásokra és a fontosabb megállapításokra, a feltáró munkában elért eredmények összesítésére, szeretném leszögezni, hogy ma már a paleontológusok és antropológusok egységesen elismerik nemcsak az emberi evolúció tényét, de azt is, hogy az ember biológiai és társadalmi lény egyszersmind, s fejlődését ebben az összefüggésben kell vizsgálni. Senki sem vitatja már azt sem, hogy a mai embert generációk egész láncolata kapcsolta össze az évmilliókkal ezelőtt élt primitív főemlősökkel.

Az embert az eszközkészítés tette emberré, társadalmi lénnyé, anélkül azonban, hogy megszüntette volna biológiai lény voltát. Homo sapiens mivolta „elnyeréséhez“ felszabadult kézre és meghatározott fejlettségű agyra volt szüksége. Az agy tökéletesedésével kialakult egy másik sajátos tulajdonsága, az elvont fogalmak kifejezőképessége: a beszéd. Amilyen mértékben fejlődött az ember agya, olyan mértékben tökéletesedett, ügyesedett eszközkészítő képessége és tudatos munkavégzése, jártassága az eszközök használatában. Ez tette lehetővé, hogy a nála erősebb állatokat legyőzze, ez emelte az állatvilág fölé.

Az ember eddigi és további fejlődésében lényeges mozzanat volt az egyenes testtartás, a két lábon járás és a cerebralizáció, az „agyasodás“. Ezek az alaki változások ugyanis olyan életműködésbeli változásokat idéztek elő a Hominidákban, amelyek az összes többi emlős állattól megkülönböztették őket. E biológiai változások eredménye lett a tökéletesebb látás, a táplálék könnyebb megszerzésének lehetősége és a változatosabb „étrend“.

Az emberré válás folyamatában a természetes szelekciónak is szerep jutott. Nyilvánvaló, hogy az emberi élet fejlődése mindig valamilyen meghatározott földrajzi környezetben zajlott, s a természetes szelekció biztosította az adott környezethez legjobban alkalmazkodó, tehát legéletképesebb utódok fennmaradását. Az ember azonban kiemelkedett az állatvilágból, és fejlődését a biológiai tényezők mellett most már elsődlegesen a társadalmi tényezők irányítják. A társadalmi fejlődés bizonyos magasabb fokán a szervezetnek a természeti környezethez való alkalmazkodása mindinkább veszt jelentőségéből, s a biológiai evolúciót felváltja a társadalmi evolúció.

* Veres József: Az ismeretlen Föld. *Korunk*, 1975.8.

Ezek a szempontok vezérik a paleontológusokat és antropológusokat az ősemberi leletek nagy tapasztalatot igénylő feltárási munkálataiban és kronológiai besorolásában.

Hogy hol volt tulajdonképpen az emberiség bölcsője, azt ma sem tudjuk pontosan. Az utóbbi évtizedben elért kutatási eredmények valószínűleg Darwint igazolják majd, aki már 1870-ben úgy vélekedett, hogy az emberre válás Afrikában játszódott le, a gorillához és csimpánzhoz szorosan kapcsolódó emberszabásúak körében. A múlt században Haeckel érvelése látszott azonban elfogadhatóbbnak, aki — elsősorban összehasonlító embriológiai adatok alapján — a főemlősök közül az ázsiai gibbont tartotta legközelebb állónak az emberhez.

A ma is élő főemlősök nem sűrű dzsungelekben laknak, hanem ritkás erdőkben és füves-szavannás területeken. Csontmaradványaik alig őrződnek meg. Elhullt tetemeiket felfalják a ragadozók, csontjaikat betemeti az erdei telelevény, s ott felbomlanak. Ezért tudunk olyan keveset a trópusi főemlősök őseiről és a saját elődeinkről. Darwin ugyan Afrikát jelölte meg kutatási területnek, de az az általános vélemény alakult ki, hogy az afrikai őserdők erre nem alkalmasak. Délkelet-Ázsia ígértebbnek látszott a „hiányzó láncszem” megtalálása szempontjából. Nem meglepő, hogy Dubois, majd Black — a kelet-ázsiai ősemberek felfedezői — Haeckel útmutatásai alapján Jáva szigetére és Kínába mentek kutatóúra.

Eugen Dubois-t már orvostanhallgató korában érdekelték az ősembertan kérdései. Nagy figyelemmel követte az 1856-ban a Neander-völgyben felszínre került emberi csontokról folyó vitákat. Miután elvégezte az egyetemet, kutatási szándéka megvalósíthatása végett belépett a holland gyarmati hadseregbe. Szumátra szigetére került, ahol orvosi munkája mellett szorgalmasan kutatótt ősemberi nyomok után — majd megtudta, hogy Jáva szigetén egy földmérő mérnök régi emberi koponyát talált. Áthelyeztette magát oda, és kitartó munkája nemskára meghozta az eredményt: a Solo folyó közelében, vulkanikus tufarétegben, ősemberi csontokra bukkan. Dubois a leletet gondosan kipreparálta, a felfedezett lénynek a *Pithecanthropus erectus* nevet adta, és 1894-ben bemutatta a tudományos világ-nak. Közleményét egyesek elfogadták, mások viszont hevesen ellene szoltak — kifogásolták, hogy a lelet mellől hiányoznak az eszközök, márpedig ember nem létezhet eszközök nélkül —, s voltak, akik azt bizonygatták, hogy a csontok egy majom betegségtől torzult csontjai.

A vita évekig elhúzódott, Dubois belefáradt a hadakozásba, és lemondott a további kutatásról. A csontokat a haarlemi Taylor Museumban helyezte el. Mindez nem hatott túlságosan ösztönzőleg az ősemberkutatásra, úgyhogy majdnem újabb negyedszázadig alig akadt vállalkozó, aki nagyobb feltárási munkába kezdett volna. A megrekedt kutatást egy Ausztráliában talált megkövesedett emberkoponya lendítette ismét előre. A darwinizmus hívei erre a hírre már élenkben reagáltak. Megint előkerültek a *Pithecanthropus* harminc éve porosodó csontjai. Hrdlička, a washingtoni természettudományi múzeum igazgatója tüzetesen megvizsgálta a leleteket, s több szakember bevonásával koponyaöntvényt készített, és nagyon gondosan tanulmányozta rajta az agyfelszín barázdalenyomatainak vélt vonalakat. A mérésekből arra következtetett, hogy a *Pithecanthropus* valószínűleg már tudott beszélni. Ebből a feltevésből olyan parázs vita bontakozott ki szak-körökben, hogy oda sem figyeltek egy 1925-ben megjelent közleményre, mely hírül adta, hogy Dél-Afrikában újabb emberszabású lény koponyatöredékére bukkantak.

1929-ben új mérföldkőhöz jutott az ősemberkutatás. D. Black amerikai szár-mazású orvos Pekingtől mintegy 60 kilométerre a Csou Kou Tien vidéki ún. Sárkány-domb barlangjaiban ősemberi csontokat talált, amelyek egykori „gazdájának” a *Sinanthropus pekinensis* nevet adta. A pekingi ember csontleletei (koponyák, állkapcsok, fogak), mindenekelett azonban eszközei kétségtelenül igazolták ember mivoltát. Az összehasonlító vizsgálatok során megállapították, hogy a jávai és a pekingi ember körülbelül azonos időben élt. A pekingi előember valamivel fejlettebb volt, s közelebb állt a *Homo sapiens*hez: ezt igazolták a vele együtt feltárt megpörkölt állatsontok — azaz a tűz használata. A szakemberek mindkét leletet a *Homo erectus* közös nembe sorolták, és korukat 500 000-600 000 évben határozták meg. (Sajnos, a tudomány felmérhetetlen veszteségére a *Sinanthropus* teljes leletanyaga elveszett a második világháborúban. Amikor a japánok Peking felé közeledtek, a gyűjteményt gondosan becsomagolva felrakták egy vonatra, és Sanghaj felé irányították, hogy ott hajóra rakják, amerikai rendeltetés-sel. A vonat azonban a japánok kezére került, s a gyűjteménynek azóta sem akadt nyomára senki.)

Másfél évtizeddel Dubois jávai felfedezése után Európában is találtak *Homo erectus* maradványt. Ez a lelet — egy állkapocs — heidelbergi ősember néven vonult be a kutatások történetébe. Mivel az állkapocst olyan időszakban tarták fel, amikor az ősemberkutatás körüli vita éppen holpontra jutott, rendszertani besorolására csak később került sor. A lelet egy kavicsbányából került elő kardfogú tigris- és elefántcsontokkal egyazon rétegben, s e maradványok alapján az alsó-pleisztocénba sorolták kronológiailag, ami kb. 600 000 éves kort jelent. Az állkapocsnak nincs állnyúlványa, mégis emberi jellegű, mert a fogárcádok sűrűek, s a szemfogak és a metszőfogak közötti rés hiányzik. Természetesen itt is sokáig vita tárgya volt a lelet besorolása, hiszen hiányoztak mellőle az eszközök — 1953-ban azonban a maueri *Homo erectus* is elnyerte létjogosultságát: a közeli homokkörétegekben kavicseszközöket találtak.

E három, ma már klasszikusnak mondható *Homo erectus* típus felfedezésével lezárult az ősemberkutatás első nagy fejezete. Sok apró részletből összeállt egy láncszem, amely fajunkat mintegy félmillió évvel ezelőtt összekötötte még korábbi őseinkkel. Ez az egy láncszem azóta itt-ott egész láncfűzerré terebélyesedett, de még sok részlet hiányzik belőle ahhoz, hogy lépésről lépésre követni tudjuk az emberré válás folyamatát.

A század eleji kimagasló felfedezések áttekintése után lássuk, miképpen alakult a helyzet az utóbbi évtizedekben: hogyan igazoltak a leletek egyes elméleteket és buktattak meg szép elképzeléseket.

Ma is általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint az emberfélék, a Hominidák és az emberszabású majmok, a Hominoidák (Pongidák) valószínűleg egy óvilági közös ősből származnak. De annál inkább vitatott az időpont, amikor az emberszabásúak életútja különvált. A régi felfogás szerint ez a pliocén időszak elején vagy közepén (5-6 millió évvel ezelőtt) történt — az utóbbi évtized eredményei azonban ezt az időpontot messze a geológiai újkor miocén időszakának elejére, kb. 25 millió évre tolták ki, a közös őst pedig az oligocénba helyezték.

A Hominidák feltehetően olyan őscsimpánzszerűekből eredtek, amelyek jól tudtak alkalmazkodni a steppei életmódhoz és a felegyenesedett járáshoz. Az is valószínű, hogy életük és fejlődésük még hosszú évmilliókon át párhuzamosan haladt a Pongidák evolúciójával. Ez a jelenlegi álláspont, de ebben még sok a tisztázni való. Különösen a Hominidák és a Pongidák elkülönülését, majd párhuzamos fejlődését illetően akadnak bőven választ váró kérdések — többek között az, hogy miért indultak hanyatlásnak egy idő után a Pongidák, és miért terebélyesedett ki ugyanakkor a Hominidák családfája, hiszen a látszat szerint az esélyek ekkor még egyenlőek voltak. Az emberszabású majmok ősmaradványai nagyon ritkák, ezért a közös származás körülményeinek tisztázásához minden leletre szükség van. Sajnos, itt nincs lehetőségem bemutatni ennek a hallatlanul izgalmas és nagy horderejű tudományos munkának a részleteit, ezért csak a legfontosabb őslénytani leleteket említem meg.

Egyelőre még azt a közös őst sem ismerjük, amelyből a Hominidák és a Pongidák különváltak. Lehetséges, hogy nemcsak egy közös őst volt, hanem több is. A szakemberek hosszú időn át a *Dryopithecus* tartották átmeneti formának, amelynek első maradványát az egyiptomi Fayumban fedezték fel (később Afrika más pontjain is felszínre kerültek *Dryopithecus*-csontok, sőt Indiában és Indokínában is).

A *Dryopithecus* kutatásában kimagasló eredményeket ért el a Leakey család munkaközössége. Mary Leakey megállapította, hogy a *Dryopithecus*-leletek több speciális vonásban eltérnek egymástól: vannak régebbi és fiatalabb típusok. Ezért az 1948-ban felfedezett és *Dryopithecus africanus*-nak elnevezett leletet a londoni állatkert Proconsul nevű csimpánza után *Proconsul africanus*-nak keresztelte át. Később még négyféle *Proconsul* faj vált ismeretessé. A rétegek alapos vizsgálata és a többi őslénytani lelet alapján a Leakey házaspár arra a megállapításra jutott, hogy a *Dryopithecus* és a *Proconsul* nem a Hominidák felé mutató átmenet képviselője volt, hanem az ősmajom-nemzetség sorába tartozott. Ezeknél a leleteknél ugyanis régebbi az az emberszabású koponya, melyet a Fayum mellett végzett újabb ásatások hoztak felszínre. A 26-28 millió évesnek becsült leletet *Aegyptopithecus*-nak nevezték el. Ugyancsak a határmezsgyébe helyezték azt a fosszilis lényt is, amely a *Kenyapithecus* nevet kapta.

Pongidák vagy primitív Hominidák voltak-e ezek a lények? Ez a kérdés sincs eldöntve. Az első olyan harmadkori lény, amelyet ma határozottan a Hominidák leágazásába sorolnak, és az ember származási vonalán közvetlen ősünknek tekintenek: a *Ramapithecus*. A Hominidáknak ezt az eddigi legkezdetlebbebb nemét Simons, a Yale Egyetem munkatársa találta Indiában. Újabban nyomára bukkantak Kenyában is, sőt Kretzoi Miklós magyar paleontológus szerint

a Rudabánya közelében talált csont- és állkapocstörödédek, valamint fogak, szintén Ramapithecus-maradványok. Kretzoi 8 millió évesre becsüli e fossziliákat. A Ramapithecus európai felbukkanása a további kutatások szempontjából igen nagy horderejű, annak ellenére, hogy méreteiről, életmódjáról egyelőre keveset tudunk (a koponyacsontokon és fogakon kívül világviszonylatban is csupán néhány felkarcsont-törödédek ismeretes).

Az említett felfedezések szépen mutatják a Hominidák tudománytörténeti „öregedését”. Kezdetben még a Pithecanthropust tekintették az emberfélék és az emberszabásúak közötti összekötő láncszemnek, az 1920-as években ezt a szerepet átruházták az Australopithecusra, 1960-ban pedig a Ramapithecusokra, amivel a láncszem 10-15 millió év távolba került tőlünk.

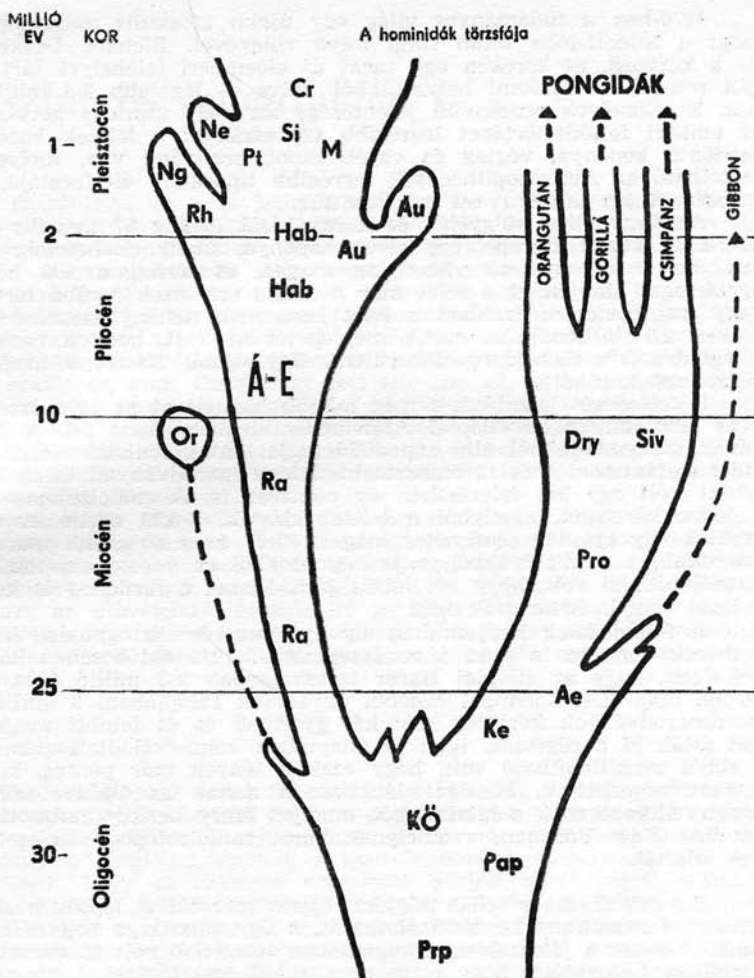
A Hominidák fejlődésvonala mai tudásunk szerint a miocénben indult el, de hogy miképpen jutott át a mintegy 6-9 millió éves állat-ember átmeneti szakaszra, azt nem tudjuk. Ugyanis a Ramapithecus és a következő — már bizonyítottan két lábon járó — ősember típus, az Australopithecus között nem ismerünk semmilyen átmenetet.

Az Australopithecust 1924-ben Dél-Afrikában fedezte fel Raymond Dart anatómus, és akkor „taungi gyermek” néven vált közismertté. A taungi lelet után 12 évvel ugyancsak Dél-Afrikában előkerült a második Australopithecus. Abban az időben a leletek korát még nem tudták pontosan meghatározni: úgy vélték, hogy legalább 2 millió évesek. A közelmúltban korszerű módszerekkel felülvizsgálták az értékelést, és a leletek korát 1 millió évre szállították le. A második világháborúban elakadt dél-afrikai kutatások csak 1946-ban indultak meg újra, s a munkába bekapcsolódott R. Broom skót származású őslénytankutató is.

A feltárást egyszerre két helyen is megkezdték: a Johannesburgtól nem messze fekvő Makapansgat-barlangban és a Sterkfontein-völgy barlangrendszerében, ahonnan fosszilis csontok tucatjai kerültek elő. A koponyák, csigolyák, medence-törödédek, felkar- és combcsontok maradványai nemcsak egyértelműen bizonyították az Australopithecus létét, de az is kiderült, hogy itt két Australopithecus-típus élt egymás mellett. Egyik mintegy 120 centiméter magas, finom csontozatú. 40-45 kg súlyú lény volt, domború ívű koponyával, vaskos állkapoccsal, kb. 500 köbcéntiméteres agyvelővel. A másik típus testmagassága elérte a 150 centimétert, robusztus alakú, erős csontozatú, 65 kg súlyú lehetett, a gorillához hasonló nagyságú agyvelővel. A szakemberek közös nevére sorolták őket, de külön nevet adtak nekik: Australopithecus africanus és Australopithecus robustus (ez utóbbit később Paranthropusnak keresztelték át). Az anatómiai különbségeket azzal hozták kapcsolatba, hogy az Australopithecus africanusok húsevők voltak, gyakran fogyasztották a nagy ragadozók által otthagytott döghúst — az Australopithecus robustust viszont, a fogazat alapján, növényevőnek vélték.

Hosszú ideig csak Dél-Afrikában találtak Australopithecus-leleteket, s ezért sokan arra gondoltak, hogy a Hominidák fejlődésének első szakasza itt zajlott le. 1952-ben azonban Jáva szigetén olyan állkapocs került elő, amelyet méretbeli és szerkezeti hasonlósága alapján Robinson professzor a dél-afrikai Paranthropusával azonosított. 1959-ben az Australopithecus Kelet-Afrikában is „jelentkezett”. Az itteni fosszilis maradványok új átrendezést tettek szükségessé az Australopithecusok besorolásában. A dél-afrikai leletek rétegei nem voltak alkalmasak radioaktív izotópos kormeghatározásra, a kelet-afrikai Olduvai-szakadékbán és a Rudolf-tóba ömlő Omo folyó völgyében viszont a leletek többnyire vulkáni tufarétegből kerültek elő, s így az itt végzett feltárások — éppen a pontos kormeghatározás lehetősége miatt — új fejezetet nyitottak az ősemberkutatásban. Ez a munka szorosan összekapcsolódik a Leakey család nevével.

A kelet-afrikai kutatások már akkor megkezdődtek, amikor ez a terület még német gyarmat volt. 1913-ban Hans Reck berlini őslénytankutató fosszilis állatcsontok gyűjtése közben egy emberi koponyát talált, amely meglehetősen réginek mutatkozott — a későbbi vizsgálat azonban kiderítette, hogy csupán jégkorszaki. Reck 1931-ben folytatta az ásásokat. Ekkor már kíséretében volt Louis Leakey, a híressé vált ősemberkutató dinasztia alapítója. Leakey és családja szívós munkával kutatta át az Olduvai-szakadékat és környékét. Huszonnyolc évi fáradságukat 1959-ben siker koronázta: Mary Leakey egy olyan előember koponyamaradványaira talált, mely izotópos kormeghatározással 1,7 millió évesnek bizonyult. A lelet a Zinjanthropus boisei nevet kapta (Kelet-Afrika régi arab neve Zinj; az utónévadás a kutatásokat támogató Charles Boise emlékére történt). A koponya rendkívül alacsony homlokú, gyengén tarajos, lapos tetejű, erős zápfogakkal és apró metszőszemfogakkal; az agykoponya térfogata kb. 600 köbcéntiméter. A lelettel együtt pattintott kőszerszámok is felszínre kerültek. A koponya formája

A hominidák és a pongidák törzsfája. Rövidítések: Ae — Aegyptopithecus, Au — Australopithecus, A-E — állat-ember átmeneti szakasz, Cr — Cromagnoni ember, Dry — Dryopithecus, Hab — Homo habilis, Ke — Kenyapithecus, KÖ — közös ős, M — maueri állkapocs, Ne — Neandervölgyi ember, Ng — Ngadong („solói ember“), Or — Oreopithecus, Pap — Parapithecus, Pro — Proconsul, Prp — Propliopithecus, Pt — Pithecanthropus, Ra — Ramapithecus, Rh — Rhodéziai ember, Si — Sinanthropus, Siv — Sivapithecus.

és fogazata alapján a Zinjanthropust a dél-afrikai Paranthropushoz hasonlíthatónak találták.

Ugyanebból a szintből a további ásatás során újabb koponya került elő, amely viszont az Australopithecus africanushoz hasonlít. A következő években aztán egyre-másra bukkantak fel újabb Hominida csonttöredékek, de ezek nem-hogy tisztázták volna az ember származásvonalát, sőt még inkább összekuszálták.

1963—1964-ben olyan koponyatöredékek, kéz- és lábfejszontok kerültek elő, amelyek rekonstruált alakja az Australopithecusok egyik nemére sem hasonlított. Dart professzor javaslatára a leleteket hátrahagyó lény a Homo habilis nevet kapta. Ez hatalmas vitát váltott ki, hiszen a feje tetejére állt minden eddigi elképzelés: ember vegyült az Australopithecusok közé! Hogy a Homo habilis tényleg ember, azt kőszkevei igazolják. A vitának az volt a végső konklúziója, hogy ha valóban létezett emberős ezen a területen, akkor vagy Olduvaiban, vagy a környékén újra „jelentkeznie“ kell.

1970-ben a tudományos világ egy újabb „fosszilis múzeummal” ismerkedett meg: a Rudolf-tóba ömlő Omo folyó völgyével. Richard Leakey indította meg itt a kutatást, és kerekén egy tucát új előemberi lelőhelyet tárt fel. A megvizsgált rétegek — földtani helyzetükből ítélve — legalább 2-4 millió évet össegeznek. E lelőhelyek rendkívüli jelentősége az, hogy mintegy keresztmetszetét adják az emberi fejlődéstörténet legrégebb szakaszának: a leletek között számos olyan perdöntő koponya, végtag és egyéb csontmaradvány van, melyek alapján megrajzolható az Australopithecusok legrégebb típusának életformája, s ugyanakkor a keresett Homo habilis is ott van közöttük.

Az Omo folyó völgyéből és környékéről 1972-ig 87 fosszilis Hominida került elő. Ezek között szerepel egy olyan koponya, amelynek homlokkrésze gyengén fejlett, de a koponyatető viszonylag magas, és térfogata 800 köbcentiméter. Az agyterfogat alapján ez a lelet már a Homo erectusok sorába tartozna. A kutatók nagy meglepetésére azonban a lelet kora nem néhány százezer évnél bizonyult, hanem 2,9 millióéknál. A másik meglepetés az volt, hogy a csontokat tartalmazó rétegekből kőszelvények is előkerültek. Egy újabb Homo, s megint az Australopithecusok korából!

E felfedezés jelentőségét még inkább kiemeli az az 1974 őszen talált 3 millió éves lelet, amely az etiópiai Afar-medencében bukkant fel. A francia, angol és német szakemberekből álló expedíció tagjai hat különböző rétegből rengeteg fosszilis elefántcsontot és 12 emberszabású lény maradványait ásták ki, s ez utóbbiak között volt egy kb. felerészben ép csontváz is. A radioizotópos kormeghatározás a homokkőréteget, amelyből a leletet kiásták, 3-3,25 millió évesnek mutatta. A csontok egy kb. 120 centiméter magas, 20-22 éves nő „földi maradványainak” bizonyultak, s a csigolyákból, a bokacsontokból és a combcsontok gömbölyűségéből megállapítható volt, hogy két lábon járt. Nemét a medence és keresztcsont, korát a fogai alapján határozták meg.

A felfedezések napjainkban oly gyorsan követik egymást, hogy még a szakemberek számára is gond a rendszerezésük. 1975 októberében közölték a hírügynökségek, hogy az etiópiai Harar tartományban 2-3 millió éves kőszelvényeket találtak, majd két hónappal később, ugyancsak Etiópiában, 3 millió éves Hominida csontmaradványok kerültek elő: két gyermek és öt felnőtt megkövesedett csontjait ásták ki a régészek. Igen jó állapotban konzerválódtak a kar- és kézcsontok, s ebből megállapítható volt, hogy ezek a lények már pontos, kifinomult mozgulatokat végezhetek. Mindez alátámasztja annak az Olduvai-völgyi fosszilis ősemberi állkapocsnak a hitelességét, amelyet Mary Leakey mutatott be 1975 novemberében New Yorkban, s amelynek korát radioizotópos méréssel 3,75 millió évesnek találták.

E sorok írásakor tehát tulajdonképpen már túl is léptük a „hárommillió éves ember” fantasztikusnak tűnő életkorát, s úgy látszik, a negyedik millió felé tartunk. S ehhez a jelentékeny „öregedéshez” elegendő volt öt év eredményes kutatómunkája. Lehetséges, hogy mire ez a rövid összefoglaló a nyomdába kerül, már újra revideálnunk kell álláspontunkat.

Jelenleg az emberré válás legkorábbi szakaszát illetően az a megállapítás látszik igazoltnak, hogy az Australopithecusok mindkét faja és a Homo habilis egyidejűleg élt évmilliókon át ugyanazon térségben. Nyitott kérdés azonban, hogy melyik volt közülük eszközkészítő: csak a Homo, vagy az Australopithecus gracilis is? Milyen volt a két (három) faj kapcsolata? Milyen szerepet tölthettek be ugyanakkor a Paranthropusok? Miben nyilvánult meg e fajoknál a természetes kiválasztódás: az „ökológban”-e, vagy a környezethez való jobb alkalmazkodásban? Melyikük fejlődött arra a fokra, hogy Homo sapiens lehetett belőle? S ha ezek közül valamelyikből vált ki a mai emberi faj, akkor kik voltak az erős csontozatú Homo erectus elődei, és mi lett az utódaikból? Vagy talán a Homo sapiens sok-sok áttételen keresztül mindhárom faj keveredéséből jött létre? Esetleg a természet több kísérletet is tett az emberré válás irányába, és a sok változat közül éppen a mi elődeink „váltak be”?

Megannyi kérdés, amire még nincs válasz. Az események azonban az antropológiai kutatásokban is felgyorsultak (jelenleg például csak Kelet-Afrikában mintegy 200 geológus és paleontológus keresi az újabb láncszemeket). A munka, ami oly fontos szerepet töltött be emberré válásunk folyamatában, most tudományos kutatótevékenységgé váltán visszafelé pergeti az időt, hogy minél teljesebb legyen emberi múltunkról alkotott képünk, s jobban, alaposabban megismerve azt, honnan jöttünk, biztosabban következtethessünk arra, hogy merre tartunk — mint biológiai értelemben vett faj — a közelebbi és távolabbi jövőben.

Génkészlét és magatartás I.

Nem kevés öniróniával és a rá jellemző aforisztikus tömörséggel fogalmazta meg Albert Einstein, hogy a legmagasabb rendű evolúciós „siker“, az emberi agy és annak legdifferenciáltabb működése, a megismerés (a Németh László-i „világ-vallató figyelem“) milyen hajtóerők letéteményese. Ön jellemzése szerint ugyanis a kiváló fizikus-gondolkodó nem rendelkezett semmiféle tehetséggel, hanem csak egy számár csökönységével és rettenetes kíváncsisággal. Némi gondolatfűzéssel e megállapításban nemcsak alkotáslélektani érdekesség fedezhető fel, hanem az antropológia, a fejlődépszichológia és főként az etológia egynemely alapvető kérdése is. Többek között az, amit Herder így tett fel: „mi az, ami az emberszabású majomnál hiányzik, hogy emberré váljon?“ — vagyis mit rejt magában az a távolság, amely az ember megjelenésével, a kétségtelen azonosságok ellenére, közte és filogenetikai ősei között keletkezett. Az, ami a számár csökönysége és a rettenetes kíváncsiság között áll fenn, mondhatnánk — de ezzel csak az etológiai kérdések kiindulópontját jelezzük.

A torzításmentességre törekvő valóságismeret csak az utóbbi évtizedekben jutott oda, hogy egy sereg humán- és természettudomány segítségével évmilliók biológiai történéseinek mechanizmusát és törvényszerűségeit bizonyos mértékig tisztázhatta. A feltárt igazságok azonban, elsőként a fajfejlődés és a genetika eredményeivel, azt az elővételező felismerést is kikényszerítették, hogy nagyon nagy időegységekben gondolkodva egyetlen törvény sem tekinthető változatlanak (VI. Levi, 1975). Ez jelezni többek között a magatartáskutatás nyitott kérdéseinek másik végpontját.

Egyértelmű tények

A filogenetikai ranglépcső adott fokozatain belül — a biológiai közelségtől függően — az összehasonlító bonctan és élettan kétségtelen azonosságokat mutat ki az ember és az állat között. A sejt szerkezet, a szerves morfo-funkcionális sajátosságai, az alapvető idegi folyamatok, a neurohumorális szabályozás stb. olyanira hasonlítanak, hogy az emberre vonatkozó adatok zöme joggal származhatott állatkísérletekből. E „közösséges“ tulajdonságok mélyebb rétegeit pedig, mint amilyen a genetikai kód egyetemessége, az alkalmazkodási folyamatok és az ökológiai „kiszolgáltatottság“ nagyfokú azonossága, az utóbbi évek kutatásai mutatták ki. A *similis simile gaudet* lehetőségét azonban az összehasonlító magatartás-vizsgálatok, az etológiai eredményei szintén megadják. A magatartásformák közös alapját az állati és az emberi élet azonos organikus szükségletei (energiafelvétel, szaporodás, alkalmazkodás stb.) alkotják, azonosak továbbá a kielégítésüket biztosító alapvető sajátosságok is (reflexek, homeosztázis-szabályozások, információ-igény és -felvétel, biológiai ritmikusság, az ökológiai fülke hatása stb.), jóllehet itt már fokozatos eltérések mutatkoznak. Ezt nemcsak a szükségletek differenciálódása vonja maga után, hanem a többnyire vele járó labilitás is, ami például az ember bio-pszichológiai homeosztázisát illetően ugyancsak szembeszökő.

A legáltalánosabb érvényű etológiai szabálynak az mutatkozik, miszerint az ember és az állat közötti fő különbség az, hogy utóbbinál elvileg mindenfajta viselkedést vele született és tanulás útján csak alig módosítható mechanizmusok szabályoznak, míg az embernél e merev szabályozási mód jobbára csak a vegetatív működésekre szorítkozik. A szükségletek kielégítését célzó magatartásteljesítményeket az embernél elégtelenül biztosítják a vele született szabályozási készletek, aminek szemléltetésére elég megemlíteni az újszülött állatok és az ember-csecsemő táplálékzerzési képességei közötti különbséget. Az állati magatartás fajlag meghatározott és gyorsan „ébredő“ sztereotípiáival szemben az emberi viselkedés nagyfokú változatosságát azonban éppen a jelzett antropológiai „hátrány“ teszi lehetővé (H. Hiebsch, M. Vorweg, 1967).

Az emberi magatartásszabályozás sajátos változatai filogenetikailag abból erednek, hogy az emberré válás során megjelent a munka és a beszéd mint a szükségletek kielégítésének két fő eszköze. Ennek következtében az egész biológiai evolúció alapját alkotó szervi alkalmazkodást más mechanizmusok váltják fel, min-

denekelőtt a termelés és a közösségi élet fejlődése. Az egyedfejlődés fő mechanizmusa így a tanulás lesz, és nem a biológiai érés, ami az embernél sokkal lassúbb, mint a hozzá legközelebb álló majomfajták bármelyikénél. Az agyállomány abszolút és viszonylagos (a testhez mért) súlya jelentős eltérést mutat az egyes állatfajok között, de ennek minőségi jelentősége nem mérhető. Testméretéhez viszonyítva sok állat (egér, delfin, mókusmajom stb.) agya nagyobb, mint az emberé. Az egyes agykérgi területek megjelenése és tömegük növekedése azonban már nagyobb jelentőségű a funkciók differenciálódása szempontjából. Mindenekelőtt a késztetések és az asszociatív folyamatok „székhelyeként” ismert homloki lebeny, valamint a beszédműködést irányító fali (parietális) lebeny az, ami új „szerzeménynek” tekinthető az emberré válás folyamán. Kiterjedt kapcsolatrendszerek útján az ún. limbikus rendszer: az ön- és fajfenntartást biztosító és az érzelmi működések integráló helye az, amely a főemlősöknél és különösen az embernél éri el legnagyobb méreteit. A fenti funkciókkal kapcsolatos belátást és előrelátást pedig e rendszerek az ún. prefrontális agyterülettel kialakult összeköttetései biztosítják. A főemlősökben megnövekedett a limbikus kéreggel, az életfontosságú működések magasabb irányítását végző hipotalamusszal és az agytörzssel szoros kapcsolatban álló hipokampusz közötti pályarendszer. A hipokampusz a jelek szerint a legmagasabb „énközpont” szerepét tölti be, mivel az itt beálló károsodások az éntudat zavaraihoz vezetnek. (Leírtak olyan eseteket, amikor hipokampusz-ártalom következtében a beteg annyira kettős tudatú lett, hogy szabályos levelezést folytatott a másik énjével.)

A gyermek agya hároméves korában már szinte olyan tömegű, mint a felnőtté, hatéves korig pedig el is éri azt. Az emberszabású majmoknál mindez alig egy év alatt megy végbe. Az ember fiatalkoráig meghaladja az állatfajok fiatalokoránál kétszeresét. Az oki magyarázatokkal szolgálni még nem tudó ún. neoténia-elmélet szerint az agy említett fejlődési üteme e szervnek az első évek során észlelhető rendkívüli rugalmasságát, mikrostrukturális képlékenységét eredményezi, amely tulajdonságok bizonyos mértékben később is megmaradnak. Ez magyarázza, hogy — ami az állatoknál hamar megszűnik — a kutató, a tájékozódó és a felderítő készség az embernél idős koráig fennmaradhat, és megnyilvánulása a „rettenetes kíváncsiság”, a sokoldalúság és a szüntelen ismeretszerzési szükséglet. E tulajdonságok nemcsak a kifejlődés feltételei, melynek lényegi folyamatairól alig mondanak valamit, hanem a minden szintű alkalmazkodásai is, ami az állatnál szűk keretek közé szorul, mivel az sohasem sajátítja el a törzsfejlődés eredményeit. Ezek nála a vele született sajátosságokban adódtak, az ember számára azonban „fel vannak adva” környezetének jelenségeiben (Leontyev, 1966). A serkentő tényezőket magasan differenciált társas közeg szolgáltatja, mely ilyen irányú mindenkori előnyével, dominanciájával azt teszi lehetővé, hogy a mikroszerkezeti differenciálódásra kész agyvelő — melynek a személyiség, a magatartás, az intelligencia mind nem monocentrikusan lokalizálható, összetett funkciói — az ismereteken kívül az érzelmi reakciókat, az észlelés, a gondolkodás mikéntjét, a tevékenység motívumait és magát a cselekvést, a magatartásmódokat és azok indítékait is megtanulja.

A társas ellenőrzést, a motivációt, a személyközi kapcsolatokat és a szocializációs folyamat összességét szem előtt tartó ún. interakcionista felfogás szerint (T. Shibutani, 1969) az emberi magatartás és a társadalmi rend a kommunikáció terméke. A magatartást ugyanis nem lehet csupán a környezeti ingerekre adott válaszként felfogni, sem a természetes szükségletek megnyilvánulásának, sem pedig a kulturális ráhatások eredményének. A „gének üzenete”, a szenzoros jelzések, az idegi központok érése, differenciálódása és spontán aktivitása, másrészt a létkörnyezet és a kultúra — ami maga is a legtagabban értelmezett magatartásformának tekinthető — kétségtelen szerepet játszanak az emberi magatartás genesisében, de a fenti megközelítési mód ezt és a benne megnyilvánuló orientációt s dinamikát egymástól függő és egymáshoz alkalmazkodó egyének kölcsönös tevékenysége eredményeként vizsgálja. Ha az említett biológiai tényezőket kiegészítjük a cselekvés, a jelentés, a szerep, a személyiség és a csoport vizsgálatával, olyan meghatározók birtokába jutunk, amelyek bizonyos szakaszokban megnyilvánuló prioritások és sorrendek felállítását is megengedik. A csoportkulturának ebben — folyamatossága révén — élszerepe van. Márpedig ha a magatartások motivációja, a személyiség és a csoportszerkezet kialakulása szociális interakcióban történik, ez arra utal, hogy a fő alakító tényezőt a kapcsolatban álló emberek közötti kölcsönhatásban kell látni.

Kommunikációhoz szükséges eszközei majd minden állatfajtnak vannak, az ember pedig a bonyolult nyelvi közlésen kívül, biológiai jellemzőként, kiterjedt nem-verbális közlési lehetőségekkel is rendelkezik, amit a kisgyermek érzékeny-

sege bizonyít a metakommunikáció iránt. A személyiség és azon belül a magatartási sémák kialakulása — vagyis a szocializáció — a kérdés egyik kutatója szerint a következő közlési rendszerekben megy végbe. Az elsőként ható anya—gyermek kapcsolat biztosítja az alapvető programozást. Ezt követi a család többszemélyes rendszere, amelyben megkezdődik az azonosulós szereptanulás, a szerepviszonylatok interiorizálása. Általában 6-8 éves kortól csatlakozik ehhez a másodlagos minták kiválasztása, aminek során a szülőkéhez hasonló magatartású személyek közlései ösztönöznek leginkább azonosulásra. Az azonosulással egyre több magatartási séma asszimilálódik a személyiségben, amely a környezeti visszajelentések nyomán mindinkább az elvárásoknak megfelelő, alkalmazkodó készsűgű lesz. A következő szakaszban, a serdülőkorbán a szülő—gyermek kapcsolat kiegészítő szerepe (komplementaritása) jelentősen csökken, s az ében kezd szerveződni a magatartást befolyásoló, de a motivációs tényezőknek és kognitív mozzanatoknak még csupán egy részét összerendező identitás. Végül ez teljes egészében megtörténik, s a kialakult végleges én-azonosság a továbbiakban már mindvégig a magatartás irányítója, és csak részleteiben módosul (Buda Béla, 1974).

A beszéd, az anyanyelv döntő jelentőségét az adja meg, hogy benne a gyermek a társadalom mintegy „eszmeileg“ tárgyiasult képességeit és ismereteit is készen találja (Hiebsch, 1967). És hogy mindenekelőtt abban a nyelvben él otthon, amelyen — az érzeléssel, észleléssel egyidőben — először nevezik meg számára a dolgokat, s hogy más nyelven is felfoghassa őket, anyanyelvében kell otthonosnak lennie. Ez a pszicholingvisztika megállapítása, amihez logikusan kapcsolódik az az antropológiai tétel, mely szerint a szegényes nyelvi környezet nagymértékben gátolja magát a társadalmi keretben történő emberré válást (Farkas Magda, 1975), azaz a szocializációt. A generikus megvilágítást C. Păunescu nyújtja, aki szerint egy adott határhelyzetben feszültség keletkezett az emberben annak folytán, hogy a világot lényegi entitásokká — szimbólumokká és jelentéssékké — tudta alakítani, de nem tudta azokat egy kodifikált rendszerbe rögzíteni, s ekkor született meg ugrásszerűen a szó. A nyelv — mondja a pszichológus H. Pieron — elrendezett szimbolika. A szimbólumok és jelentések rendszere által épül be a valóság a tudatba és a magatartásba, s ezáltal lesz a valóság a pszichikum szubsztanciája, amellyel építkeznek, amellyel birtokba vesz és alakít. „Amire nem lesz saját szavad: elpártol tőled, hiába mondja bárki, hogy a tulajdonod“ — fogalmazza meg a szépiró Sütő András a nyelvnek a szubjektum—tárgy viszonylatban betöltött kognitív habituáló szerepét.

A valóság integrálásának ez az alanyi-tárgyi lehetősége, amit a nyelv teremt meg, természetesen csak az ember kiváltsága, jöllehet mind a nyelv, mind a gondolkodás egyes alapmozzanatai már a fejlettebb állatfajoknál is megjelennek. Ha tehát a törzsféjlődés során az ember nem jutott volna a szimbólumok révén egy integráló rendszer birtokába, ha nem lenne „homo significans“, akkor a süketnémák például csak infrahumán magatartásra lennének képesek. Az ember azonban át tud váltani az absztrakciókat is kifejező gesztusnyelvre.

A nyelvi-szimbolikus közlési rendszerek folytán alakul ki az a helyzet, hogy az emberi magatartásban nagymértékben nyilvánul meg az, amit a társadalom ad fel normái, tilalmái, hagyományai stb. által: ez teszi az egyént „szereplővé“ — bár azért a viselkedést helytelen volna kizárólag e feladott funkció végrehajtására korlátozni (A. Szpirkin, 1974). A személyiség ugyanis valami megismételhetetlenül egyénit visz bele a társadalmi szerepbe. Ennek alátámasztására említhető meg két — egymástól látszólag igen távol eső — tény: az, hogy az ember genetikai változottsága messze meghaladja bármely állatfajét, és gyakorlatilag minden egyede külön változatnak tekinthető, valamint az, hogy — Kelly szerint — az emberi magatartás alapvetően elővételező (anticipáló), és nem csupán reagáló jellegű. Az ember nem környezetének rabja, sem élettörténetének áldozata, s nem a külső ingerek „lökdösik“, vagy a belső késztetések „rángatják“. Mindez logikus kifejeletként vezet ahhoz a megállapításhoz, mely szerint az első lecke, amit meg kell tanulnunk, hogy az emberről semmit sem szabad eleve adótként, bizonyosságként feltenni (S. E. Asch, 1952).

Változó környezetszemlélet

Az ember és az állatvilág fejlődéstörténetét az evolúció általános elmélete kapcsolja össze. Ez az elmélet a múlt század folyamán vált uralkodóvá, és a külön teremtés — ennek minden vélt emberi kiváltságával együtt — visszavonhatatlanul a mítoszok világába került.

Egy évszázaddal később, az ötvenes években, rohamos technikai fejlődés mellett, évről-évre elárasztó információöszönben és meglehetősen feszült politikai körülmények között egy kevésbé látványos, de nem kisebb jelentőségű szemléletmódosulás következett be. Egy általános biológiai tudományterület, az ökológia (környezettan) megállapításai annak a tévhitnek a felszámolásához vezettek, mely szerint az ember korlátlan ura a természetnek. Fokozatosan kibontakoztak azok az ökológiai törvényszerűségek, melyek a humán természetmódosító tevékenységre is szigorúan érvényesek. Ennek nyomán a környezettan nemcsak a biológia, de a társadalomtudományok figyelmét is magára vonta. Új általánosítások, új átfogó elméletek kidolgozásának a szükségessége jelentkezett, olyan általánosításoké, amelyek megbízható irányjelzőkként szolgálhatnak majd a népesség- és információ-robbanás, a növekvő élelmiszerigények, az életidegen technikai termékek (tömegpusztító fegyverek, romboló vegyi anyagok, hulladékok) korában.

Általánosított környezetfogalom

Környezetük élő és élettelen testeknek egyaránt van. Az ökológia azonban csak az élőlényeket körülvevő tényezők összességét vizsgálja. Azt a közeget tekintti környezetnek, amellyel az élőlény elválaszthatatlan és állandó kapcsolatban van. Az élőlények alkalmazkodnak a környezet hatásaihoz, és egyben vissza is hatnak saját környezetükre. Ez a kölcsönhatás az alapja egyrészt a kapcsolatrendszer bonyolódásának, másrészt a fajok biológiai fejlődésének. A kölcsönhatás az emberi faj fejlődéstörténete során is érvényesült, s továbbra is jelentős tényezője marad a biológiai és társadalmi fejlődésnek.

Humán vonatkozásban fel kell figyelni arra, hogy milyen nehéz esetenként különbséget tenni az ember külső és belső környezete között. Első megközelítésben a képlet látszólag egyszerű: életünk jelentős hányadát az otthon és a munkahely mikrokörnyezetében töltjük, hatással van ránk a lakóhelyünk, vidékünk mezo- és makrokörnyezete, technikai lehetőségeink egyre inkább az egész bioszféra (a megakörnyezet) számításvételére is köteleznek. Kísérleti adataink vannak már a kozmikus környezetben teremthető életfeltételekről is. A klasszikus környezetvédő törekvések a külső környezetre vonatkoznak.

Bonyolódik a helyzet, ha — indokoltan — két információs jellegű tényezőcsoportot is a környezetkategorióba vonunk. Az egyik a genetikai, a másik a szellemi, kulturális környezet. Mindkettő alapvetően fontos volt az emberré válás folyamatában. Embercsoportok genetikai környezete az a biológiai információ, mely az egészséges utódnemzedékeket biztosítja. A szellemi környezet annak a tanulás útján megszerzhető tudásnak a jellegét határozza meg, mely az emberi magatartásnak, az értékekhez és a társadalomhoz való viszonyulásnak az alapja. Mindkét környezet szennyezhető, és a szennyeződés következményei jelentősebbek, mint a fizikai környezetet ért szennyeződéseké. A genetikai környezet szennyezése radioaktív sugárforrások, kémiai anyagok okozta mutációkkal időben hosszan elhúzódó, beláthatatlan következményekkel járhat. A szellemi környezet szennyezése embert ember ellen uszító oktatással, sajtóval, rádióval vagy szervezkedéssel példátlan társadalmi tragédiák forrásává vált már eddig is.

Evolúciós biológiai tanulságok

A *Homo sapiens* értelmi képességeit tekintve az élők világának a legmagasabb fejlődési fokozatára eljutott tagja. Állattrendszertani helyzetét Linné határozta meg először. Mai álláspontunk szerint a felső paleolitikumtól egészen a jelenkorig élt és részben még ma is élő emberfajták tartoznak ehhez, a főemlősök rendjébe, az emberfélék családjába sorolt fajhoz. Az emberiség tehát ma egyetlen fajhoz tar-

tozik; az emberfajta száma fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. A múlt század végén halt ki a tasmaniái emberfajta, más fajták száma nagyon megcsappant, s nem egy a kihalás küszöbén áll. Az embercsoportok elkülönülése nem a biológiai változékonyság növekedésén, hanem egy sajátos, az embert minden más élőlénytől megkülönböztető tulajdonság, a második jelrendszer, a nyelv és kultúra elkülönülésén át hatott és hat ma is. Ebben az evolcionista értelemben a nyelvi, szellemi környezet is a biológiai fejlődés eredményének, illetőleg folytatásának tekinthető.

Az emberi faj történetére vonatkozó helyes arányérzék kialakításához szükségünk van arra, hogy egy pillantást vessünk a földtörténeti órára, mely az evolúció eseményeit nem általunk érzékelhetetlen nagyságrendű évmilliókban fejezi ki, hanem megsokszorozott időkeretbe, huszonnégy óra történetébe sűríti. Megdőbbenve tapasztalhatjuk, hogy a geológiai óra számlapján az egész emberi történelem 0,1 másodpercre, a *Homo sapiens*nek mint fajnak a története mindössze két másodpercre zsugorodik. Az agyvelő kifejlődéséhez viszont közel nyolc órára (nyolcszázmillió esztendőre) volt szükség. Ha feltételezzük, hogy jelenleg valahol a földi élet fejlődésének a delén vagyunk, akkor a geológiai óra két nagyon meggondolkoztató tanulsággal szolgál. Az egyik — visszatekintve — az, hogy tizedmásodpercnyi történelmünk csak parányi töredéke biológiai fejlődéstörténetünknek, tehát biológiai kötöttségeinket komolyan kell venni. A másik — immár előre nézve — az a felismerés, hogy milyen szerény szándék a következő „tizedmásodpercekre“ (néhány évezredes távlatra) előre tervezni.

Humánökológiai szempontból különösen izgalmas az a kérdés: mi tette lehetővé a földtörténet folyamán egy-egy élőlénycsoport számára, hogy uralkodó (domináns) szerepet vívjon ki magának a bioszférában? A *domináns típusok* sorozata ugyanis az élet történeti fejlődésének egyik jellemző vonása. A korai paleozoikumban a háromkaréjú rákok, a trilobiták voltak az uralkodó csoport, a szilurban és a devonban a halak, a triász és a perm határán a kétéltűek. A mezozoikumban a szárazföldet a hüllők uralták, a madarak és az emlősök a harmadkor folyamán váltak uralkodóvá, a negyedkorban indult meg az emberi ág kiválása, de ez a vonal csak a jégkorszak után, vagy még szigorúbb mércével mérve csak az utóbbi két-háromezer év óta tekinthető dominánsnak.

Az egymás után következő domináns csoportok közös jellemző vonása, hogy a későbbi dominánsok külső és belső környezetüket egyaránt jobban uralták, mint a korábbiak. A halak jobb úszók voltak, mint a háromkaréjú rákok, a hüllők jobban mozogtak a szárazföldön, mint a kétéltűek. Minden későbbi domináns csoport műveltségű képessége fokozódott, és növekedett a belső környezetet ellenőrző képessége. Az alacsonyabb rendű tengeri szervezetekben a testnedvek sókoncentrációja a környező tengervíz töménységével volt azonos. A halak képessé váltak szabályozni belső környezetük sókoncentrációját, az emlősök pedig adott határok között a test hőmérsékletét is. Az evolúciós haladás — mely a biológiai hatékonyság felső szintjét emelte állandóan — a domináns csoportokban a külső és belső környezet egyre hatásosabb ellenőrzése mellett az élő környezet fokozódó bonyolodásához, egyre finomabban kiegyensúlyozott szervezet—környezet relációkhoz vezetett.

Tanulságos megvizsgálni a szervezetek környezetellenőrző képességét egy másik vetületben, az ún. *biotechnikai haladás* szempontjából. Biotechnikai berendezésnek kell tekintenünk minden olyan szervet vagy szervrendszert, mely az élőlény hatékonyságát növeli az adott környezetben. A szerves világ fejlődése során határozott biotechnicizálódási irányzat figyelhető meg: azok a fajok, amelyeknél egyik vagy másik funkció nagymértékben tökéletesedett, előnyhöz jutottak a létért való küzdelemben. A szitakötők — igen primitív rovarcsoport — bizonyára végleg visszaszorultak volna, ha nem rendelkeznének az élővilág legtökéletesebb, legjobb hatásfokkal működő repülőberendezésével. A denevéreket (primitív emlősök) kitűnő ultrahang-lokációs berendezésük juttatta ökológiai előnyökhöz. Más állatok jó fület, éles szemet, karmokat és agyarakat fejlesztettek ki a létért való küzdelemben. Az emberi ágba a biotechnikai haladás a szürke agykéregben zajlott, az idegrendszeri kapcsolatokat fejlesztette eddig nem tapasztalt tökéletességig. Az agy a törzsfejlődés évmillióin keresztül éppen úgy a létért való küzdelem eszköze volt, mint a ragadozó éles szeme vagy éles karmai: adódó előnyök, pillanatnyi haszon, az egyik percről a másikra való túlélés céljait szolgálta.

A történelem folyamán az agy biotechnikai berendezései révén technikai megvalósítások váltak lehetővé. Bizonyos tekintetben egyenlőségjelet lehet tenni a biotechnikai és a technikai haladás közé: mindkettő a környezet feletti ellenőrzőképességet növelte. Míg azonban az állatfajok biotechnikai berendezései ál-

talában csak egy-két kapcsolatrendszeren belül (az ellenfél elpusztítása, zsákmányszerzés, menekülés) voltak hatásosak, az agy biotechnikai tökéletesedése sokoldalúságot biztosított.

Irányított evolúció, környezetgazdálkodás, optimális haszon

Az emberi faj kiválása felé vezető úton fontos lépés volt az első állatok háziatása, az első növények termesztése vétele (legrégebb bizonyító adataink 10 000-12 000 évesek). A földművelésnek mint környezetellenőrzési módnak a felfedezése és az ezzel összefüggő jobb táplálkozási lehetőségek a nagyobb közösségek, a biztosabb, a társadalmi élet kialakulását eredményezték. Ez pedig az ember tevékenységi területének a kiszélesítéséhez, cselekvésbeli differenciálódáshoz, kulturális értékek megteremtéséhez vezethetett. Önálló, állandósult kultúra általában fejlett mezőgazdaságra támaszkodott.

A növekvő lélekszámú közösségek és a környezet közötti ökológiai egyensúly felbomlását mindig a rövidtávú haszonszemponatok erőltetett kihasználása siettette. A biológiai tartalékok (erdő- vagy szántóterületek) kihasználása rövid ideig maximális haszonnal végezhető ugyan, de ez a gyorsan elért siker hosszú távon pusztulással, végső soron pedig általában pótolhatatlan veszteségekkel jár.

Nem lehet feladatunk például, hogy egységes és egyhangú kultúrterületek kialakításával teresztrális méretekben leszegényítsük az életközösségeket olyanformán, hogy mindenütt csak néhány nagy teljesítményű növényfajt (kukorica, burgonya, búza, rizs) termeljünk. Inkább új egyensúlyi állapotban lévő életközösségeket kell teremtenünk, amelyek az emberi igények kielégítését huzamosan biztosítani tudják. Ma minden jövőbe tekintő törekvés alapján az elsődleges növényi termelés — az egyetlen újraképződő biológiai energia- és nyersanyagforrás — növelése áll: tömöttebbé kell tenni a földön lévő növénytakarót, hogy ennek arányában lehessen süríteni az állatállományt; olyan növényfajokat kell nagy számban felkutatni és elszaporítani, melyeknek az örökletes tulajdonságai a napenergia lehető legjobb hatásfokú kihasználását biztosítják. Ez a folyamat a Föld fejlődéstörténetében a leggyorsabb ütemű biológiai változás — az egész Földön egyidőben zajló, ember által irányított és ellenőrzött evolúció. Eredménye élő környezetünk fokozatos átalakulása.

Az újonnan kialakított, illetőleg a természetes környezetben jelenlévő bonyolult kapcsolatrendszerek, az ökoszisztémák komplex megközelítése és számítógépes elemzése vezetett az utóbbi évek folyamán a környezetgazdálkodás tudományos módszereire, emelte általános érvényűvé az *optimális haszon* elvét. Optimális hasznot sohasem egyszerű kitermeléssel, hanem az egyensúlyi állapotot biztosító *kezelési módszerekkel* lehet elérni. Ez a kezelés mindig több ráfordítást igényel, mint a kitermelés, de tartós, gyakorlatilag állandósítható hasznot biztosít.

Nincs elvi akadálya annak, hogy számítási lehetőségeink növekedésével a szűkebb területekre kialakított kezelési modelleket általánosítsuk, és megteremtjük a bioszféra kezelési egyensúlyának általános modelljét, rögzítsük az elérhető optimális haszon mutatószámait. A törekvés csirái a nemzetközi kutatóprogramokban már megfigyelhetők; a jövő megkezdődött. A *Nemzetközi Biológiai Program*, az *Ember és bioszféra* program ennek az egységesített környezetszemléletnek az igényét tükrözi.

Az igény annál indokoltabb, mennél jobban kiéleződnek a népességszaporodás, az élelmiszerellátás és a környezetpusztulás közötti ellentmondások. A mikrobiológiai környezet ellenőrzése — a gyógyítás forradalma — meredeken felfuttatta a világ sok országában a népesedési mutatókat. A környezet népességeltartó képessége viszont a Föld véges méretei miatt sem fokozható a végtelenségig. Az az ellentmondásos helyzet alakulhat ki, hogy a növekvő népesség a technikai fejlődés mértékében nem függetlenebbé válik, hanem egyre inkább függő lesz környezetétől, hacsak nem találja meg azt a hosszútávú megoldást, amely képessé teszi dinamikus, de tartós egyensúlyi állapot kialakítására. E nélkül az élettelen, élő és szellemi környezetre kiterjedő megoldás nélkül az emberi ág már a következő évszázadban elveszítheti a törzsfejlődés uralkodó csoportjaira általánosan jellemző tulajdonságot — a környezet fokozódó ellenőrzésének a képességét.

Szellemi, kulturális fejlődés és biológiai evolúció

Az élet fejlődésében a legfrissebb evolúciós lépés a tudatos fogalmi gondolkodás képessége. Ez már eddig is sok változásnak volt az okozója, és további hatása remélhető. Egyik hatása az volt, hogy az emberiség nem esett szét, és — nagy biztonsággal állíthatjuk — a jövőben sem fog szétesni biológiaiag elkülöníthető

fajokra. A biológiai együvé tartozás azonban az emberi fejlődés lényegéből fakadóan nem jelent, mint ahogy eddig sem jelentett teljes nyelvi, szellemi egységességet, egymásbaolvadást, illetőleg minden kis csoportnak a nagyobb csoportokba való felszívódását. Az integráció nem az adott kulturális szinteken, hanem bizonyára magasabb, új szinten megy majd végbe olyanformán, hogy — a különbségeket megtartva — felhasználja a különböző csoportok legértékesebb hagyományait. Jelentkezik itt ismét a biológiai evolúció és a kulturális fejlődés közös vonása: mindkét folyamat lényegében progresszív változásokhoz, a népesség és a környezet közötti új kapcsolatok kialakulásához vezet. Mindkét fejlődés változatos-ságot igényel a populáción belül, és olyan folyamatokat, amelyek ezt a változatos-ságot a haladás érdekében előremutató irányba terelik — a tartós emberi értékeket, tudományos és emberi igazságot, az őszinteséget, a segítő és együttműködési készséget részesítik előnyben. Csak így maradhat a kultúra fontos, lényegében döntő eleme a környezet uralásának. A nagy kultúrák megalapozói, a nagy alkotói elmék, tudósok, filozófusok, művészek, vallásalapítók és reformátorok jelentős szellemi megvalósításokat hagytak maguk után. Kis és nagy embercsoportok, az egész emberiség kulturális felemelkedése, fokozott környezetellenőrző képessége ezeknek a megvalósításoknak az ismeretétől, értékelésétől és nemzedékről nemzedékre történő felújításától, megőrzésétől, továbbfejlesztésétől függ.

Kötelességünk felhívni itt a figyelmet egy nagyon lényeges, új szempontra. A biológiai evolúció alatt a fejlődést a környezet szabta meg a természetes kiválasztás mechanizmusai által. A kulturális fejlődés ütemét és irányát az ember maga irányítja, irányíthatja, amikor megváltoztatja azt a szellemi környezetet, melyben a népesség — különösen annak legfogékonyabb fiatal korosztálya — növekszik. A kultúra csak tanulás útján sajátítható el, és vétkes félreértésekhez vezethet a tudományos és közéletben az a terminológiai, szemléletbeli hanyagság és felelőtlenség, mely ebben az összefüggésben a kulturális örökségről mint valami egyik nemzedékről a másikra automatikusan átadható tényezőről beszél.

Öröklődésen csak az ivarsejtek DNS-láncában lokalizált genetikai információ raktározását, nemzedékről nemzedékre való továbbterjedését, rekombinációk és mutációk általi megváltozását és az egyedfejlődés alatt végbemenő, az akarattól teljesen független megnyilvánulását értjük. A nyelv, a közösségi érzés, a tudományos, etnikai és erkölcsi fogalmak, a kultúrának ezek az alapelemei nem öröklhetők. Ezeket csak tanulással lehet megszerezni. Az egyén műveltségi szintje csak azzal a szellemi ráfordítással, egyéni erőfeszítéssel lehet arányban, melyet tehetségétől és a társadalom biztosította intézményes keretektől függően a kultúra megszerzésére — és nem örökbevételére — áldoz vagy áldozhat. Műveltségi szintje egyben értékének egyetlen biztos mutatója is.

Azok, akik társadalmi, kulturális örökségről és öröklődésről beszélnek, erre alapoznak, lényegében a szerzett tulajdonságok öröklődésének a tévhitét vallják: azt a tévhitet, mely közismerten már eddig is igen sok szerencsétlenséget és emberi szenvedést okozott. A tévhit hirdetőit, elvi alkalmazóit pedig semmilyen vélt-valótló jóhiszeműség nem mentheti fel a történelmi felelősség alól.

Kétségtelen tény, hogy a viszonylag gyors kulturális felemelkedés mögött a biológiai evolúció messze elmaradt. De nem jutott holtpontra! A különböző emberfajták, embercsoportok közötti egyre élénkebb géncserének (egészséges szellemi környezetben) szerepe lehet például az intellektuális teljesítőképesség felső határának emelésében. Ez jelentős humán-evolúciós tényező: kulturális értékek felismerését, elterjesztését, megtartását, új értékek megteremtését segíti. A visszacsatolási rendszer egyik oldalán tehát a genetikai rekombinálódás és a ritkábban, de bizonyára jelentkező mutációk állnak. Ez a kulturális fejlődés humángenetikai alapjának fejlesztéséhez járul hozzá. A másik oldalon tökéletesedő társadalmi berendezkedések, fejlettebb tanulási módszerek, nagyobb technikai lehetőségek vannak, melyek a biológiai fejlődés által életre hívott különböző emberi genotípusok egyre hatékonyabb kibontakozását biztosítják. A kölcsönösség a haladás záloga, ez vezet el az emberi szellem, a felismerő, általánosító és elvonatkoztató képességnek, cselekvőkészségnek — általános környezetellenőrző képességünknek — azokra az emeleteire, melyeket rohamosan változó világunk megkövetel. És ez az a pont, ahol a feladatok nagyságát átérző, tehetséges és elhivatott fiataloknak összeföldi, országos és helyi szinten minden pásmában fokozottan helyt kell állnia.

A fájdalom elidegenítése

Gyarmatosítva a hagyományos kultúrát, a modern civilizáció megváltoztatja a fájdalom élményét. Megfosztja a szenvedést egyéni és bensőséges jellegétől, s a fájdalmat technikai kérdéssé alakítja. Többé nem úgy fogadjuk a szenvedést, mint az ember környezetéhez való sikeres alkalmazkodásának ellentétpárját, hanem minden fájdalom véscsengővé lesz, mely külső segítséget hív, hogy kikapcsolják. A fájdalom ilyen orvosiasítása csökkenti azt a minden emberben meglévő képességet, hogy ellenálljon környezetének, vagy vállalja a megváltoztatásával együtt járó felelősséget. Az egészség pedig éppen ezekben a képességekben rejlik.

Az iparosítás előtti kultúra azzal, hogy tartalmat ad a fájdalomnak, emeli a fájdalomtűrés küszöbét. Az orvosi civilizáció arra vállalkozik, hogy csökkentse a fájdalmat, de ugyanakkor növeli a függőséget. A kultúra azzal teszi elviselhetővé a fájdalmat, hogy értelmet ad neki, az ipari medicina ideológiája viszont kiragadja minden szubjektív összefüggésből, hogy könnyebben megsemmisíthesse. A hagyományos kultúrák nagy része felelőssé teszi az egyént a fájdalom hatása alatt tanúsított magatartásáért; az iparosított egyén azt észleli, hogy a társadalom felelős a szenvedő emberrel szemben, és köteles őt megszabadítani fájdalmától. A fájdalommal szembeni felelősségnek ez az irányváltozása tükrözi és megszilárdítja a politikai és etikai változásokat.

Minden hagyomány olyan erényeket összesít, amelyekben a fájdalomra adott válasz megtestesülhet, és a testi fájdalom az egyéni élménynek az illető kultúrára jellemző formáját ölti. A nyelvi struktúrák, valamint a gesztusok kialakította stílus nyomot hagy minden emberben, s lehetővé teszi számára, hogy vállalja a fájdalmat, amennyiben felelős saját életéért vagy a másokéért. Csupán az élet tartozékaként vállalt fájdalom változhat személyes élménnyé, amelyet önálló módon és nem gépiesen vagy kényszerítve győz le; mindennapos és megszokott élmény, nem történelmi, nem hősies; egyéni és társadalmi, de nem mesterséges és nem individualista. Attól a kultúrától függően, amelyben jelentkezik, a fájdalom a feladat érzetét keltheti vagy az elszakadást, kiválthat imádságot, panaszt, sajnálatot vagy dühöt. A hit vigasza, a mágikus rítusok vagy egyéb ópiumok ellenére, ilyen körülmények között a szenvedés önálló cselekedet marad, egyedi és elkerülhetetlen. A kultúra arra ösztönöz minden egyént, hogy a fájdalommal vagy annak a fenyegetésében élje le életét.

A szerves válaszoknak ez a szövevénye átalakulóban van az érzetek, élmények és az egyéni jövő technikai igazgatásának igénylése felé. Valamikor a fájdalom kulturális választ váltott ki, s lehetőséget adott az embereknek arra, hogy szembeszálljanak a valósággal, valahányszor az korlátozta cselekvő akaratukat. Ezentúl a fájdalom gazdasági-politikai kérdéssé változik, s valóságos lavinát indít el; az egyén megszokta, hogy fájdalomcsillapító-fogyasztónak tekintse magát, és olyan kezelésekhez folyamodik, amelyek érzéketlenné, üntudatlanná teszik, mesterségesen leszerelik akaratát, és apátiába süllyeszti.

A lényege szerint elkerülhetetlen élményként tekintett fájdalomnak az volt a politikai hatása, hogy leszűkítette az ember által kizsákmányolása kereteit. Még a legkérelmezhetőbb hatalmat is egyfajta realizmusra készítette a visszaélésben. Az ipari társadalomban viszont az embert ért ártalmak egyre nagyobb hányada a környező világ sokkhatásának következménye; ez a szerszámvilág nem jelenthet környezetet számára. Az ipar dinamikája kiküszöböli az önálló embernek azt a visszautasító képességét, amely terjeszkedésének gátat vehetne. Az ipari fejlődés ideológiája, kisajátítva a fájdalmat mint további viszályok növekedésének fékezőjét szünteti meg. Nem tekintik többé a fájdalmat „természetes” szükségességgnek, s ehhez járul még a környezeti ártalom. Ettől fogva minden fájdalom úgy jelentkezik, mint egy hibás technológia vagy egy igazságtalan törvénykezés következménye, vagy úgy, mint az érzéstelenítő orvos hiánya. A fájdalomcsillapító fogyasztójára olyannyira jellemző heteronómia arra készíti a szenvedő egyént, hogy még több gyógyszert, még több kórházat, még több elmegyógyászati létesítményt vagy ehhez hasonló, elszemélytelenített és elszakosított gondozást követeljen, valamint az orvosi létesítmények működésének politikai alátámasztását igényelje, függetlenül attól, mi ennek az emberi, társadalmi vagy gazdasági ára. Azt szeretném bebizonyítani, hogy a fájdalom műszaki kisajátítása szükségképpen

BARDÓCZ LAJOS: RÁKÓCZI (A Korunk Galéria anyagából)

BARDÓCZ LAJOS: APÁCZAI (A Korunk Galéria anyagából)

olyanszerű kísérletekben éri el tetőfokát, mint amilyen annak idején Auschwitz vagy Hirosima volt.

A jobb megértés végett szükségesnek érzem bekapcsolni a fájdalom magyarázatát a fájdalom létrejöttének társadalmi kontextusába. A fájdalomérzetet az agynak továbbított jelzések váltják ki. A szenvedés élményét, azt, amit én „fájdalomnak” nevezek, annak fokát és minőségét legalább négy tényező határozza meg a kiváltó ok természetétől és erősségétől függetlenül: a nyelvezet, a szorongás, a rá fordított figyelem és az értelmezés. E négy tényező társadalmi hatásokat közvetít; ezek: az ideológia, a gazdasági struktúra, a társadalmi sajátosságok. A kultúra határozza meg, hogy az apának, az anyának vagy mindkettőnek kell nyögnie a gyermek születésekor. Az egyéniség, a szokások és a körülmények határozzák meg, hogy az ember milyen értelmet tulajdonít a testi érzeteknek, valamint a fájdalom fokának. Ismeretes, hogy a harctéren a katonák, akik megnyomorítottasukban katonai pályafutásuk viszonylagosan szerencsés befejezését látták, elutasították azokat a morfiuminjekciókat, amelyeket elengedhetetlenül szükségesnek vélték volna szenvedéseik enyhítésére, hogyha a műtőben ejtenek sebet rajtuk.

A kultúra orvosiasodása nyomán a fájdalom társadalmi meghatározói ellenkező irányban érvényesülnek. Ott, ahol szenvedni annyi, mint kiállni egy erőpróbát, a fájdalmat bensőséges és közölhetetlen élményként tisztelik. De mihelyt a fájdalom manipulációk tárgyává lesz, főként a szervezet ellenőrizhető, mérhető, adminisztrálható reakcióját látják benne. A szubjektív élmény elernyedése, tárgyiasítása a fájdalmat diagnosztikai, majd pedig külső, kezelési anyaggá teszi, és többé nem ad lehetőséget annak, aki elszenvedi, hogy beilleszse kultúrájába, szorongásaiba és hitébe. Az orvosi szaktudás dönti el, melyek a valódi, s melyek a képzelt vagy szimulált fájdalmak. A társadalom elismeri ezt a szakmai döntést, és csatlakozik hozzá. Az objektív fájdalom csak a kívülálló szemléletén keresztül válik szenvedéssé, és csak ez a szakmai szemlélet, amelyet a társadalom is szentesít, határozza meg a páciens viszonyát saját élményéhez. Medikalizált környezetben a fájdalom nem hagy más választást áldozata számára, mint azt, hogy kiszolgáltassa magát a kezelésnek. Mindez elavult erőnné változtatja az együttérzést mint a megnyugvás, a figyelemelterelés vagy a vigasz forrását. Semmilyen személyes beavatkozás sem tudja többé megkönnyíteni a szenvedést, és eltéríteni a beteget attól, hogy további kezelésekhöz folyamodjék.

A fájdalom medikalizálódásának története még megírásra vár. Néhány tudományos monográfia foglalkozik ugyan a fájdalom iránt tanúsított orvosi magatartás gyökeres változásával az utóbbi 250 évben. Souques a fájdalmat mint diagnosztikai tünetet tárgyalja. A fájdalommal kapcsolatos mai álláspontot ismertető egyes szövegek történelmi áttekintést nyújtanak. A német és holland antropológiai orvostudomány értékes elemeket gyűjtött össze a modern fájdalom fejlődéséről azzal, hogy leírta a testi érzékelés alakulását a technika korszakában. A páciensek szorongása és az orvosi intézmények közötti összefüggést néhány pszichiáter tanulmányozta, és alkalmoszerűen a belgyógyászat is foglalkozik vele. Megmaradt azonban szűz területnek az orvosi állásfoglalás megváltozása a fájdalommal szemben. Az orvos fájdalomszemléletének történeti kidolgozását számos akadály hátráltatja. A fájdalom történéseinek mindenekelőtt azzal a nehézséggel kell számolnia, hogy maga a fájdalom is alapvetően átalakult az embert fenyegető többi ártalom összefüggésében. A fájdalom helyzetet változtatott a gond, a bűntudat, a bűn, a szorongás, a félelem, az éhség, a fogyatékoság viszonylatában. Újabb betegségkategóriák jelentek meg, úgymint az anomáliák, az elmebetegségek, depresszió, munkakeptelenség. Az az egyértelműség, amellyel a műtőben nap mint nap a „fájdalom” szót használják, olyasvalamit jelöl, aminek az előző nemzedék számára még nem volt külön megnevezése. A szó a maga orvosiasodott, szakszerű használata folytán a fájdalom azon részének a megnevezésére korlátozódik, amelyre az orvos kiterjesztheti illetékességét, vagy amit ellenőrizhet.

A fájdalom története tehát egyszeriben szemantikai kérdésbe ütközne. Annak a technikai objektumnak, amelyet a jelenkori orvostudomány fájdalomként jelöl meg, még máig sincs megfelelője a mindennapi beszédben. A legtöbb nyelvben az orvosok által kisajátított kifejezés tartalma tágabb: fedi többek között a gondot, szomorúságot, bánatot, szorongást, szegyént és bűntudatot. Ha az angol painnek és a német Schmerz-nek — ha nem is kizárólagosan — testi jellege van, ezzel ellentétben a legtöbb indogermán szinonima jóval tágabb jelentésű. A testi fájdalmat olyan kifejezések jelölik, amelyek nehéz munkát, megpróbáltatást, keserűséget, kínzást, túrást, büntetést, agóniát vagy még általánosabban: bajt, bánkódást jelentenek, ezenkívül betegséget, rosszullétet, fáradságot, éhséget, gátsz, sebesülést, aggodalmat, szomorúságot, zavart, nyugtalanságot, elnyomatást.

Ez a litánia még távolról sem teljes; azt bizonyítja, hogy a nyelvezet több-fajta olyan „bajt” tud megkülönböztetni, amelyeknek testi visszahatása vagy eredete van. A fájdalom és a „baj” közelsége különösen nyilvánvaló a francia nyelvben. Ez kitűnik a klinikai beszélgetés során is, amikor az orvos kérdésére, hogy milyen fájdalom irányította kórházba a páciens, ez — a lábára mutatva — azt feleli: „Itt fáj!” Másrészt a francia meg tudja különböztetni a bajt a szenvedéstől. Az ember szenvedhet teljes egészében anélkül, hogy egy bizonyos része fájna. Olyan megkülönböztetés ez, amelynek van megfelelője a német nyelvben, de angolra szó szerint lefordíthatatlan.

Az értékek ipari intézményesítése tükröződik a nyelvezetben. Megváltoztatja azon szavak súlyát, amelyek a kórokat jelzik, és azokét, amelyek a bajok személyes élményét jelölik. Azoknak a fogalmaknak, amelyek segítségével az orvos megmagyarázza a nővérnek a fájdalom mibenlétét, egyre nő a tárgyi pontosságuk, miközben a szubjektív viszonyítási kifejezések, melyekkel a páciens igyekszik megfogalmazni fájdalmát, egyre üresebben konganak, és elvesztik közlési értéküket. Egyazon szó kétféleképpen is változhat: mint terminus technicus nyomtatékosabbá válik, és egyidejűleg gyengül mint köznapi kifejezés.

A fájdalom története megírásának további akadálya a fájdalom különleges érték- és ismeretelméleti státusa. A kizárólagosan testi fájdalom határeset minden másfajta értékítéllethez viszonyítva, más az ismeret tárgya is. A személyes fájdalom sui generis, úgy is mint negatív érték és úgy is mint élmény. A fájdalomnak ez az emberi sorsban elfoglalt szélsőséges helyzete zsákkutácba vezeti a fájdalom tárgyalását. Ebből következik a kutatás sajnálatos hiánya is. Mennél inkább ki van szolgáltatva az ember a fájdalomnak, annál inkább eltorlaszolódik minden távolság, minden perspektíva, minden fény.

A testi fájdalom negatív érték, kizárólagosan azé, aki átéli, és alapvetően különbözik minden más — külső vagy szerves — negatív értéktől. R. Hartman példát mond erre a különbözésre. Ösztönösen érzem, hogy másként válaszolok, amikor valaki azt mondja, szenved, és ezáltal kiváltja együttérzésemet, amikor az őt körülvevő betegekről megtudom, hogy szenvednek, és így keltik fel részvéteimet —, megint másként reagálok egy klinikai migrén-„eset”-re, amely tudományos érdeklődésemet kelti fel. Az a belső és személyes élmény, melyet az első esetben a „fájdalmam” kifejezés jelölt, hozzáférhetetlen bármely tudományos kutatás számára, jóllehet olyan fogalomról van szó, amely első pillantásra nélkülöz minden történeti dimenziót.

A fájdalom mint benső negatív érték azt az élményt jelenti, mely megszünteti a folytonossághiányt szervezet és környezet között, azt a tapasztalatot, amelyben a válasz teljesen elhomályosítja a stimulust, a szubjektivitás sem célra, sem objektumra vissza nem vezethető kellemetlen jelenlétét. A fájdalom ilyen értelemben iszonyatos élményt jelez, éppen mert semmilyen erőfeszítéssel sem lehet valamilyen kategóriába besorolni. Ha két személy szavak segítségével — s ezek számukra csakis külsőlegesek maradhatnak — próbálja migrénjét összehasonlítani, tudják, hogy a fájdalom mint belső valóság nem foglalható e műveltebe, kívül esik minden összehasonlításon. Mi több, azt is tudják, hogy ezt a fájdalmat klinikai megnevezése sem fedi. Ezt a különleges negatív értéket, ami a benső fájdalom, egy különleges fajta bizonyosság kíséri. Ez a negatív érték nemcsak közölhetetlen, de egyben tagadhatatlan is. Más kóroktól eltérően, a kiváltó ok nem különíthető el a kínzó élménytől: éppen az elkülöníthetetlensége különbözteti meg a pszichológiai egyensúlyt veszélyeztető egyéb hatásoktól. A fájdalom bizonyossága összezárja az embert magányos tapasztalával.

Paradoxális, hogy a saját testi fájdalom nem közölhető, s létének bizonyossága más személynél úgyszintén kivételes típusú. Wittgenstein szerint a más fájdalmának ez a megérzése a sajnálaton alapul. Minél mélyebb a sajnálatunk, annál mélyebb a meggyőződésünk, hogy átérezzük fájdalmát és teljes magányosságát a szenvedésben. Ugyancsak Wittgenstein szerint, az a bizonyosság, hogy a másik is képes erre az élményre, megelőzi a meggyőződést, hogy ő is emberi lény. Még a rab sem tudja elhinni, hogy hóhérból hiányzik minden együttérzés.

Ez a néhány szemantikai, érték- és ismeretelméleti kitérő azért tűnt szükségesnek, hogy alátámasszam a testi fájdalom történeti szempontú tárgyalását. Szükségesnek tartottam felvázolni, hogyan lehet egy ennyire bensőséges élménynek körtörténete. Úgy tűnik, a fájdalom nyelvezetének fokozatos orvosiasodása, valamint válaszuk a fájdalomra és a szenvedések diagnosztizálása afelé tart, hogy társadalmi meghatározottságában bénítsa meg a fájdalom „elviselésének” személyes képességét.

Ha fájdalmat érzek, mindig tudatában vagyok annak, hogy megfogalmazódott egy kérdés. A fájdalom története tanulmányozásának legalkalmasabb módja

fejlődésében figyelni ezt a kérdést. Akár nekem fáj, akár másnak, kérdőjel éke-
lődik az észlelésbe. A kérdés, amit felvet, éppolyan lényeges vetülete a fájdalom-
nak, mint annak bensőségessége és magányossága. Kísérleti tárgyként a fájdalom-
dalmat az ésszerűség, a perspektíva, a hivatkozás hiánya tünetének tekintik. Mi
nincs rendjén? És meddig? Miért kell... miért szükséges... hogyan lehetek ál-
dozata ennek a fájdalomnak? Az a tudományos megfigyelő, aki elzárkózna a fájdalom-
dalomnak ez elől a viszonyításmozzanata elől, nem láthat mást, csak tükörképet
vagy ösztönös reakciókat. Csak azt tanulmányozhatná, ami az emberben kísérleti
nyúl jellegű. Minden őszinte orvos tudja, hogy ha süket marad arra, ami a páciens
panaszaiban kérdés, feltárhat ugyan fajlagos tüneteket, de nem ért meg
semmit a beteg szenvedéseiből. Sajnos, a fájdalom tárgyiasításának képessége a
tudományos orvosképzés következménye. Tanulmányaik készítetik az orvosokat,
hogy arra a fájdalomra összpontosítsák figyelmüket, amely kísérletileg tanulmányo-
zható — lehetőleg emberen és tengerimalacon —, és amely külső eszközökkel
megragadható, úgy mint a periférikus ideg serkentése, az influxus tanulmányo-
zása, a serkentésre adott válasz és annak kondicionálása a páciens farmakológiai
és klinikai ellenőrzése útján. Ilyen esetekben az orvosi beavatkozás mechanikus
beavatkozásra szorítkozik.

Általában állatokon próbálják ki a gyógyszerkészítmények érzéstelenítő ha-
tását, és az egereken, ritkábban majmokon végzett megfigyeléseket aztán embereken
ellenőrzik. Addig, amíg az embereket az állatokhoz hasonló kísérleti körülmények
között vizsgálják, ugyanazon nyugtató beavatkozások többé-kevésbé hasonló ered-
ményekhez is vezetnek. De legtöbbször, mikor arról van szó, hogy hasonló mód-
szereket olyan alanyokon kell alkalmazni, akik „valóban szenvednek“, a kísérleti
alapon elért eredmények elmaradnak. Az érzéstelenítőnek csak akkor van meg a
várt hatása, ha a szenvedő fájdalomelfogadó képességét eltompították. Ilyen ér-
telemben a fájdalom adminisztrációja azt megelőzően feltételezi a szenvedés gyógy-
szerelését.

Mind az orvos, mind a páciens olyan társadalomban él, mely értékesíti az
érzéstelenítést, és ezért mindkettő megtanulja elfojtani a minden fájdalommal
velejáró „miért“-eket. Ezek a „miért“-ek meghatározatlan szorongássá alakulnak
át, melyek könnyen megszüntethetők ópiumok segítségével. A páciens megtanulja
úgy felfogni saját fájdalmát, mint klinikai tény, amely alávethető szabvány-
kezelésnek. Bizonyos kezelések eredményeként a páciens képes lesz eltengődni fájdalom-
dalmával anélkül, hogy szenvedni tudna: úgy tekinti, mintha egy halat szemlélne
az akvárium üvegfalán keresztül. Ennek a fájdalom-elidegenítésnek a legszélsősé-
geesebb példái a lobotomizált betegek. A magasabb rendű képességek sérülése a
fájdalomérzetet egyszerű fizikai zavarrá redukálja, amelyre ráhúzható egy klinikai
megnevezés.

Valamely átélt fájdalom csak akkor válik szenvedéssé, ha beilleszthető egy
kultúrába. Ez azért van, mert a kultúra nyújtja azt a keretet, mely lehetőséget
nyújt az átéltek rendszerezésére, mert a kultúra elengedhetetlen feltétele annak,
hogy kifejlődhessék a szenvedés művészete. Minden fájdalomnak a kultúra nyújtja
azt a kérdő alakot, amely megfogalmazhatóvá és megoszthatóvá teszi, a kultúra
nyújtja azokat az elemeket, melyek segítségével a fájdalom elmozdítható, a han-
gokat, szavakat, mozdulatokat, melyek azzal könnyítenek, hogy lehetővé teszik
a közlést. Ugyancsak a kultúra kínál szintaxist ahhoz, hogy a fájdalom kifejezése
testet ölthessen az áldozatot környezetéhez kötő folyamatban. Végül a kultúra
teremt meg a fájdalom létét magyarázó mítoszokat: Kismet, Karma avagy a bűn
megtisztulása; vagy a bosszú, a büntetés, vagy a szemmel verő szomszéd irigysége.
Bizonyos szempontból elmondható, hogy minden kultúra a szenvedésnek egy
sajátos stílusát képviseli. [...]

A fájdalom elleni harc akkor kezdődött, amikor Descartes elválasztotta a
testet a lélektől. Az általa felépített testmodell mértani, mechanikus vagy óramű
elvű volt, és olyan gépezethez hasonlított, amelyet egy mérnök meg tud javítani.
A test így géppé válik, amely a lélek tulajdona, és amelyet a lélek kormányoz,
távolról. A „hús“ (a német még pontosabban képes megjelölni a Leib szóval)
magatehetetlen testté alacsonyodott le, amelyet a lélek kormányozni tud.

Descartes számára a fájdalom jel, amelyet a test a léleknek önvédelemből
továbbít, hogy segítségével mechanikus integritását megőrizhesse. A fájdalom pon-
tos jelbeszéddé válik a tanulási folyamat során. Segítségével tanulja meg a lélek,
hogyan kerülje el a test súlyosabb károsodásait. Leibniz úgy összegezi az új di-
daktikai perspektívát, hogy a Világmindenség Nagy Mérnökéről beszél, aki az
embert a lehető legtökéletesebbé alkotta, és nem találhatott fel jobb berendezést ol-
talmazására, minthogy értelmet adott fájdalmának.

A múlt század végére a fájdalom megszabadult minden metafizikai vonatko-

zástól: úgy lehetett tárgyalni, mint élettani működések székhelyét. Richet önálló élettani jelenségként tanulmányozza, anélkül hogy felvetné kezelésének vagy diagnosztikai értékének problémáját. Az érzéstelenítő kezelést célzó kísérleti kutatás eleve feltételezi az ilyen előzetes demisztifikációt. A medicinának a fájdalomcsillapítás felé fordulása a fájdalom újjáértékelésének tartozéka, s ezt tükrözi minden korunkbeli intézmény. A fájdalomnak és kiküszöbölésének intézményszerűsített vállalása központi helyet foglal el korunk aggodalmai között. A szenvedés mennyiségi csökkentése a civilizációs haladás színvonalává vált. Az újfajta érzékenységet nem azért foglalkoztatja a világ sorsa, mert a világ bűnös, mert a fényben szűkölködik, vagy mert barbárság fenyegeti, hanem mert kétségbeesetten tele van fájdalommal. A fájdalom iránti új érzékenység hatására a politika is inkább a szenvedés csökkentésére, mint a boldogság növelésére vállalkozik. Egész sor vállalkozás céliránya valamilyen rossz — a tudatlanság, a tehetetlenség s mindenekelőtt a fájdalom — ellenszerét kitermelni. A fájdalomat mindinkább úgy tekintik, mint olyan emberek osztályrészét, akiket az orvosi testület még nem részesített műszeres ládikója jótéteményeiben. Az a gondolat, hogy a szenvedés művészete alternatív válasz lehet a fájdalomcsillapító-fogyasztásra, valósággal obszcen színvetet nyer.

Olyan társadalomban, melyet az érzéstelenítés ural, ésszerűbbnek tűnik menekülni a fájdalom elől, szó szerint minden áron, semmint szembeállni vele. Ésszerűnek tűnik megszüntetni a fájdalmat a képzelet, a szabadság vagy a lelkiismeret megszüntetése árán is. Ésszerűnek tűnik felszabadulni a fájdalom kényszerűsége alól, még akkor is, ha ez a függetlenség elvesztésével jár. Az érzéstelenítés eluralkodásának mértékében a fogyasztás elhárít minden, a fájdalomnak ellenálló készséget. Márpedig ez az életképesség ismerve. Ugyanakkor azonban lanyhul az embereknek az a képessége, hogy örvendeni tudjanak egyszerű élvezeteknek és enyhe serkentőknek. Azoknak az embereknek, akik egy érzéstelenített társadalomban élnek, egyre erősebb serkentőkre van szükségük ahhoz, hogy érezzék: élnek. Olykor már csak a sokkhatás, a sebesség, a kábítószer, a kegyetlenség és a borzalom serkentése képes előidézni a „Tapasztalom, hogy vagyok” érzetét. Paroxizmusában az érzéstelenített társadalom egyre több fájdalomserkentőt követel.

Lifton tanulmányozta azoknak a magatartását, akik Hirosimában a bomba-robbanás zéró pontja közeléből menekültek ki. A teljes emotív zárlat állapotát tapasztalta ezeknél a túlélőknél, akik érzelmileg megbénultak, és maradéktalanul elszakadtak saját fájdalmuktól. Húsz évvel később, amikor Lifton folytatta anketáját, még mindig ennek az érzéketlenségnek az emléke nyomasztotta őket. Lifton megfigyelései szerint ez büntudatban vagy szégyenérzetben nyilvánul meg, amiért túléltek a katasztrófát anélkül, hogy a robbanás pillanatában valamilyen fájdalmat éreztek volna. A sebesülés, amelyet nem tudtak szenvedésként vállalni, mint idült patológiás állapot jelentkezett náluk. Szenvedésük éppen azért volt szörnyű, mert meghaladta azt a képességüket, hogy akár a legcsekélyebb mértékben feleletet kaphattak volna kérdésükre.

Úgy tűnik, hogy az atombomba ökológiai kegyetlensége vagy egyéb, az ipari környezet okozta szkizoalgia orvosilag is előidézhető. A fájdalomnak előbb eltompító, majd kisajátító technikai igazgatása nyomán olyan rémülétsalak rakódik le, amelyen nem hatolhat át sem maga az elbódított egyén, sem az utókezelés. A saját bukását tehetetlenül szemlélő lidércnyomása egészen más természetű, mint az átkozódások vagy az örület kitörése, amikor az elviselhetetlenség szétszakítja a szenvedés hálóját. Hozzásegíteni a válságban lévő embert ahhoz, hogy módot találjon élete folytatására, vagy felkészüljön a halálra: erre kellene az érzéstelenítő eljárások, a pszicholeptikumok és idegnyugtatók, és ezek legcélyszerűbb felhasználása a technikus javallatától függ.

Az élettani és biomedikális technika fejlődése csak olyan mértékben szolgálja az egészséget, amennyiben kifejleszti a szenvedő felelősségérzetét. A modern embernek joga van a modern tudáshoz, hogy tájékozódjék a szerek előnyeiről és veszélyeiről s az érzeteket módosító egyéb eljárásokról; jogában áll önállóan felhasználni minden technikai eszközt, mely lehetővé teszi számára, hogy fájdalmának új műszaki távlatokat nyisson egy kulturálisan elszegényedett környezetben; csak ritkán fog orvoshoz folyamodni, de ilyenkor élhessen azzal a joggal, hogy idegsebészhez forduljon, ópiumhoz vagy akupunktúrához folyamodjék. A jog egyenlő legyen mindenki számára. A kezdeményezés joga azonban maradjon a betegé.

Dániel Károly fordítása

A szó és a színpad mélysége

„Mi történik a gondolatlalt és porhüvelyével, miután önkéntesen kivonul a boldog szemlélődés édenkertjéből? Amidőn a cselekvés hullámai közé veti magát“ — kérdezi Sütő András a *Csillag a máglyán* kolozsvári előadásának műsorfüzetében, a dráma lényegét a néző számára összefoglaló szerzői beköszöntőben. „Mi történik a drámával (és írójával), miután önkéntesen kivonul a boldog könyv-lét édenkertjéből (a színpadra)? Amidőn a cselekvés hullámai közé veti magát“ — kérdezhetünk vissza e kifordított idézettel, az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* bemutatói után — emlékeztetve az olvasót Szervét Mihály egyik, oly fontos replikájára: „De bizonyos, hogy minden leírt szavam önmagam megőrzésének legutolsó menedéke. Közönséges anyag, festék, papír ez a könyv, a könyvem; mulandó forma, tojáshéj, magzatburok, de hallgatózz belé: az életem értelme sir benne. Egy vagyok vele [...], mint anya a magzatával.“

A dráma könyv-léte nem azonos színpadi létével, vagyis az előadással: új, más minőségről van szó. Ezt a színházesztetikai axiómát tudomásul kell vennie drámaíróknak, nézőnek és — kritikusnak. Noha kijelentésekben színikritikusaink elismerik, sőt olykor fennhangoztatják ezt az alapigazságot, az úgynevezett színházi bírálatok nagy többsége mégis irodalom- vagy filozófia-központú marad, s úgy tesz, mintha a rendező — tisztességes mesteremberként — csak arra volna hivatott, hogy egy már kész minta szerint a szövethől kiszabja és összevarrja, összevarrassa a ruhát. Szerencsére vannak már rendezőink, akik nemcsak szavakban tudják önérzetesen visszautasítani az ilyen szerű mesterember-szerepet, hanem a színházi „cselekvés hullámai“ között is igazolják művészi önérzetüket. Ebből természetesen bőven adódhatnak konfliktusok író és színház közt, ám ezek alkotó, ösztönző konfliktusok (lehetnek), mindenesetre hasznosabbak akár színház és irodalom kölcsönösen (vagy egyoldalúan) merev elzárkózásánál, akár a kölcsönös (vagy egyoldalú) szervilizmusnál. Hazai magyar színházaink utóbbi évekbeli gyakorlatában ilyen emlékezetes „összezapásra“ az *Özönvíz előtt* új bemutatója alkalmából került sor, amikor Harag György rendezői koncepciója Nagy István szerzői elképzeléseivel szembesítődött; ma már ország-világ tudja, hogy valóban alkotó konfliktus volt ez — színháztörténelmi jelentőségű előadás született belőle. (Sajnos, hasonló művészi sikert hozó szembesülésre alig tudunk példát idézni a közelműltből; talán a *Bosszúálló kapus* előadása és a *Tornyt választok* egyes jelenetei tanúskodnak színház és szerző látványos eredményhez vezető birkózásáról; a szatmáriak nagyon becsületes és helyenként egészen jó, meggyőző Kocsis István-bemutatói viszont, vagy Kányádi Sándor színművének színpadi megjelenítése épp azt a társalkotói igényt nélkülözték, ami pedig elengedhetetlen az igazán nagy színházhoz.)

Az elmúlt két évben aztán újra tanúi lehettünk szerencsés találkozásoknak: előbb a *Lócsiszár*, majd a *Csillag a máglyán* kolozsvári bemutatójára szövetkezett Harag György és Sütő András, s ehhez a szövetséghez kitűnő színészek csatlakoztak; az 1975-ös áttűtő nagy siker után az idei tavaszi bemutató tette kétségtelenné, hogy nem csupán alkalmi volt ez az összetalálkozás — részben közös élmények és föltétlenül közös gondok formálták emlékezetes színpadi műve a második Sütő-drámára fordított színházi munkát is. (Sütő András írói munkásságában az *Anyám könnyű álmot ígérrel* — a tényeket és értékeket összemosni próbáló kísérlettel szemben állítjuk! — új időszámítás kezdődött, s így drámai műveit szintén innen kell számítanunk.) És ugyancsak örömmel vehetjük tudomásul, hogy annyi jószándékú próbálkozás után a magyarra fordított Dumitru Radu Popescu végre szintén alkotótársra talált színházkultúránkban: a saját művészi látását egyre nyilvánvalóbban érvényesítő Szabó József a nagyváradi magyar együttesel olyan produkciót hozott létre, amely íróit, kritikust és közönséget egyaránt lekötött, magával ragadott — a felelősségteljes írói szónak méltó színpadot állított.

De nem is a szó, hanem a gondolat szolgálata teszi kötelességünké, hogy ezeket a különböző, egymást a korszerűség-időszertiség keresésében kiegészítő művészi teljesítményeket részletesebben is elemezzük. Nem pusztán két bemutatóról, hanem a mai és a holnapi színházról van szó, vállalt és nem vállalt igazságainkról, múltunkról, jelenünkről s a közvetlen jövőről.

1. „Nem idomításra: gondolkodásra születtem“

Sütő András legutóbbi drámájának (különösen a kötet, az *Itt állok, másként nem tehetek...* megjelenése után) nagy sajtója volt — hasonlóan az előző Sütő-könyvekhez. Főlöszleges divatjelenségre gyanakodunk: a *Csillag a máglyán* logikusan illeszkedik a szerző nekünk-elkötelezett új művei sorába, a kritikus tehát róla írva nem egyszerűen napi, soros feladatát teljesíti, hanem megpróbálja összegezni saját tapasztalatait, miközben társul szegődik az íróhoz. Ez a dráma, de jó néhány közvetlen előzménye is, az *Anyám könnyű álmot ígértől* a legújabb esszéig, indokolja a marxista filozófus-bíráló létfontosságú következtetését: „a teremtmő gondolat szabadságharcának nincsenek végállomásai“ (Rácz Győző: *A máglyán nem égne el a csillagok.* A Hét, 1976. 14—15.). Valójában Sütő nem csupán egyik vagy másik drámái művében, hanem egész mai munkásságával igazolja: az anekdotizmus „eső elől tóba“ gyakorlatával leszámolva, s külön szertartás nélkül, naponta az Élet Vízében fürödve meg, már nem valamilyen közeli végállomás felé igyekszik, nem egy kitűzött végcél felé halad. A gondolat szabad terét választotta lakhelyeül, hősei is itt érzik jól magukat, s e hely megőrzéséért vagy inkább kivívásáért vállalják szabadságharcukat. Szervét Mihályt megkülönböztetett figyelem illeti meg a hősöknek ebben a sorában, mert (a sütői kronológia szerint) elődjénél is pontosabban tudja kifejezni magát, amikor az igazság kisajátítóinak szemébe vágja: „Nem idomításra: gondolkodásra születtem. Embernek születtem, aki nemcsak a testével: a gondolataival is rendelkezni akar. [...] Kicsoda kényszeríthet bárkit is arra, hogy szabadságotok nevében saját meggyőződésének rabságát leveesse? Pál apostollal vágom a szemetek közé: ki-ki legyen rabja a lelkiismeretének. Győzzetek meg, győzzetek meg, ha tévedek!“

A *Csillag a máglyán* történelmi alaphelyzete: a „szilárdítás“ kora. Amiről Luther oly ékesen beszélt a *Lócsiszarban* (s ami már a *Vendégségben* a történelmi hátteret képezte). Sütő most a reformáció négy évszázaddal ezelőtti múltjából emelte drámájába Kálvin és Szervét máglyával végződő vitáját, bevallott ténymódosításokkal, kiegészítésekkel itt-ott, de lényegében a teológusoktól is elismert objektivitással. „Szervét büntelenségében hiábavalóság lenne Kálvin bűnét keresni“ — magyarázza szándékát a szerző. Egyáltalán, értelmetlenség volna négyszázhusz és valahány év múltán egy ítélet konkrétumait boncolgatni, annál hatásosabb viszont egy *helyzet* újrafelvázolása s két ilyen különböző alkatú gondolkodó mai szembeállítás. A *Csillag a máglyán* előadása után Vásárhelyi Géza mondhatni orvosi-pszichológiai láttelelet készített a dráma két központi figurájáról, illetve a kolozsvári bemutató főszereplőiről (*Két alkat — két alakítás. Okosan volt-e bátor Kálvin, avagy Szervét volt-e bátrán szertelen?* Utunk, 1976. 20.); az alkat- és jellemrajzot (és általában az alakításjellelmzést is) elfogadva, mégis elsődrendűnek azt véljük, ami már az egyes emberen túlmutat, és amit Bretter György így foglalt össze: „Miképp lesz a mozgalmóلبól intézmény és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását.“ (A *hegyen túl is hegy van.* Korunk, 1976. 3.) Sütő történelmi realitáserzékét dicséri, hogy e reformáció korabeli, vérre menő disputában semmiféle taktikai kiegyenlítésre nem törekszik, s nem azért láttatja dialektikusan hőseit (miként már a *Lócsiszarban* is tette), hogy valakik érzékenységét meg ne sértse, hanem mert a történelem maga kínálja, újra és újra, ezt a dialektikát. Hamis tehát az a beállítás (volt erre is példa a dráma kritikai fogadtatásában), mintha a lázadás jogát, sőt parancsoló időszerűségét hirdető *Lócsiszar* után Sütő most visszakozna, vagy hogy a tézisre (*Lócsiszar*) és antitézisre (*Csillag a máglyán*) következnie kell a szintézisnek. Sütő András drámái — és prózai munkái, esszéi — nem logikai konstrukciók, de nem is valamiféle kompromisszum elfogadásának, meghirdetésének dokumentumai. „Egyre távolabb a kompromisszumoktól“ — írja tanulmánya egyik alcímében Bretter, és ezt az állítást mind a dráma gondolatvilága, mind pedig művészi megvalósítása igazolja. „Drámáiban a dialógus részvevői egyetlen dologról beszélnek, kétféleképpen — idézhetjük tovább Bretter elemzését. — A dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek. Sütő ezzel a létebe foglalta az alternatívát, s a monolitikus valóság mellé ültette az alternatívikust.“ Ez azonban korántsem kompromisszum, ellenkezőleg, éppen a nyílt szembeállítás jelentheti és jelenti a kompromisszum elkerülését. („Csak a dialógus képes az emberi lehetőségek, illetve a társadalmi alternatívák rekonstruálására: a dialógus az írói archeológia eszköze.“)

Ugyanakkor Sütő nem mond le a monológról; ha rejtettebben is, mint a *Lócsiszarban*, megőrzi eredendő líraiságát, drámái párbeszédeibe tulajdonképpen a monológot is, de a lírát is következetesen becsempészi. A *Lócsiszar* nagy szerelmi kettősének Harag rendezte, Héjja Sándor és Sebők Klára eljátszotta emlé-

kezetes változatához volt némiképpen mérhető az ifjúkori barátság szép jelenete, Héjja Sándor és Lohinszky Loránd előadásában. A másik, kulcsfontosságú lírai jelenet, Kálvin és felesége, Idelette (Bisztrai Mária) találkozása a nagy genfi pör előtt, sajnos éppen líraiságát veszítette el a rendező és a játszó színészek felfogásában — és ezzel együtt hitelét is; noha Kálvin jellemének és helyzetének megértéséhez itt található a darabban a kulcs! A líra elsikkadása ezen az előadáson nem változtatja meg véleményünket a drámából kiolvasható arányokról, de nem is jelenti szükségképpen azt, hogy a tőlünk látott színpadi változat, a rendezői felfogás és a színészi játék egészében szegényített Sütő eredeti műven.

Mert amennyit veszítettünk lírai és drámai — szerzőtől megszabott — arányának eltolódásával az egyértelműen drámai felé, annyit nyertünk is e mű lényegét adó drámai konfliktus egységes felfogásával, egységesebben strukturált beállításával. A *Csillag a máglyán* esetében ugyanis nem lehet „szerkezeti egyenesvonalúságról“ beszélni, amint ezt Gálfalvi Zsolt tette (*Az értelem becsületének jegyében*. A Hét, 1975. 38.), inkább körkörösnek nevezhetnénk az itt érvényesülő drámai szerkezetet: mindegyik új színhelyen újrakezdődik — igaz, a drámáság magasabb szintjén — Kálvin és Szervét konfliktusa (amikor Kálvin személy szerint nincs is jelen — így a vienne-i inkvizíciós tárgyaláson). A két évtizedet átölelő három felvonás között a gondolati egység nyilvánvaló, mint ahogy az is, hogy Sütő nem Németh László-i értelemben vett epikus drámát írt; de ez még nem kisebbíti a rendező szerepét: elsősorban neki kellett megoldást találnia arra, hogy ami olvasáskor a drámai konfliktus logikus rendjébe rendeződik, színpadon is (sőt a színpadon még inkább!) egységnek tűnjék, s az újrakezdésekkor a feszültség ne törjön meg, a változott külsőségek, életrajzi (történelmi) tények ne vonják el a néző figyelmét a dráma jelzett lényegéről.

A rendező legnagyobb segítségére ebben a díszletet tervező Tóth László volt. Szócs István ugyan azt állítja, hogy „a különben (!) oly tehetséges díszlettervező nem fogta fel a bővülő, növekvő, egymásra halmozódó tereknek a játékát; a diákszoba, majd a koronahercegi terem is nála egy vidéki gyógyfürdő frissenmeszelt deszkabódéjára emlékeztet, a genfi tanácsterem (ebben legalább van gondolati játék) egy vitorlás gálya fedélzetévé alakul át; a börtöncella — hangár“, s csupán a katedrális és börtön egyidejű megidézését fogadja el — no de Szócs subjektívizmusán már nemigen lepődik meg senki, legfeljebb szórakoznak rajta, valakinek a kárára. („Vívóleckéinek“ receptjét egyébként ő maga adja itt meg: „lépés-előre-fejcsel-fejvágás; kvint-lépés hátra-visszavágás-kitörés-szúrás...“ *Csillag a máglyán*. Előre, 1976. március 25.) Hogyan volna lehetséges, hogy a díszlettervező ne vette volna észre azt, amit — ő teremtet, mégpedig tudatosan?! Tóth László díszlete ugyanis éppen abban kitűnő, hogy a gondolat kényszerűen bezárt, de szabadságra törő, lényegében egységes terét alkotta meg, s legfeljebb egy vidéki masszort láthat a kopár deszkafalakban vidéki gyógyfürdőt — a puritánságot hirdető kálvinizmus helyett, a vienne-i börtön háttorzongató magas falaiban s a közrezárt, ijesztően üres térben sem érzélve a vádlott és a bírák már nem emberi viszonyát. Tóth László egy gondolatkörön belül maradva igyekezett ugyanazokból az elemekből építkezni, s kerülve minden külsőséges látványosságot, példaadón a funkcionalitást tartotta szem előtt.

Harag György így, e díszlettervezői hozzájárulással, a rendezés alapkérdését oldhatta meg: úgy tehette maivá, időszerűen gondolativá az előadást, hogy ezzel a történetiség szempontját sem sértette meg. (Abban viszont Vásárhelyi Gézának talán igaza van, hogy Lohinszky — nyilván rendezői és jelmeztervezői segédlettel-beleegyezőssel — „Kálvinnak profétikus jelmezt is adott, olyan vonást, amely nem lényege e drámának, s amely elmossa az alak jellemének kettősségét. Bár így a figura hatásosabbá vált, csökkent viszont az adott szituációkba való szerves beilleszkedés lehetősége.“) A szöveghez igazodva, szükségszerűen Kálvin és Szervét vitája került az előadás középpontjába, mégis túlzás azt állítani, hogy amit láttunk: „A történelem — zsoldárban elbeszélve! Epikus dráma — énekhangokra. Erkölcsei leckét kínáló — színpadi karének...“ Karének, amelyet nem a karmester ural, karének, amelyet — két szólista ad elő... (Marosi Péter: *Sütő genfi zsoldára*. Utunk, 1976. 15.) Ha Sütő András valóban ezt írta volna (szerintünk drámát, igazi, bár sajátos szerkezetű drámát írt), akkor a „karmester“ csodát művelt. A színpadon ugyanis kemény, helyenként robbanó konfliktusú drámát láttunk, még ha a feszültség nem is érte el a *Lócsiszár* előadásának hatását.

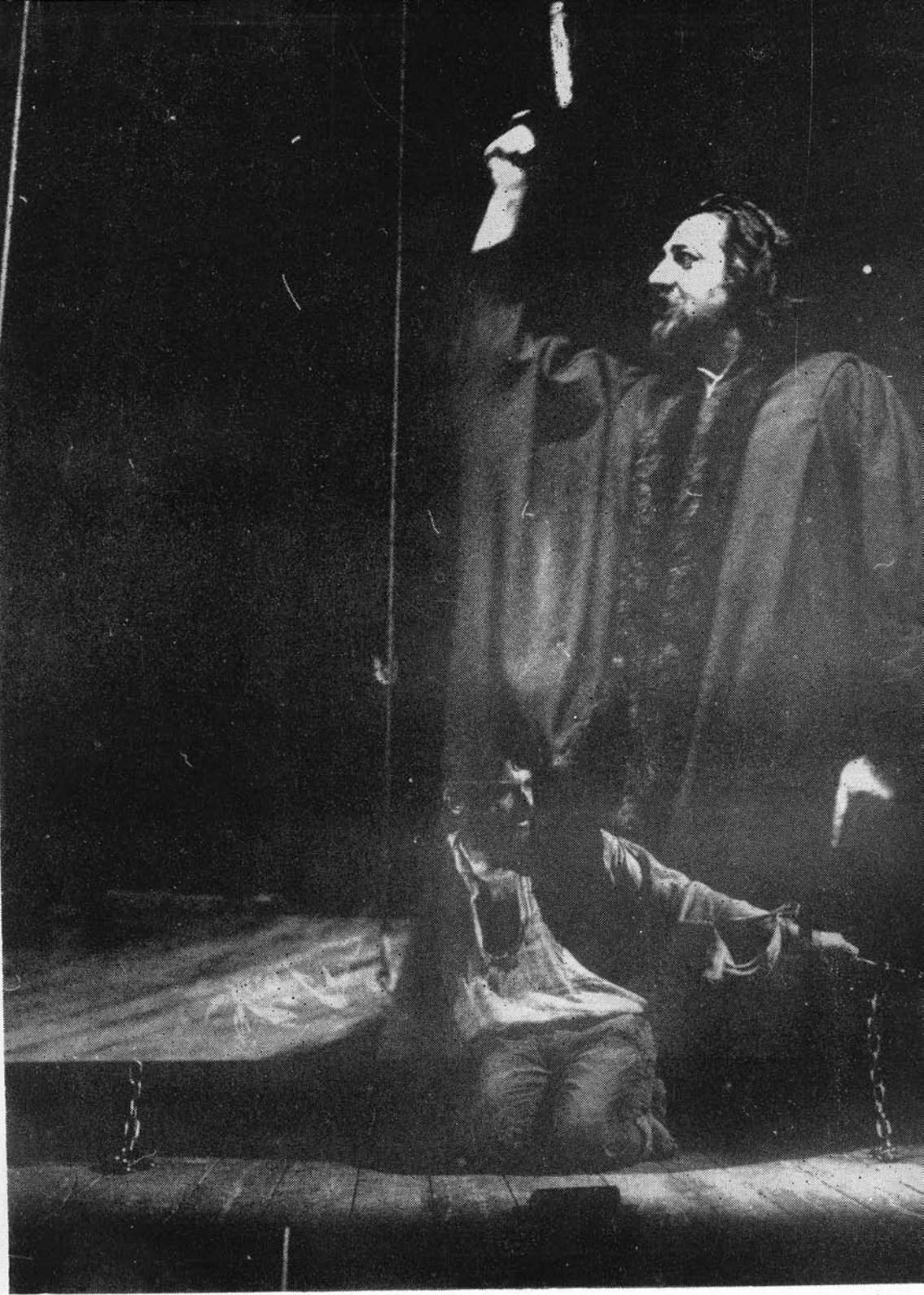
Miért volt vajon kisebb a színpadi s a nézőtéri feszültség? Mindenekelőtt a tömeg visszaszorítottabb szerepe miatt. Bár az előadás elején a párizsi tüntetők sötétből kibontakozó alakosortja szinte utalászerűen emlékeztetett a Kolhaas Mihály balladáját megszólaltató tömegre, a genfi konzisztórium tanácstermébe bebozsátott békétlenek korántsem voltak félelmetesek (persze, a dráma szerint sem

hasonlíthatók össze Kolhaas lázadó parasztjaival), s a tárgyalóterembe érkező polgárok padcsattogatása sem keltette a várt félelmetes-baljós hatást. Majd csak a templomjelenetben játszott igazán, jelentésetesen, a *Lócsisár*hoz mérhetőn, a stasztériából tömeggé előléptetett színészgárda.

A Harag-féle *Csillag a máglyán* két támpillérre épült. A *Lócsisár*ban is megfigyelhettük ezt a rendezői építkezést — igaz, ott már abból hatásos feszültség keletkezett, hogy egy lírai jelenet (Kolhaas és Lisbeth felhőtlennek hitt szerelme) és egy vad drámai összecsapás (Tronkai Vencelék lakomáját vérfagyasztják a lázadók) biztosította a két pólust. Most dráma a drámával került szembe, s ha ebből nem is adódott az előadás minden részletére kisugárzó feszültség, két felejthetetlen, színháztörténetileg mérhető pillanatot köszönhetünk neki. Az inkvizíció tárgyalás, pontosabban kihallgatás a sétatéri színpadon meghaladta a könyvbéli szöveg hatását is. Az *Özönvíz előtt* bemutatója óta most érezhettük újra át hasonló intenzitással a csend és az üres tér félelmetes erejét; azzal a különbséggel, hogy itt nem a felcsattanó kiáltások, hanem Ory főinkvizitor viszszafojtottságában fenyegető, kegyetlenül kiszámított szavai törtek egy csendet (hangkulisszaként, bevezetésként szolgált ehhez a láncsörgés — szerintünk indokoltan, művésziileg jól átgondoltan). Vadász Zoltán egyre több szép sikerrel kirajzolódó színészi pályáján ez az alakítás új állomás: a mestermunkák, a színpad legnagyobbjainak teljesítményei között örizzük meg a főinkvizitor néhány perces jelenlétét. Pedig a magas deszkapalánk fölé ültetve (kiváló rendezői ötlet ez a szintbeli, áthidalhatatlan elkülönítés), a színészi eszközökből szinte csak a hangját használhatta, annál nagyobb volt tehát a kísértés a harsányságra. Vadásznak mégis sikerült teljes alakot formálnia, ugyanakkor pedig nem egyszerűen félelmetes inkvizitort, hanem magát az inkvizíció intézményének félelmetességét színpadra fogalmaznia. Héjja Sándor méltó partnernek bizonyult, a kiszolgáltatottság borzalmát tudta érzékeltetni azzal is, ahogy az első kép lelkes-romantikus ifjú Szervétjéből az életét menteni próbáló, rejtőzködő, már-már megtörhető újtóvá öregedett. Eszközemberként ékelődött e kettősbe De la Fontaine — Barkó György.

Az előadás másik pillérét biztosít, még fontosabb és hatásosabb bőrtörténeti templomi jelenetben Szervét és Kálvin történelmi szembesítődésére került sor. Szervét a börtönben várja, hogy a templomba, a nyílt vitára vezessék — Kálvin a Saint Pierre katedrális szőszékéről beszél a genfi polgárokhoz. A szerzői utasításban ezt olvassuk: „A játék ettől kezdve néhol polifonikussá válik. A három hang: Kálvin beszéde, Fárel szövege, melyet majd egy prédikátornak tollba mond, és Szervét dühöngése a cellában. Fényben a teljes játéktér, Champel mezejének kivételével.” Technikailag és dramaturgiailag egyaránt bonyolult feladatot adott tehát Sütő a rendezőnek (és a díszlettervezőnek) — márpedig gondolatilag itt kulminál a dráma. Harag Györgynek köszönhetjük, hogy — látványban és színpadi hatásban is. A „polifonikus játék” helyett a végletekig feszített drámai összecsapást épített a sütői szövegre anélkül, hogy „átrendeznie”, átcsoportosítania kellett volna. Szervét a szín előterében térdel, odaláncolva a börtönként felfogott színpad két oldalsó pontjához. A háttérben, emelvényen, csak Kálvin arcára esik fény, az alatta-körülötte álló tömeget inkább csak sejtjük. A színpad mélységben megosztott két része között csak Fárel, a másik, De la Fontaine-nél keményebb eszközember jelent kapcsolatot, amikor a háttérből előlép, s ezzel a finoman árnyalt rendezői beállítással emlékezteti a nézőt, hogy nem Kálvin. Hanem az ő parancsára, Fárel akarata szerint nem lépheti át Szervét a templom küszöbét, nem védheti magát a nyílt vitában. Így Kálvin alakja, jelleme hiteles marad, objektíve azonban mégis demagógiának érzékelhetjük és kegyetlenül hűsbavágó ironiának Kálvin ellenfelet ledörgő szavait (Lohinszky itt színészi feladata magaslatán áll): „hol vagy, Szervét Mihály, te undok eretnokségből szerkesztett szörnyeteg, békénk s egységünk anabaptista, panteista, antitrinitárius megbontója? Állj ki nyíltan elibénk, hadd válaszoljam meg istenkáromló kérdéseidet. Mutasd meg magad a gyülekezetnek, hadd lássa annak ábrázatát, aki levetette ugyan a pápát, de nem öltötte fel Krisztust...” Kegyetlen ironia, hiszen Kálvin szavai előtt és után, mintegy közvetlen válaszként, Szervét kiáltozását, kétségbeesett vergődését látjuk-halljuk: „Fegyőr, börtönőr, államtitkár, börtönigazgató! Hol vagy, Kálvin? Cselekedeteiddel bizonyítom, hogy gyilkos vagy és gyáva, nem mered velem a nyílt vitát vállalni. Nem félek már a haláltól, mert ügyem igazságos, hiába kiabálsz ellenem.” Héjja Sándor modern Prométheusszá, páratlan szimbólummá emeli a történelmi figurát: a néző hátán végigfut a hideg.

A dráma ebben a jelenetben ér véget. Amit Sütő még hozzáír, az alapkonfliktus szempontjából ráadás. Epikus magyarázat (az életet közlése), a Mű vállalásának nyomatékosítása (Szervét: „Lelkem ez a könyv. Meg nem gyalázhatom.”), az „Új Jeruzsálem” tudatosítása — és lírai epilógus. Amilyenl már az

**HÉJJA SANDOR ÉS LOHINSZKY LORÁND A CSILLAG A MÁGLYÁN
KOLOZSVÁRI ELŐADÁSÁNAK NAGYJELENETÉBEN (Csomafáy Ferenc montážsa)**

**A NAGYVÁRADI SZOMORÚ ANGYALOK TÖRTÉNETÉNEK FŐSZEREPLŐI:
ZALÁNYI GYULA ÉS CSOMA JUDIT (Weiss István fotokompozíciója)**

Egy lócsiszár virágvasárnapja harmadik felvonásának zárójelenetében, Kolhaas elítéltetését és a bíró Müllerhez vágott ítéletét („Legyen neked könnyű a hatalom“) követően is találkoztunk. Ott, a hatalmas feszültség után, a néhány mondatnyi, jövőhöz szóló üzenet nem rontotta a drámai hatást, a színpadi megoldás is töretlen volt. Most egy teljes jelenetnyi ráadással kellett volna megbirkóznia rendezőnek és színésznek. Próbálkozásuk sajnos sikertelen maradt, sem Harag, sem Héjja nem tudott mit kezdeni a kétségtelenül költői, de a dráma egésze szempontjából funkciótlan szöveggel. S még látványban is kevesebbet kaptunk a börtöni-templomi nagyjelenetnél: nemhogy a történelmet, múltat és jelent, de még a színpadot sem világította be a sétatéri színházban felállított máglya. Amolyan kis vidéki máglya maradt. Különösen bántó a súlyos történelmi gondolatok s egy egészen kiemelkedő, nagyszínházi produkció pillanatai után.

Még néhány szót, ezúttal egyértelműen a rendező dicséretére: bizalma a színészekben nem volt hiábavaló. Akik a *Lócsiszárt* sikerre vitték, illetve korábbi jelentős Harag-rendezésekben már bizonyítottak, most sem hagyták cserben a rendezőt. Héjja Sándor és Lohinszky meg Vadász Zoltán mellett Péterffy Gyulát, Barkó Györgyöt kell említenünk. Senkálzsky Endre, mint azt többen is megírták, szintelenebb volt a szerep adta lehetőségeknél, s most ezt kell mondanunk Pásztor Jánosról is. És ugyancsak egyetértve az előző bírálatokkal, sajnáljuk, hogy a női figurák elsikkadtak ezen az előadáson. (Katona Évának volt egy-két felvillanása.) Külön tanulmányt érdemelne viszont egyszer az a változás, a szintbeli különbség, amely előadásonként megfigyelhető még olyan rendkívüli képességű és tapasztalt színész játékában is, mint amilyen Lohinszky.

2. Bohóc a kötélhágcsón, zene szól ...

Dumitru Radu Popescunak, ha a *Szomorú angyalok* eredeti szövegére, és nem a nagyváradi magyar együttes előadására figyel, bőven lett volna oka vitatkozásra Szabó Józseffel, a darab rendezőjével. Szabó ugyanis nem kevesebbet tett (igaz, a próbák folyamán jóváhagyást kért rá a szerzőtől), mint hogy egy új — központi! — szereplőt iktatott be az előadásba: a különös Bohócot, aki egyrészt az Apa meglehetősen elnagyolt epizód szerepét veszi át a darabból (amennyi problémát megold ez az összevonás Fiú és Apa viszonyában, majd annyira csökkenti is e konfliktus életes súlyát), másrészt — és ez a fontosabb — narrátora funkciót kap. Szabó József különös, szomorú Bohóca ugyanis a szerzői utasításokra épített, azokból önállósított szövegével nem csupán új keretlehetőséget biztosít, és irányítja-magyarazza a játékot, hanem át is hangolja; a nagyváradi *Szomorú angyalok történetében* a vásári forgatag már nem egyetlen felvonás színhelye, hanem (más D. R. Popescu-drámák és -regények ismeretében állíthatjuk) a szerzőtől egyáltalán nem idegen, az egész művet átható látásmód lesz, alkalom jellegzetesen mai figurák, kapcsolatok megfigyelésére és meditatálásra a látottakon. Ami annak idején a Taub János rendezte kolozsvári magyar bemutaton legfeljebb felcsillant, sikerre mindenestre nem vezetett, az most az új bemutató értelme lett: mai fiatalok mai konfliktusai szövegezték meg Szabó József színpadán — *Az ifjú W. újabb szenvedéseit* idézve emlékezetünkbe.

Tudjuk, ott is szabadon bánt a rendező az anyaggal. Lehetőségeit növelte, hogy mindkét esetben fordítással volt dolga, tehát nem kellett közvetlenül megvívnia, sorról sorra, a szerzőkkel (akik különben nem is kalapálták oly veretessé szövegüket, mint Sütő!). Igaz, eredeti szöveg színrevitelekor is vállalkozott már Szabó József ilyen kockázatos kalandra, mégpedig nem kisebb szerzővel „húzva ujját“, mint Madách: *Az ember tragédiájához* magát a szregovai Nagy Magányost választotta rendezőtársul-narrátorul — éppen e merész ötlettel helyezve vissza jogaiba a madáchi mű lényegi líraiságát. Szabó tehát nem M—A—D—Á—C—H—ot rendezett, hanem a Tragédiát játszatta el „színpadi oratóriumként“, ezt pedig nem zavarta, sőt inkább segítette a szerző személy szerinti megidézése, természetesen a „cselekményen“ kívül. És amit szintén érdemes most, a *Szomorú angyalok története* alkalmából felidézünk, ennek az eredeti koncepciójú Tragédia-előadásnak nagy felfedezése volt a londoni vásár jelenete, a paradicsomi bűnbeesés paródiájaként eljátszatott bábjáték; a rendező betű szerint „vétett“ ugyan Madách ellen, valójában azonban madáchi szellemben használt fel egy színpadi lehetőséget, jelenetét bővítve a néhány soros utalást — a legteljesebb művészi sikerrel.

Nem akarjuk heroizálni vagy éppenséggel követelményként felállítani a rendezői társszerzőségnek ezeket a módozatait, tudatában vagyunk a veszélynek, amely avatatlannal, kellő arányérzékkel nem rendelkező rendezőnél torzítással, az eredeti mű meghamisításává válhat. Szabó József mindmáig szerencsésen elkerülte e fenyegető lehetőségeket — és sem a közönségtől, sem a szerzőktől vagy fordítóktól

(és filológusoktól) nem szemrehányásokat gyűjtött, sokkal inkább tapsot, elismerést. (A kritika nem mindig volt ilyen fogékony Szabó József ötleteire, koncepciójára.) A *Szomorú angyalok története* újabb biztos lépés ezen a rendezői úton, ezen a művészi pályán. Méltó ahhoz a sorozathoz, amely például Alexa Visarion egészen más irányban kereső (direktebb hatásokra törekvő, sokkoló) D. R. Popescu-rendezéseit hozta, de méltó Szabó József saját sorozatához is; ez tulajdonképpen régebben, még *A mi kis városunk* kolozsvári bemutatójával kezdődött, s (többek között) a *Sánta angyalok utcájával* folytatódott. És nem a könnyebbik út, az olcsóbb siker csábításával, hanem rendezőnk művészi fiatalodásával, a minél szélesebb kortársi közönséghez szólás igényével magyarázható, hogy e lírai hangulatú színpadi játékok az utóbbi időben — főként az ifjúságot mozgósító — zenével egészülnek ki. Szabó Józsefet társadalmi és művészi problémaként foglalkoztatják a gitározó, beatet éneklő-hallgató fiúk és lányok, s hogy ez az érdeklődés korántsem külsőséges, divatszerű, azt a Plenzdorf-darabbal aratott országos sikere után most ez a D. R. Popescu-bemutató igazolta újlag.

Am ismételt felvetődik a kérdés: szabad-e egy igényes drámaírói szöveget (még ha csapongó, itt-ott rögtönzésű is, a prózaíróra árulkodó) ilyen szabadon kezelni? Átsoportosítás, kiegészítés után lehet-e még zenével is megtoldani? Nos, meggyőződésünk, hogy a különféle „zenei változatokat” nem szabad egy kalap alá vennünk. A *Rút kis kacsá* — bár a nagy széria kezdetén éreztük rajta Szabó József rendezői keznyomát — legfeljebb hangzásában közelített a mához, valójában azonban operettsiker. Az *ifjú W-t* vagy a *Szomorú angyalok történetét* viszont semmiképpen sem lehet annak tekinteni; az elsóban Zalányi Gyula, a másodikban ugyancsak ő s a főiskolát frissen végzett, a színpadon máris otthonos, ígéretes tehetség, Csoma Judit (egyszemélyben a zene írója) nem véletlenül élte át egyforma intenzitással az írói szöveget s a dalokat. Önmagukról, korosztályukról valottak — és ezt a vallomást a nézők ezrei fogadták el a sajátjuknak. Emlékezzünk az Osborne-film fájdalmasan visszatérő kürtszólójára: a *Dühöngő ifjúságból* jelképként maradt meg mind a mai napig. Nem magát a zenei betéteket kell tehát vitatnunk — az ifjúságról s az ifjúságnak (is) szóló darab esetében —, hanem e zene minőségét, részarányát egy prózai előadás egészében. S még az a furcsa helyzet is előállhat, mint például a *Szomorú angyalok történetében*, hogy nem sokalltuk, de inkább keveselltük az első részben a zenét, amely jobban összefoghatta, ritmusosabbá tehetné volna a kissé nehezen induló „szomorú történetet”.

A zene persze bármilyen fontos tartalmi és formai tényezője egy ilyen előadásnak, nem tolokodhat az írói szó elé. D. R. Popescu (Fodor Sándortól) magyarrá fordított szövege, a szöveget éltető drámai helyzetek adtak lehetőséget, de egyúttal értelmet is Csoma Judit folkbeatjének. A külső mögött az emberi lényeket keresni, a megjátszott vagányság takarta tisztaságvágyat, illetve sérüléseket feltárni: ez a D. R. Popescu-darab s a Szabó József-féle előadás lényege. A jelenről és a jövőről van szó, azokról, akikkel ma és holnap benépesülnek városaink. A Fiú és a Lány, a Mester és a Feleség, a Futballista és a Drukker történetét ajánlja nekünk a játékmester és kikiáltó különös Bohóc (a nevek helyett a darabbeli szerep kiugratása szintén a rendező elképzelése szerint történik). És Miske László különös, szomorú Bohócának hinnünk kell, még ha fejjel lefelé lóg is a kötélhágcsón: „Most látom, hogy maguk fordítva ülnek a székeken. Forduljanak vissza! Kérem, ne a fejükön üljenek. A fejükre különben is szükségük lesz ma este: hogy józanul mérlegeljék ezt a feje tetejére állított komédiát...” A *Bosszúálló kapus* óta nem láttuk ilyen erőteljesnek, művészileg ilyen maradéktalanul meggyőzőnek, mint ebben a „fejjel lefelé” fordított szerepben.

Egymástól távolibb példákat nemigen választhattunk volna, mint Sütő András és Dumitru Radu Popescu drámai alkotását. Mint Harag György és Szabó József rendezését. Sütő a múltat, D. R. Popescu már a jövőt kémseli — mindketten persze a jelenre figyelnek. Haragot a diakrónia izgatja, Szabót a szinkrónia köti le elsősorban — mindkettejüktől idegen azonban az „anakron” szemlélet. A látványt vagy a hangulatot tekintés a színpad nélkülözhetetlen kísérőjének — a szó, az írói szó mélységéről nem tudnak, nem akarnak lemondani.

(Nyissunk még egy rövid zárójelet írott szó és színház nagyközönséghez eljutó dokumentumáról: a műsorfüzetről. A két bemutató átlagosnál színvonalasabb alkalmi kiadványa a maga nemében ugyancsak jellemző. A *Szomorú angyalok történetét* például az *Ifjúmunkás* szerkesztőinek publicisztikái, valamint Kenéz Ferenc első közlésben megjelenő verse kíséri, egy súlyos, jelentős vers, ezzel a viszszatéró sorral: „a virágok s a madarak bizonyos szempontból ártalmatlanok, ugye.” A műsorfüzetet a néző hazaviszi, s ott felidézheti, de tovább is gondolhatja, amit az irodalom segítségével a színház mondott neki.)

JANCSIK PÁL

SZAVAK SZEMEK

Szavak szavak
amelyekre szemek
válaszolnak
Szavakat beívó szemek
Szemekbe csobbanó szavak
Szavak hangjára
szemek tekintete a visszhang
Szavak a pódiumon
Szavak az utcán
Irányított szavak
Elvétett szavak
Figyelő szemek

Megrebbenő szemek
Szemekre váró szavak
Szavakat váró szemek
Szemek szemek
rájuk olykor csak kancsalul
rímelő szavak
Szavak orfikus táncát
delejjel követő szemek
Szavak a könyvön
Szemek a könyvön
Szavak szemek
szemek szavak

JÉGTÁNC

Lángnyelv siklik a jégen.
Ruganyos, izmos, karcsú, keces
emberi láng.
Hajlik, suhan, ugrik, pörög,
ritmusra ráng.
Mint óriási hanglemez
a csupasz, fényes jégtükör,
s mintha a korcsolya nyomán —
a zene fölszárnyal, kitör.
Minden mozdulat itt a fegyelem,
gyakorlat, érzék, pontosság
tökélye...

„Művészet: jég—láng-szerелем“ —
irhatnók sok jó alkotás
fölebe.

SZIVÁRVÁNY

Bágyadt, bús eső után dús szivárvány.
Ívét szemem követi boldogan.
A lelkem mégse lehet oly sivár, lám,
ha benne e látvány még megfogán.

MONTÁZS

tündöklő tenger szikrázó havas hegy
képzeletem síkján összekavart egy
mint modern festmény kollázs furcsa montázs
sas és sirály hal és vad sose volt táj

ha művem értetlenül levakarnák
címe s bosszúm alatta áll SZABADSÁG (?)

Forró kövek

KORUNK PRÓZÁJA

Az út mentén a régi római vízvezeték és a városfal maradványai húzódtak, majd a kihalt láthatáron feltűntek a piniák, és szökdécselő struccok módjára buzgó versenyfutásba kezdtek a vonattal. Homlokomat az ablaküveghez nyomtam, hogy tovább láthassam őket.

A domboldalon virágoztak az akácfák, a réteken nyílt a pipacs. Az ablaküvegben szemügyre vettem elkínzott képmásomat. Megnőtt a hajam, egyik-másik hajtincsem a szemöldökömet verte.

Fevronyija (egy fülkében ültünk) megkérdezte, miért hagytam ott Rómában a tulipánjaimat. Meilertől is megérdeklődte:

— Mondja, ön találja ki, amit ír? Vagy csak azt írja meg, ami tényleg megtörtént?

Mit tehattünk volna — csodáltuk Meiler türelmét. Eszembe jutott, amit Andresnek mondtam: „Vigyázz, az embereket mi sem bőszíti jobban, mint a szellemi fölény.“

Fevronyija novellára való életanyaggal szolgált Meilernek. Elmesélte neki egy féltékeny férj esetét, aki valahányszor elment hazulról, rázárta az ajtót a feleségére. Amikor pedig az megbetegedett, nem ment munkába, mert attól tartott, hogy az asszony él az alkalommal, hogy magára maradt, és megcsalja.

— Meg lehet ezt írni? — kérdezte Fevronyija.

— Teljességgel lehetetlen — felelte Meiler. — Még valaki rejtett értelmet tulajdonít neki.

— Hogyhogy rejtett értelmet? — háborodott fel Fevronyija. — Hiszen a legvalódibb eset, ami csak létezhet. A közös társberletünkben történt meg.

— Ez semmi — válaszolt Meiler. — Más fognak belemagyarázni. Megkérdezik a szerzőtől, mit akart mondani, amikor olyan szerelmet ábrázol, amelyből hiányzik a bizalom. Amikor valakit úgy akarnak hűségre kényszeríteni, hogy erőszakhoz folyamodnak, lakat alatt tartják.

— Micsoda hülyeség! — kiáltott fel Fevronyija.

— De még mennyire az! — helyeselt neki Meiler.

Mocsár, parányi tavakkal.

Csakugyan mocsár lenne? Minden átmenet nélkül, közvetlenül az olajfaligetek után? Behunytam fáradtságtól égő szemem, de Fevronyija unszolására máris ki kellett nézmem.

— Né, juhok!

Valóban, egy karámban, juhok. Hogy ellágyul, milyen bukolikus hangulatba kerül az ember idegenben. „JUHOK!“ — írta be emlékeztetőül Fevronyija a jegyzetfüzetébe.

Megfigyeltem, hogy sokan csak a jelenségek hasonlóságán buzdulnak fel. Csak azok a városok tetszenek nekik, amelyek az otthoniakra emlékeztetik őket, az olyan tájak, amelyek gyermekkoruk színhelyét idézik fel. Hasonló egybehangzásokat keresnek a művészetben is. S ha nem találják, a művészetet okolják érte.

— De hiszen ilyenformán bárminek rejtett értelmet lehet tulajdonítani — jegyezte meg Fevronyija, és becsukta a noteszét.

— Természetesen — felelte Meiler. — Van, aki kimondottan a sorok közé rejtett értelmet keresi az irodalomban. Más meg elítéli, káros jelenségnek tartja

az ilyesmit. Olyanok is akadnak, akik szerint nem is irodalom az, amelyikben nincs rejtett értelem.

Különös, nedvdús növények bukkantak fel szemünk előtt, hogy gyorsan el is tűnjenek. Majd a sárga gömbökkel teleaggatott fák szegélyezték.

Az út mindkét oldalán narancsligetek kapaszkodtak fel a hegyre.

És újra feltűntek a csodálatos, húsos növények, csak hogy most már nagyobbak voltak. Az út szélén nőttek, és élősvényként vették körül a lakóházakat. Konsztantynnak minden bizonnyal tudnia kell, gondoltam, milyen növény ez.

— Kaktusz?

— Az, és mégsem az. Opuntia.

Vagy úgy, opuntia!

...Hazám tájait már képtelen vagyok úgy nézni, mint hajdan, a háborút megelőző években. Iskoláskoromban a többi lánnyal gyakran eljártunk a kőbányába, kökörcsint szedni. Most, amikor már mást is tudok ezekről a köfejtésekről, látni sem akarom őket.

Hány hely lehet Észtorszáiban, ahol a homokos föld, a fű, a moha titkokat rejteget ma is. Hogy leljem örömem a vadzab illatában, ha lépten-nyomon attól kell tartanom, hogy sírhanton taposok.

Az ember bemocskolta a természetet, arra kényszerítette, hogy fedezze gáztetteit. Néha még egy-egy elhagyatott, napfényes tisztás vagy ösvény is megborzongat, és alkonyatkor vagy a sötétség leszállta után egyenesen rémületbe ejt.

A mi életünkben, nemzedéktársaim lelkében sok minden összetörött. A fiatalok viszont ma is eljárának kökörcsint szedni, s pompásnak látják a világot. Pont olyan szépek, amilyenek én láttam egykor. Ez a szerencsénk.

Én azonban tudom, hogyha ezután aranysárga tobozokkal ékes fenyőerdőt látok, eszembe jut, amit Márten mondott el: miként parancsolta meg a Haupt-scharführer néhány öregembernek, másszanak fel a fenyőre, és addig rázatta velük a fát, mignem eszméletüket veszítve, túlrett gyümölcsként, maguk is lehulltak róla.

Csak a mi nemzedéktársainkkal eshet meg, hogy a férfi, aki becsületes kezevel rettenetes munkát volt kénytelen elvégezni, képtelen ugyanazzal a kézzel asszonyt simogatni.

— Mondja, Fevronyija, maga boldog? — kérdeztem, amikor kézmosás után gyűrűjét húzta vissza az ujjára.

— Milyen értelemben?

— Úgy általában.

— Boldog vagyok. Miért?

— Vagyis minden jól alakult az életében.

— Többé-kevésbé. Mi hiányzana nekem? Rendes férjem van, szépen keresünk. A lakásunk ugyan jobb is lehetne, viszont központi fekvésű, minden ott van karnyújtásnyira. Anyám faluról jött a városba. Írástudatlan volt. Én már technikumot végeztem, a lányom főiskolán tanul. Látja, minden jól alakult.

— Látom. S a háború idején?

— Nehéz volt, persze. De kinek volt könnyű akkor?

— Vesztett oda valakije?

— Két testvérbátyám. Mindjárt az első hónapokban. A kisebbik, Viktor halála nagy csapás volt anyámnak. Még nem volt katonaköteles korban, de anyám kijárta a körzeti parancsnokságon, hogy soron kívül behívják. Korán özvegyen maradt, egyre nehezebben tartott kordában minket. Kivált Viktor miatt aggódott, akit elkényeztetett. Sehogy sem tudott zöldágra vergődni vele. Amikor kikísérte az állomásra, azzal búcsúzott tőle: „Remélem, katonáéknál embert csinálnak be-

lőled.“ Két hét múlva kitört a háború. Éjszakánként anyám úgy üvöltött, mint egy nőstényfarkas. Szakadt meg a szive bánatában. Eleget mondtam neki: „Nagyötröd magad. Nem tudhattad előre, hogy ez lesz belőle.“

Megkérdeztem, él-e még az anyja.

— Él.

— S még mindig bűnösnek érzi magát?

— Annak! Már nagyon öreg, mindent elfelejt, összezavar. Van egy kendője, mindenféle ócska iratot, régi fényképet kötött bele. Meg születésnapra, ünnepnapra kapott szerencsekívánatokat. Időnként szétrakosgatja a fényképeket, gyönyörködik a fiaiban, és keservesen sír, panaszolja, hogy nem viszi már el a halál. „Anyám — mondom neki ilyenkor —, de hiszen nem vagy hibás.“ Mire azt feleli: „A haza előtt nem, de a fiam előtt igen.“

Fevronyija hosszú szünetet tartott.

— Mit gondol? Ugye, hogy nem hibás?

— Nem tudnám megmondani.

Izgatottan kérdezte:

— Miért?

— Nem tudom. Nem tudhatom. Egyedül ő tudja.

Az emberek büntudata különbözik egymástól. Egyik-másik képes volt egyetlen kézlegyintéssel emberek ezreit elveszejteni, más meg képtelen asszonyt simogatni ugyanazzal a kézzel, amivel holttesteket szedett össze.

— Nem! — kiáltott fel Fevronyija. — Nem értek egyet magával. Nem hibás! Igyekeztem megnyugtatni:

— Persze, hogy nem az, Fevronyija kedves! Senki sem hibáztatja, nem is teheti. Ellenkezőleg: fiai a haza védelmében estek el. Én egészen másról beszéltem. Arról a büntudatról, ami rendszerint éppen azokban támad fel, akik nem hibásak.

— Nem értem — mondta Fevronyija.

Az estét átlustálkodtuk. A kánikula teljesen elcsigázta Fevronyiját. Panaszkodott a túlon túl sok élményre.

— Már semmit sincs erőm megnézni.

Szobánkban jó pihenés esett. Az utca zaja egyáltalán nem hatolt be. Fevronyija meg is jegyezte:

— Nagyon jó szálloda, igaz?

— Valóban.

— Azt mondják, hogy a felvonók Finnországból valók. A finnek mindent gondosan, alaposan csinálnak.

Ez igaz, gondoltam.

— Ha a liftfülkébe többen szállnak be, mint amennyit megbír, nem csukódik be az ajtó. Ma jó sokáig vártunk, míg egyikünk észbekapott, és kiment. A lift csak akkor indult meg.

— Alighanem még az illemszabályokat is ismeri az a lift.

Fevronyija elmosolyodott. Azután megint panaszkodni kezdett, hogy elege van már az utazásból, és alig várja, hogy hazamehessen.

Én viszont Pompejibe kíváncsoztam.

Tavaly ősszel meghívtak Leningrádba, egy háborús film forgatására. Német nőt kellett alakítanom. Szabad időmben az Orosz Múzeumba jártam, utána még sokszor visszagondoltam Brjulovnak Pompeji pusztulását ábrázoló festményére.

Micsoda remek színjáték ez a kép! Háttére Pompeji villái, az illuzórikus tűzvész és az éji sötét. A vásznon kezüket tördelő, tekintetüket égnek emelő emberek, ágaskodó ló, anyjánál oltalmat kereső gyermek. Az úttest kőlapjaira gyönyörű pózban lehanyatlott nő.

A borzalom és pompa annyira összefonódik ezen a festményen, hogy az ember mintegy a rémület dicshimnuszát látja benne.

Nem hinném, hogy halála pillanatában nagyanyám ilyen ünnepélyes lett volna. Több mint valószínű, hogy gondolkozni sem maradt ideje.

A német nő szerepét elnagyoltnak találtam. Rémületet vagy kegyetlenséget összehasonlíthatatlanul könnyebb eljátszani, mint anyámat vagy nagyanyámat megérteni: szelíd, végtelenül jóindulatú asszonyok voltak mindketten.

Fevronyija megkérdezte, mire gondolok:

— Semmi különösre — feleltem.

Félmeztelenül feküdtünk, mégis fulladtunk meg a hőségben.

Egyikünk sem igazodott el a gombrendszeren, nem tudtuk bekapcsolni a légkondicionálót.

Fevronyija elnevette magát.

— Mit kacag?

— Hát nem mulatságos: maga mindent tud Kleopátráról. Azt is tudja, hogy a Madonnát nem szokás kiskutyával ábrázolni. Azt viszont nem tudja, hogy kell bekapcsolni a szellőztetést. Úgy fekszünk itt, mint valami partra vetett halak.

Mint partra vetett hal. Mint ama tátott szájú tengeri lények az utcán, a „Commodore“ mögött, ma délelőtt.

Nyilván becsengethettük volna a szobalányt, és megkérhettük volna, hogy kapcsolja be a légkondicionálót. Nem is tudom, miért nem tettük meg. Talán, mert kínosnak éreztük, hogy levegőt kunyeráljunk.

Szabad szemmel jól látszott, milyen nagyra nő a kukorica, milyen szépek az olajfák és a szőlőtőkék a zsíros lávaföldben.

Megkérdezték a pedottót:

— Vajon az emberek nem félnek itt élni?

Olasz volt, tudnia kellett. De Riccardo nem tudta. Vajon miért? És egyáltalán, mire való az effajta okoskodás?

Szerintem az emberek, noha félnek a Vezúv lábánál élni, továbbra is ott maradnak. Hiszen a veszélynek kitett emberiség többi része is pontosan így cselekszik. Néha már úgy rémlik, hogy a természet pusztító ereje egyszerű gyermekjáték ahhoz képest, amit minden képzeletet felülmúló, leleményes pusztításával az ember visz végbe. A pompeji katasztrófa pillanatától még a pompeji lakosok rémült arckifejezése is fennmaradt napjainkig. De mi marad meg az emberiségből, mihelyt végzetes lépésre szánja el magát?

A természet semmit sem tesz gonoszságból. Ott azonban, ahol Márten volt, az embereket kint hagyták a fagyban; fagyott testrészeik a legkisebb érintésre is leváltak. Át lehet hártani a bűnt a fagyra?

Fullasztó meleg és forró romhalmaz vett körül. A nap gyilkosan tűzött, szikrázó pengeként hatolt a szembe. Üggyel-bajjal Márten felé fordítottam a fejem. Mint már egyszer, most is meglepett, milyen fiatal az arca.

Úgy rémlett, mintha kissé ingerelné a pillantásom.

— Tegnap rosszul érezted magad? — kérdezte.

— Semmiség volt az egész. Egy kis napszúrás — feleltem.

— Nem hoztál sálat vagy kendőt?

— Nem hoztam.

— Zavarlak?

— Ugyan, hogy zavarnál?

Nem tudtam, mit kellene mondanom neki. Üres voltam belül, kongóan üres. Valami ehhez hasonlót érezhet az ember, amikor felnőnek a gyermekei. Vagy

amikor mindent elkövet, csakhogy elvergődjék valahová, s aztán kiderül, hogy ennek semmi, de semmi értelme.

— Ne haragudj — mondtam. — De a hőség az agyamra megy.

Bólintott.

Visszafelé ugyanazon az úton, a Holtak utcáján mentünk. Anélkül, hogy betértünk volna Diomédész villájába.

Végtére is, mi jelentősége ennek a Diomédésznek? Pusztá véletlen, hogy tizenkilenc évszázad múltán éppen őt találták meg házának pincéjében, kulccsal a kezében, lábába fűltan.

Ott, ahol nagyanyám elpusztult, parkot létesítettek. Kávézóval, dekoratív lépcsősorral. Elárusító bódékkal. Kora tavasszal minden évben Bulgáriából importált paradicsomot lehet kapni bennük.

Furcsa, hogy a háború utáni időszakban összesen nem gondoltam annyit ezekre a dolgokra, mint itt, néhány nap alatt. Akárcsak Fevronyija anyjában, bennem is valamiféle büntudat támadt fel.

Mártennel kezdődött, amikor megkérdezte, mit érzek a háborús filmek láttán.

— Többnyire semmit — feleltem.

— Nem szoktak megrendíteni? — kérdezte.

— Nem — feleltem.

— Miért?

Alighanem azért, mert már mindenhez hozzászoktunk, ami az elmúlt háborúval áll összeköttetésben, mondtam.

Mire Márten így válaszolt:

— Igazad van. Az embernek idővel kialakul az önvédelmi reflexe.

Attól a pillanattól kezdve a fordítottját éreztem. Mintha hegycsuszamlás történt volna bennem. Keresni kezdtem magamban a hibát. Mert hiszen valamiben mindannyian hibásak vagyunk. A meg nem értésben, kételyeinkben, a gyávaságban. Csak én lennék kivétel?

Megragadtam Márten kezét. És, mint már egyszer, fittyet hányva az emberekre, arcomhoz szorítottam.

— Meghajlok előtted — mondtam.

Átható pillantást vetett rám.

— De nem szeretsz.

— Ne mondj ilyet. — És lassan elengedtem a kezét. — Te megérdemled, hogy nagyon szeressenek.

A pompeji fürdő, vízvezetékével, a forró levegő átvezetésére szolgáló kettős falával és padozatával, ólomcsövekből készült csatornáival, híres mozaikjával osztatlan elismerést váltott ki.

Az üres, kiszáradt medence körül álldogáltunk, és előadást hallgattunk a Pompejít ért katasztrófáról, az ifjabb Plinius Tacitusnak címzett leveléről, amelyben megírja, hogyan mozgott a föld, hogyan húzódott vissza a tenger a partról, és hagyta a rengeteg tengeri állatot a homokban elpusztulni. Fekete hamueső hullott, s ezt örök éjszakának vélték. Az emberek jajveszékelték, üvöltöttek, segítségért esdekelték és azért, hogy mielőbbi halált küldjön rájuk az ég. Mire pedig új napra virradt, és a felkelő nap sugarai áttörtek a ködön, Pompeji megszűnt létezni.

Konsztantyin történelmi példákkal bizonygatta, hogy nem a természet vak erői az egyedüli pusztulást hozók. Ugyanarról beszélt, amin kevéssel előbb én töprengtem.

Emlékeztetett a Domus Aureára, amit Néro építtetett a Palatinus és az Esquilinus domb között, s amelynek a világ urához méltó épületkolosszusnak kellett lennie. A palota falait pompázatos freskók díszítették, belső termeit és kertjeit zsúfolásig töltötték a Görögországból rabolt felbecsülhetetlen értékű műkincsek.

A Néro után uralkodó Titus és Traianus azonban szemrebbenés nélkül engedélyezte, hogy lerombolják a palotát, s helyébe — saját tiszteletükre — termálfürdőket építsenek.

Pompejit tizenkilenc évszázadig hamu és láva borította. Most úgy jönnek ide az emberek, mintha színházi előadásra sietnének. Kincset érő luxusautókkal és szerény kiskocsikkal hajtanak fel a kapukig. Az egész világnak látnia kell Pompejit. A világ feltétlenül meg akarja nézni a haláltusában megmerevedett kutyát, a pompeji vásárcsarnokot és a boltokat, a fürdőket és a színházat.

Ami a színházat illeti, Néro idejében Pompejiben tíz évre betiltották a gladiátor-viadalokat, mivel az egyik előadáson zendülés tört ki. Az idő tájt a látványosságokat azért rendezték, hogy elvonják a nép figyelmét az élet prózai gondjairól. Néro ügyei nem állhattak valami fényesen, ha még a szórakozóhely is fellázadt.

Azt hittem, hogy erről a pedotto is említést tesz majd. Tévedtem. De hát honnan ismerné, hiszen fiatal, országának történelmét, ha azt a napi politikai érdekek szerint korszakonként újraírták?

Az egyik villa küszöbén rajz és felirat figyelmeztetett, hogy a bentlévő kutya harapós: „Cave canem!“ Egy másikén a vendéget köszöntötték: „Salve!“

Meiler szerint a házigazdák jobban tették volna, ha közlik a belépővel: „Non omnibus sum domi“ — nem mindenkinek vagyok itthon.

Fevronyija nem értett egyet:

— Ne mondjon már ilyeneket! Az ember legyen vendégszerető.

Meiler hűvösen válaszolt neki:

— Bizonyos határig.

— Hol az a határ? — kérdezte Fevronyija, és engem hívott segítségül.

— Határ, az nincs — mondtam. — Noha léteznie kellene.

— Hát ezt én nem értem. Hozzánk ugyanis boldog-boldogtalan eljöhét — akadékoskodott Fevronyija.

— Csakugyan? — nézett rá Meiler. — Nemcsak azok, akiket maga óhajt látni? No és ha valakinek csak úgy kedve szottyan rá, hogy magukra törjön?

— Természetesen nem nyitok ajtót.

— Na látja, ez már más — szögezte le Meiler.

Azt mondtam Konsztantynnak:

— Milyen sivarak lehetnek itt az esték. Sehol egy világos ablak.

— Az a ház, ahol lakom, vasúti viadukt mellett van. Azonkívül a házfelügyelőnök már kora reggel megkezdik tartalmas és főleg halk eszmecseréjüket az utca egyik oldaláról a másikra. Van fogalma, mit jelent ez? — kérdezte Konsztantyin.

— Együttérzünk magával — felelte Meiler. — És azzal vigasztaljuk, hogy a nagyvárosokban hovatovább össznépi nyomorúság lesz az élet. Olvastam, hogy Amerikában minden percben megölnek valakit.

Szerintem nincs kilátástalanabb, mint egy város, ahol egyetlen ablak sem világít. Ahol senki nem vár senkit.

Pompeji mintha légüres térben létezne. Kihalt utcák, piac és templomok. Napperzselte fű. Alkonyatkor pedig, a hagyományt követve, bezárják a kapukat.

Apácák jöttek be a kapun, földig érő ruhában. Szemükben rendíthetetlen derű. Vajon mit keresnek itt?

Ott mentek, talpig feketében, a kegyetlenül vakító napon. Sárgán és kiaszotan. Életnedvek, emberi gondok és a hozzám hasonlókra nehezedeő büntudat nélkül.

Vajon annak árán, hogy lemondtak e siralomvölgyről, erről a végtelenül rövidre szabott eleven világról, rátaláltak-e a lelki békességre? Én azonban bizonyos vagyok benne, hogy Katharina von Borának jóval nagyobb bátorságra és elszántságra volt szüksége ahhoz, hogy megszökjön a kolostorból, és Luther Mártonnak adja magát, mint ezeknek az apácáknak, amikor lemondtak minden evilági hívságról és örömről. Az egyik apáca mellettünk haladt el. Hirtelen megélenkült valamitől a tekintete. Ez a pillanat azonban oly rövid volt, akár egy váratlanul megszakadó, érthetetlen módon eltűnő ösvény. Vajon éppen a siralomvölgy tudata, az élet mulandóságának az ismerete ad ily különös kifejezést arcunknak, teszi ilyen furcsán értelmessé tekintetünket?

A pompeji patriciusok birtokhatáruk megjelölésére hatalmas köveket raktak a villájukhoz vezető útra. A külvilág zaja nem hatolhatott be házukba. Szökőkút halk csobogásával határolták el magukat a környező világtól. Pontosan úgy volt minden, ahogy a mai nagyvárosok lakói szeretnék.

Leginkább a falfestmények ragyogó vöröse ragadott meg, ez a gondtalanul vidám szín, ami már nem is szín — maga a nevetés. Minden egyéb — az alakok és a díszítések — többé-kevésbé a már látottakra hasonlított.

Csak a szemek, az ismeretlen pompejiek portré-szeméi láttán támadt fel a kívánság az emberben, hogy mélyükre nézzen. Mert ezek a szempárok — élők szeméi voltak. Világosan felsejtett bennük a végzet előérzete. A rejtett riadalom. Vagy, ki tudja, talán a jövőbe látás?

Felhívtam erre Márten figyelmét.

— Nézd, milyen a szemük.

— Mint a Massimóé — mondta anélkül, hogy még egyszer odanézett volna. Tiltakoztam:

— Nem lehet. Gondtalanul éltek. A katasztrófa váratlanul érte őket.

Mégis Mártennek volt igaza: a pompejiek szemében a rosszat sejtő ember felindultsága rejtőzött.

Négyesben maradtunk a peristyliumban.

Számomra új volt, amit Meiler közölt velünk: hogy a második világháborúban a hitleristák repülőről bombázták Pompejit.

— Furcsa — mondtam. — Vajon miért?

Meiler sem tudta. A fasiszták büntetteinek indítékaira — mondta — az ember képtelen magyarázatot találni, vagy akár ép ésszel felfogni őket.

Keservesen szenvedhetett a hőségtől. A legkisebb alkalmat is megragadta, csak hogy árnyékban maradhasson: meghúzódott az oszlopok árnyékában, vagy elidőzött a hűvös szobákban.

Egy kis, négyzet alakú belső kertben rózsák nyíltak. Remek rekonstrukció volt. Fevronyija odavolt az elragadtatástól, és mindenkitől megkérdezte:

— Járt már a kiskertben? Jaj, menjen, nézze meg, milyen édes!

Meiler bosszankodott. Nem a virágok, hanem Fevronyija szavai és egzaltált hangneme miatt, ami sehogy sem illett a hús kis udvar meghittségéhez és csöndjéhez. A rózsakert inkább sírkertre emlékeztetett, az elpusztult pompejieknek állított, virágzó emlékműre.

Meiler dühösen jegyezte meg:

— Némely szavunk olyan dagályos már, hogy el sem fér a szánkban. Minden édes! Még a keserűen virágzó rózsák is. A tudatlanság, az virágzik édesen, attól látjuk így, leegyszerűsítve, fejük tetejére állítva a dolgokat.

Hirtelen eszembe jutott, hogy reggel óta nem gyűjtöttem rá.

— Van tüzed? — kérdeztem Mártentől.

Ideadta a gyufásdobozt. Kimentünk az ablaktalan házfalak közé, az utcára.

Megálltunk. Nekidőltem a falnak, majd ijedten elugrottam mellőle. Forró volt. A kövek is olyan forrók voltak a talpunk alatt, mint egy falusi fürdőház földje.

Mindössze párat szippantottam, máris kóvályogni kezdett a fejem. Eloltottam a cigarettát. Kis gödröt kapartam neki a kiszikkadt földben.

Kíváncsian nézegettem a Vezúv körvonalait. A jelenlegi tűzhányó és az alacsonyabban fekvő Somma csúcsa alapján képzeletben rekonstruáltam a hajdani Vezúv méreteit és alakját.

Fejemet Márten vállára hajtottam.

Levette napszemüvegemet, és ujjaival letörölte a könnyeimet.

— Hogy jöttél rá? — kérdeztem.

Nem felelt azonnal:

— Micsoda nyomorúság!

Nem tudom, mire értette. Pompejire? A kettőnk történetére? Vagy úgy, általában, az emberek életében lejátszódó drámákra?

Útitársaink kiléptek a házból, és tovább indultak, szorosan a pedotto nyomában. Riccardo felénk nézett, mondani akart valamit, de végül is nem szánta rá magát, hogy megzavarjon bennünket.

Utánuk eredtünk mi is.

— Sasj — mondta Márten. — Számolom a napokat. Már csak kettő maradt. Két nap.

Én még az órákat is számoltam.

Úgy kellett értenem vajon, hogy Márten beletörődött a változtathatatlanba? Vagy arra figyelmeztetett, hogy még módunkban áll más irányt szabni jövőnknek? Még ráérünk, hogy meggondoljuk magunkat. Csak bólintottam: igen, két nap.

Tehát valójában mindössze ez a két napunk maradt.

Erélyesen integettek nekünk. Itt, a rom-labirintusban könnyűszerrel el lehet tévedni.

— Nagyon akarsz még látni valamit? — kérdezte Márten. — Mindenáron látni szeretnéd a kétezer éves cipót? Vagy a haláltusáját vívó kutya gipszmását?

— Ha téged nem érdekel, ne nézzük meg — hagytam rá. — De minek mutogatják?

Utunkat ugyanazok az apácák keresztelték. Széles ruhaujjukkal szinte a karmat súrolták, amint tovahaladtak az utcakeresztződés kövein.

Amikor eltűntek a villában, ahonnan mi alighogy kiléptünk, megkérdeztem Márten:

— Vajon miért jöttek ide?

Miféle gondolatokat válthat ki belőlük Pompeji? Hitükben akarnak megerősödni? Vagy a földi hatalom mulandóságának illusztrálását keresik Pompeji tragédiájában?

— Hátha csak puszta kíváncsiságból — töprengett fennhangon Márten. Erre azonban rációfolt az apácák szenttelen, merev arca.

Az egyik apácának — másodiknak haladt el mellettem — fehér heg szelte át az ajkát. Egyik szeme meg valamivel fennebb volt, mint a másik. Úgy éreztem, ez nem rútitja el az arcát. Ellenkezőleg. Az élet egyedüli nyoma rajta.

D. Harasztosi Éva fordítása

Részlet a szovjet-észti író Primavera című, a Kriterionnál idén megjelenő regényéből.

„...À l'usage de ceux qui voyent”

„Ha regényt írnék, óvakodnék a totalitás látszatától, noha bizonyára valamilyen önkényesen szervezett teljességre törekednék magam is; tisztességem úgy intézné, hogy regényem mozaikszzerű legyen, ne áltasson a folyamatos cselekménybe ágyazott oksági összefüggések hazug tárgyilagosságával...”

Mit jelent ez a vallomás egy már csaknem végigolvasott regény ismeretében? Utólagos mentegetőzést? Meghátrálást a nehezebb (nehezebbnek tűnő?) feladat előtt? Az alkotói igények magasabb szférájáról való könnyelmű lemondást az alacsonyabb rendű „tisztesség” nevében, amely egyfajta túlzottan aggályoskodó, kételkedő magatartásból vagy kétes értékű szerzői agnoszticizmusból ered? Aligha illethetjük ezekkel a vádakkal Deák Tamás regényeit, elbeszéléseit, hisz a maga nemében mindegyik egyedülálló irodalmunkban, minden újabb könyve meglepetéssel szolgál, s kielégíti a legváltfűlűbb olvasó igényeit is, hacsak nem előre megfogalmazott, tehát előítéletként ható műfaji elvárásokkal közelítünk írásaihoz, ami mindig magában hordozza a veszélyt: elvárásaink hamisak.

Ahhoz, hogy valakinek a műveit megérthessük, s így gondolatait magunkévá tehessek, el kell fogadnunk az író által felkínált „játékszabályokat”. Deák Tamás pedig igen méltányos ebből a szempontból: csupán arra hívja föl figyelmünket, hogy a világ nem „az általunk megértett jelenségek rendezett summája”. Több ennél, mint ahogy több az igazságok és törvények összességénél vagy egy gondosan fölépített mű totalitásánál. Egyetlen tág kategorizálás létezik számára: az ismert és ismeretlen dolgok csoportja, mely utóbbi arra hivatott, hogy bővítse az előzőt, mert csak egyetlenegy kategóriát nem fogad el: a megismerhetetlent.

Miben különbözik tehát Deák Tamás prózája a hagyományos prózától, amelyet a fenti idézet szerint elégtelennek tart? Csupáncsak abban, hogy ő nem a cselekménymozzanatok oksági rendszerezésére, hanem az ezek értelmezéséből kipatantó gondolatok egymáshoz kapcsolására vállalkozik, anélkül hogy túlzott figyelmet szentelne az empiriáknak. Ha ezt alkotói *módszerének* fogadjuk el, akkor megállapíthatjuk, hogy prózája esszéisztikus vétetésű. A stílári sajátságok csak megerősítik az állítást. Az esszéisztikus prózának pedig az az előnye, hogy gyakorta egybeesik a „felszíni közeg”, a stílári jelenségréteg a gondolati jelentésréteggel, azaz kifejtett tartalmakat kapunk. Az író olykor megfoszt ugyan a továbbgondolás és megfejtés örömétől, de cserében megajándékoz a kerek, önmagába zárt gondolat mesterien megfogalmazott igazságával. Ez a megállapítás teljes egészében érvényes az *Antal a nagyvilágban** című mozaikregényére s részben a *Hallatlan történetek*** elbeszéléseire is. Ez utóbbi könyvre vonatkozó megszorítást az indokolja, hogy lényegében mind a négy írás parabola, a regényhez viszont a stíluson kívül az közelíti, hogy végül is mindegyikük „útikalauz”, a rejtett lélekrezdülések fogalmi úton való tettenérése.

Utazás — belső tájakkal

Az átlagutazó böröndjein kívül élményességét viszi magával kirándulásaira. Ha írásra vetemedik, könyvből valószínűleg elragadtatástól terhes, többé-kevésbé pontos leírását kapjuk a svájci Alpoknak, párizsi nevezetességeknek vagy akár a londoni kődnek. A látványosságok tömkelegében úgy érzi, lépten-nyomon az él-ménnyel találkozott, miközben esetleges útleírásának olvasóját arról győzi meg, hogy Európa csupán látványosság-bódé. Az ilyen tucat-útleírások hibája az, hogy szerzőjük otthon felejtette egyéniségét, csak csodálkozását és befogadóképességét vitte magával, ami ellenállás nélküli, nem tartalmazza az értékelés mozzanatát, kizár minden ellenérzést, csak pozitíve képes viszonyulni a látványhoz. Az írás tehát nem hevül élményszerűvé, mert a Nötre-Dame-ot nem lehet betűkből reprodukálni. Az útleírásból nem a jelenség érdekes, hanem az általa fölkelte gondolatok. Ezért tud a „kisebb befogadóképességű” szemlélő többet nyújtani, ha a vi-

* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975.

** Albatros Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

szonylag csekély számú jelenséghez hozzáadja önmagát, tünődéseivel élményrangra emeli a látványt. Ez esetben nem zavaró, hogy többnyire a szerző „belső tájain” járunk, mert úgy érezzük: gondolataiban a jelenség lényegét ragadja meg. Mindez aztán egy magasabb fokon, például a Deák Tamás regénye esetében, felelteti velünk, hogy végül is dr. Boleráz Antal Európát járja, hiszen a főszereplő nem a jelenséget meséli el, hanem a jelenségről értekezik. Ezen a ponton minősül át a cím által útinaplóként előjelzett írás regénnyé, kerül háttérbe maga az utazás; mert Deák Tamás nem szól városok látványáról, s külhoni ismeretségeiben sem a különlegest, az elütőt keresi, hanem az általános emberit, s ha a külső hatások az idegenség érzését keltik benne, mindig otthonra talál gondolataiban.

Mennyire szükséges tehát az utazás, ha csupán ürügy eszmék, elméletek ki-fejtésére? Csak annyiban, amennyiben az ürügy nyomatékot kap. Hiszen Antal belső világát részben ismerjük már az *Egy agglegény emlékezéseiből*, amikor nem kellett hosszú utat tennie, mert az élmények naponta „feljártak” legénylakására olyannyira, hogy — ha az agglegény talán nem — az olvasó némelykor már kissé fárasztónak találta, s így emez első könyv teljességgel kimerítette a honi élménykört. Antalnak azért kellett újra kelnie, amiért Tamási Abeljének: hogy egészen más viszonyok közé kerülve örízze meg önmagát, s a külsőzágban szerzett tapasztalatok reflexiókban csapódjanak ki; hogy ne csupán az azonos viszonyok közt élő emberek világát puhatolja ki, hanem idegeneket hozhasson emberközelbe, s akár a szélsőségesen kirívó egyedi esetekben is fölélje azt, ami általános, örökemberi. Talán a benyomások újszerűségének, szokatlanságának tulajdonítható, hogy viszonylag kevesebb figyelmet szentel a nő „fenomenológiájának”, mint előző könyvében, noha ez nem válik jelen kötetben sem másodlagossá. Csak mintha az agglegény érdeklődési köre tágult volna egyrészt, másrészt viszont egy-egy viszony elemzése lesz elmélyültebb. Már nem kapcsolatainak múltó élményszerűségét írja le, hanem tartalmasságát, lényegét kutatja; nem a hódítás módozatait, hanem a tartósabb viszony mibenlétét fürkészi, s talán ezért szűkséges, hogy Bettinához fűződő szerelme végigvonuljon az egész regényen, mert a lehető legtöbb oldalról kívánja megragadni e viszony lényegét, néha kiesve a „szakképzett agglegény” hűvösen szemlélődő szerepéből, vagy pedig érzéseit legalábbis egyenlő rangra emeli józan gondolataival, hogy kijelenthesse: „...nem hiszem többé, hogy okosan élni elég.” Az utazás tapasztalatai, benyomásai kapcsán vetülnek elénk legrejtettebb „belső tájai”, míg maga a kiváltó ok másodlagos jelentőségűvé törpül. Deák Tamást az élmények világából sosem az ok, mindig az okozat érdekli, hiszen az ok eleve adott, az okozat viszont benne érik meg, teljesedik gondolatsorrrá. Nem ír például elragadtatással kényszermegállójának alpesi tájairól, ahol valami meghatározhatatlan boldogság nyűgözte le, mint ahogy Bettináról is csupán általánosságokat tudunk meg; annál hosszasan értekezik azonban érzéseiről, felőlő gondolatairól. Felszínes olvasó ennek alapján megállapíthatná, hogy önközpontú vagy köldöknéző, ám ezt rögtön cáfolná a szerző érdeklődési köre, amely végül is nem magánjellegű problémákat foglal magába, hanem igenis általános (ha úgy tetszik: „közérdekű”) kérdések vizsgálatát tűzi ki céljául, amelyekről a lehetőségekhez mérten tárgyilagosan mond véleményt. Antal itélkezik, hiába állítja, hogy az érett kor elhozza a véleményalkotás iszonyát, „az érettség természetes mozdulata a szellemi vállvonogatás”. Csakhogy ítéletei nem közvetlen kategorikusságukban nyilvánulnak meg, hanem a jelenségek értelmezéséből bukkannak elő, ami a fenti állítást némileg módosítja, valahogy így: a kor a véleménynyilvánítás hogyanját változtatja meg, azaz emeli magasabb szintre, amennyiben az értelmezésből kihallható vélemény egyben érvekkel bátyázza körül magát. A saját irodalmi töpren-gésére való utalással cáfolhatja fenti állítását, amely az újkori irodalomról mond, ha mégoly szubjektív, de mindenképpen meggondolkoztató ítéletet (35—36.). A szerző továbbá valószínűleg „a véleményalkotás iszonyát” küzdötte le, amikor éppen az esszéisztikus formát választotta, ami eleve feltételezi az ítéletmondást, sőt gyakorta szabados gondolkodása ellenére eljuttatja a felháborodott véleménynyilvánításhoz, a prudériáig (értekezés a chartres-i popmiséről — 123.). Ilyenfajta ellentmondás azonban több nem található a könyvben, amely mozaikszerűségén túlmenően logikailag remekül fölépített, hiszen a gyakran egyetlen mondatban vagy bekezdésben megfogalmazott tömör gondolatok egymást egészítik ki, olykor hosszú oldalak után válik egy jelentéktelennek tűnő kijelentés érv erejűvé.

Deák Tamás nem hagyakozik az olvasóra, vagy csak igen ritkán teszi ezt. Érzéseit, sejtéseit igyekszik mindig tömör, kerek gondolatokká formálni, mintegy rögzíteni. A pontos fogalomalkotás ez esetben igen magas igényt jelez, hiszen a szerző maga jelenti ki, hogy az ismeretlen jelenségek értelmezésének megkísérléséről sem szabad lemondani annak a — számára gyanúsnak tűnő — irodalmi erkölcsnek a nevében, amely az egész újkori irodalomra rányomja bélyegét. Para-

doxonak tűnhet, de ennek értelmében evidenciává lépteti elő a meg nem értést (és nem a meg nem értett dolgokat!): „... a meg nem értés éppolyan tény — ha ugyan nem valóságosabb! —, mint a megértés. Bizonytalan, érték-e valami, ha úgy érzem is, értem. De egészen bizonyos, hogy nem értem, ha úgy érzem, nem értem.“ Tűnjék bár tetszetős szofizmának az eszmefuttatás, mégis — ha olykor csak igény szinten is — van benne egyfajta vágyakozás a magasabb rendű megismerés, a meg nem értett dolgok fogalmi úton való megközelítése felé. Amit ebben a könyvében tételesen fogalmaz meg („A mi gondolkodásunk lapos, nem maguk a dolgok; ezért helyeztük előtérbe a lapos dolgokat, amelyeket értünk.“), azt próbálta gyakorlatba átültetni nemcsak itt, hanem a *Hallatlan történetek* első elbeszélésében, a *Lucretiában* is.

A modern ember számára „a köztársaság anyjának“ ókori története már nem olyan felemelő, mítoszjellegében is lapos. A közösségmítoszzal állítja szembe Deák Tamás az egyén, „a lélek mítoszáat“, amelyhez részben már-már a modern mélylélektani módszerek felhasználva, részben spekulatív úton jut el, s így válik a XX. századi olvasó számára antropomorffá a „közérdekké“ redukált rejtélyes életű (és halálú) asszony, s ennek nyomán jövünk rá, hogy egy esemény polivalens tartalmakat hordozhat számunkra, ha a jó értelemben vett spekulatív úton közelítjük meg. Játszadózás lenne csupán a mondai változat modern „elferdítése“, a Deák Tamás-stílus bravúrajaihoz méltó bravúros ötlet? Úgy véljük, nem csupán ennyi, hanem épp lusta gondolkodásunk lapos, hagyománytiszteletünk kétes értékű voltát akarja ezzel bizonyítani a szerző, akárcsak a regényben több változatban vázolt Rhodopé és Gyéész hasonló jellegű, hasonló módszerrel kifejtett esetével. A tevékeny, kétkedő elme lázas megoldáskeresése egyetlen fintor a történelem, a hagyományok és a tunya hagyománytisztelők felé, akik kényelemből mítoszzá hagyják laposodni a jelenségeket. Deák Tamás átértelmezései azt sugallják, hogy a mítoszok szükségességéről alkotott hamis képzet helyébe a tevékeny szellem kétkedő gondolkodását kell állítanunk; ki kell végre nőnünk a mítoszok korából.

Boleráz Antallal járva Európát arra figyelünk föl, hogy az ötletek révén nemcsak a térben, hanem az időben is utazunk anélkül, hogy eltévelyednénk. Mert mindezt a tanár úr érzéseinek „belső tájain“ tesszük, amelynek legrejtettebb zugát is a gondolattal világítja meg, s gondolataiban, fejtegetéseiben hazatalálunk a honi viszonyok, saját problémáink minden külföldi útnál izgatóbb világába, s az otthonosság érzését nem utolsósorban anyanyelvünknek e könyvben fölfedezett szépségei adják.

Nyitott szemmel

„Ott, a helyszínen akartam átélni ábrándjaim valóságértelenségét, mert nem hiszem többé, hogy okosan élni elég.“

Az újraidézés azért volt szükséges, hogy megállapíthassuk: minden ilyen-szerű tanulság kétélű, ha az idő- és térbeli viszonyok változnak; mert ez a felismerés ösztönzi az utazásra Antalt, és az egykori ábrándok földjére való lépés — ezért hordoz paradoxont a gondolat — igazolja s egyben cáfolja is az állítást. Igazolja, amennyiben bármely tett lehetőségeiben ellentmond az „okosan élés“ kritériumainak, s cáfolja, mert minden tett az ellenkező lehetőséget is tartalmazza, ha csak azzal is, hogy az ésszerű továbbéléshez szükséges tapasztalatokat bocsátja rendelkezésünkre. A kétely jogossága azonban igazol a nyilvánvaló ballépésekkel járó felfedező utak esetében, amikor a felfedezés izgalma feledtetni, hogy a megismerés tárgya nélküli a hasznosságot, nem igazolja a kutatászándék értelmét. A regénybeli Bettinával való kapcsolatot „hasznosságát“ megkérdőjelező kétélyek még nem jelzik valami ballépés fenyegető sejtelmét, tekintettel az aglegény érett korára, s az ilyen téren szerzett bokros tapasztalataira. Akkor fedezzük fel igazán az összefüggéseket és a gondolatok következetességét a szerző más-más művei közt is, ha ezt a kétélű, körmönfontan megfogalmazott, ellentétes tartalmakat hordozó állítást előző kötetének elbeszéléseivel hozzuk összefüggésbe.

A *Vakok* című parabolájának Brunettója is „tanulmányútra“ indul, s hogy felelőtlen kalandozásán rajtavest, csupán az ő hibája, ami kutatásainak módszerében keresendő. Kívülállóként, vendégként érkezik a Vakok Országába, ahol csak annyi időt szándékszik tölteni, amíg megismeri és megérti annak törvényeit. S hogy milyen sors éri majd, azt közben nem veszi észre. Látóként él a vakok között, vitatkozik velük, próbálja meggyőzni őket a látók igazáról, miközben — bár ő ezt nem tudja, s az olvasó is csak jelekből sejtetheti a végkifejletet — lassan egyre mélyebbre süllyed az ország életformájának hínárjában: először a szerelem — egy vak, a maga elveit védő, a maga életformájának igazában hívó lány sze-

relme — tartóztatja, később a minden ősszel megérkező, látókat megvakító ezüst-darazsaktól való félelem köti be szemét, majd a törvény, a hatalmi rendszer kényszeríti rá a vaksgát, miközben ő még mindig a látók közé sorolja magát, holott a szemmel érzékelhető világ már csak emlékként (fájó, visszahívó emlékként) él benne. Az ország bölcséleti rendszere arra az alapelvre épül, hogy ami fontos, azt nem szükséges látni. Ebből a világból kizárják az esztétikumot, rendjét a sivár célszerűség határozza meg: ez a teleológia vak, a világot csupán a tapintható hasznosra szűkíti le, s amit hallással vagy tapintással nem érzékelnek, az egyszerűen nemlétezőnek nyilvánítatik. Bölcséletük kísértetiesen hasonlít a szolipszizmusra: „Azt nevezem létezőnek, kedvesem, ami számomra létezik” — vallja Tizenötödik Minor király, aki korlátlanul rendelkezik ismereteivel és alattvalóival: mindenkit felakasztat, aki nem a már fennálló vaksgági elvek rendezésére törekszik, hanem a csapás okait kutatja. Brunetto rajtaveszt, törékeny hite kicsorbul: nem a napi vitákon, amelyeken igazságát újra és újra törvények ellen szegzi, hanem a vak botladozás megtanulásában, mert lemond a látó magasabb rendű létformájáról, mely „továbbhaladásra csábít”, s elfogadja a tapogatózás nyújtotta ismereteket; lemond a szemmel élvezhető esztétikumról, s mértani formákkal cseréli fel, míg a szerelem helyett beéri a pusztá érzékiséggel. Ennek az állapotnak a tragikuma abban rejlik, hogy közben minduntalan éreznie kell kételtűségét, amely megalkuvást szül, s a bűnhődés nem marad el: hiába a késői eszmélés, rosszul mérte fel erőt, időközben elfelejt látni. A *Niki báró ajándékának* „művelt regényírója” számára pedig nyílt kényszerhelyzetben válik nyilvánvalóvá a hatalmi apparátus „ki nem velünk, az ellenünk” princípiumából származó, rá háruló felelősség. Helyzetének kétségbeejtő volta szintén abból ered, hogy hitegeti magát, úgy véli: valamirevaló ember tisztán élhet a bűn szomszédságában anélkül, hogy harcolnia kellene a bűn ellen. Tévedésére csak későn ébred rá, amikor a harmadik lehetőség elvét kizáró hatalom már megszilárdult körülötte. A főhősök bukásával így válik mindkét elbeszélés példázattá, a könyv pedig diszkurzív stílusban megírt okfejtéseivel, már-már esszéisztikus formában tárgyalt filozofikumával üzenetté: levél a vakokról azokhoz, akik látnak.

A *Vakok* című elbeszélés problémájához hasonló kérdést vet fel regényében, még ha nem is ilyen élesen. A fiatal régész esetének tanulsága azonban sokkal mélyebb, mint a történet nyomán megfogalmazott kantianus gondolat. („Talán mert nem hittem többé, hogy a szépség mögött van még valami, ami fontosabb, mint a szépség.”) Az összetört szobor példája bizonyítja, hogy a túlhajtott felfedezésvágy végzetessé válhat, ha a felfedező nem ismeri fel idejében azokat az eseteket, amikor jelenség és lényeg tőkéletesen egybeesik, ami leggyakrabban a művészetekben érvényes; mintegy az avatatlanságról szóló intés: az esztétikai szép immanenciája nem holmi mögöttes területen keresendő, hanem látható, szemmel érzékelhető részletszépségeinek összhangjában; egyetlen igazsága — szépsége.

Ez a fejezet nem csupán közbeékelte kuriózum, novellisztikus betoldás, hanem némileg — ha nem is kifejtetten — Bettinához való viszonyát értelmezi, ugyan-csak példázatszinten. S nem véletlen, hogy gyakran emlegetjük az értelmezés mindenhatóságát Deák Tamás könyve kapcsán. Csakhogy a mindent-értelmezés lehetősége is csődöt mond olykor, s épp azért, amint azt előzetesen említettük: a világ mindig több, mint az igazságok és elvek összessége, s ezt a szerző is éppilyen jól tudja. Ahol az értelmezés csődöt mond, ott hevül egy pillanatra *valódi* prózává a regény, eltűnik az esszéistilus szenttelen, hűvös hangja, s néhány sor erejéig emberien elkeseredetté forrósodik Bettina minden érvet cáfoló kétségbeesett kitérésében. A lány indulatos cáfolásának jogosságát a szerző csupán hangnemenváltással érzékelteti: kikapcsol az esztéta állandó, kesernyés önkontrollja, s a 48. fejezet végén már a regényíró láttat. Észre kell vennünk a stílusfogatást, amely jelzi, hogy Deák Tamásnak nem esne nehezebb ún. hagyományos prózát írni, embernek álcázott elvek, gondolatok helyett hús-vér szereplőket teremteni. Hiszen ott, ahol az esszéistilus kötése alatt nyílt seb tátong, a fájdalomat már nem csupán a kötés jelzi, hanem — bár ez ritka, szinte egyszeri eset — a kötésen átütő vér. Hogy miért nem él gyakrabban ezzel a lehetőséggel, ez inkább felfogás kérdése. Célszerűbbnek tartja a lekerekített, egységes gondolatot, mint a homályos sejtetést; otthonosabban mozog a fogalmak világában: úgy véli, több szükség van a bizonyosságot nyújtó tudásra, mint a vak sejtetésre.

Boleráz begubóz

Doktor Boleráz Antal egyetemi előadótanár, feljegyzéseinek második kötete szerint (lásd Deák Tamás: *Antal a nagyvilágban*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975) útközben le-leengedi a vagonablakot, s ilyenkor — szerintünk — mindig friss levegő árad az átlagos filozofémáktól áporodott szakaszokba. Kitűnő novellák és üdítő novellatöredékek örvendeztetnek meg bennünket, valahányszor túljutunk a tanár úr megteoretizált önimádatának filozói közegébe fűrt végtelen szövegálagutakon, s a pillanatokra felengedő (úgynevezett) intellektuális fegyelem mögül végre felcsillan az igazi, az önismeret diktálta, minden pózon túli emberi mondanivaló.

És hogy a szó szoros értelmében is a fentebbieknél maradjunk, idézzünk néhány bekezdést a regény 47. fejezetéből, a *Bettinával, Itáliába* címűből:

„A vonat egyhamar kiszabadult az alagútból, s egy más évszakban, más világban folytatta útját; az esős kufsteini ős után a boldogan gyöngyöző olasz nyárban. Amióta ismertem, most először láttam Bettinát igazán meglepettnek. Leengedtem az ablakot, belelegezhettem a valószínűtlen alakú olajfák, a borzongó ciprusok meg a vízszintes keretekre kötözött szőlők édeni szépségét. A sűrűn feltűnedező tornyok pucéron mutogatták régi harangjaikat.

Büszke várakozással pillantottam Bettinára, mintha csak az én művem volna mindez.

— Klassz — mondta csöndesen —, csakugyan klassz.

Megcsókolt, jutalmazólag. Nyakszirtjén hagytam a kezem, hagytam, hogy átjárjon a boldogság, mint a napozókat a fény. Örvendtem, hogy csak ketten vagyunk a fülkében.

Odakinn már a Garda-tó kertekkel csokrozott kékje száguldott el a vonat előtt — éreztem, amint ujjaim alatt a lány nyakszirtje megremeg az ablakon bezúduló színektől.

— A cserepek is klasszok — szólt már ismét gunyorosan —, nem lehet kibírni, túl szép az egész.

Visszaült a helyére, onnan nézte, tenyerébe támasztott állal, az istenáldotta tájat.

Valósággal tiszteletlenség ilyesmit idézni annyi világirodalmi szöveg után, amelyekben Osszián barbár Európájának követői vallanak az egykori bölcsővel, a mediterrán tájjal való újratalálkozás lélegzetállító élményéről; de hát éppen azzal kívánjuk megadni Boleráz Antalnak, ami az övé, hogy mégis ideiktattuk ezeket a sorokat, és ideiktathatnánk a fejezet egészét is: mert helytállanak a regény minden egyes részletéért, amelyben magáról a dologról mesél az elbeszélés hőse, aki e mű Spielje szerint az elbeszélés „szerzőjének” is tekinthető. Ahogyan Antalt nyakonönti a déli táj szépsége, s ahogyan Bettina reagál az egészre („a cserepek is klasszok”), úgyhogy végül el is kell távolodnia a képtől, mert „túl szép az egész” — ez bizony többet mond mindkettőjükről és kettejük viszonyáról, mint a későbbi fejtegetések, az ironizálások és tragédiázások hosszadalmas sora.

Különben e regény legszebb részletei mind az action gratuite-ként Antalra vagy az Antalra és partnerére zúduló boldogságot, a váratlan és megmagyarázhatatlan ajándékként érkező kiteljesedés szépségét idézik. Akárcsak a regény éveivel ezelőtti első részében. Akkoriban a Krisztinával való érzelmi egymásratalálást neveztük — az elbeszélésben már-már monotonná váló rutin-viszonyok felsorakoztatása után — az igazi csúcspontnak; ahol végül egy reménytelen szerelemmel való találkozásban ítéltetik meg Antal egész sorsa, minden külső és belső, társadalmi és lelki relációja. Sohasem idilli tehát, e könyvben sem, Antal boldogsága; inkább a boldogtalanságot teszi érthetőbbé.

Így sorolhatnánk és értelmezhetnénk aztán tovább Boleráz Antal új vallo-mássorának a meggyőzőbb fejezeteit. Például a *Váratlan boldogság* címűt, amely után az öreg, cinikus Graham Greene is megnyalhatná mind a tíz ujját, ha ilyesmi egyáltalán feltételezhető egy angol ezredesről. Vagy azokat a fejezeteket, amelyekben Antal e „méltóságát veszti” öreg kontinensen ratalál lelki rokonára, Grousset úr belga ebtenyészőre, aki előbb sokáig „semmi” volt, s csak később lett „ebtenyésző”, hogy végre kis- és nagykutya között alkalmazhassa a szerinte csak abszolút monarchiákban lehetségessé váló üdvösségről — az egyéniség „abszolút

szabadságáról“ — kialakított nézeteit. És szellemesek, sikerültek az Antal által bizonyos távolságból szemlélt, kissé kívülről láttatott történetek is: az öregedéstről szóló szomorúság Goethe—Madách—parafrazis, a *Kétirányú kitérő* s benne *A komputer-jelentés*; vagy a Bettinával való szakítás napjaiban felrémlő mese Puhala Sebestyén, egykor szintén action gratuite-ként bekövetkező feleséggyilkosságáról; és nekem nagyon tetszik *A beteljesülés némely gyötreimeiről* című fejezet is, amely függetlenül Antalnak a maga szeplőtelenességéről szóló fejtegetéseitől, kitűnő leírását adja annak a baráti környezetnek, mely mindig mindent megbocsátott „szegény Antalnak“, amíg az bajban volt, éppen csak azt nem tudta lenyelni végül, hogy Antalt... rehabilitálták, azaz nincs kit és miért sajnálniuk többé.

Ne szaporítsuk azonban a példákat. Utaljunk inkább arra az esztétikai dilemmára, amely Boleráz Antal egész szemléletét megfekszi; a tanár úr tudomása szerint is, vagy néha anélkül, hogy ilyesmi tudatosulna benne. A Párizsba érkező Antalt művészetfilozófiai gondok bántják a Szajna-parton: „Érzésem s esztétikai tapasztalatom ellenére — nemegyszer kételkedem benne, hogy ami szép, csakugyan igazabb. Az igazi szépségnek (de mi az igazi szépség?) van bizonyos különleges transzparenciája, ebben nem kételkedem. De honnan tudjam, vajon az áttetszőségében csillámló mögöttes világ olyan világ-e, amelynek köze lehet az igazsághoz? Ha jól odanézek, a köznapi valóság sincs híján a transzparenciának, a nagy művészek ezzel az áttetszőséggel jutnak el végső igazságaikhoz — ha ugyan ennek lehet nevezni a műalkotás eredményét, végső igazságnak. [...] Majdnem bizonyos, hogy más a valóság áttetszősége, s megint más a szépsége. Talán nem is az igazságtartalmuk érvényességei; másféle mögöttes valóság felé irányulnak, így hiszem, noha *nem tudom*, hová.“ Itáliában azonban többet vél már tudni minderről: „A puszta szépséggel nem tudtam mit kezdeni, nem hittem megváltó erejében, nem hittem, hogy akár egy pillanatra is üdvözülhetünk általa. *Peccavi*, bocsánatot kérek. A szépség, úgy látszik Itáliában, önmagában is jó, önmagában is van mondanivalója, s ha nem is tud arról, hogyan kell élni — de segít élni. Nem tanít — vigasztal és marasztal, angyalhangján eltanácsol a haláltól. Nem hiszem többé, hogy okosabb volnék ártatlan bölcsességénél, nem hiszem, hogy mindaz, amit tudok, túltenne rajta.“

Mindebből pedig az is következik a tanár úr irodalomtörténeti állásfoglalásaiban, hogy szakadatlanul vitába száll *az egész* újkori irodalommal s főként Balzac-al; mert például Balzac is mindig úgy tett, mintha mindent jobban értene, mint az olvasó; amit pedig nem értett meg, arról inkább hallgatott. Ezért vált aztán — Boleráz szerint — számárságok monumentális gyűjtőhelyévé az önnön lángelméjébe rokkant Balzac életműve... Ez persze önmagában rendben is volna. Mindenki olyan kalappal köszön, amilyennel akar, s Boleráz sem az első ismerősünk, aki szerint „Balzac nem író“. Csakhogy... Csakhogy intellektuális fegyelmenek szakadatlan tudatában Boleráz Antal jóformán nem is tesz mást, mint hogy folytonosan utánakérdez mindennek, ami benne s körülötte történt vagy történhetett volna. És a maga módján, inkább sejtetések, utalások, szövegösszefüggések révén, felel is ezekre a kérdésekre; bár gyakorta úgy tesz, mintha nagy pártatlanságában nem felelne. Szigorúan az *irályt* tekintve tehát, Boleráz Antal éppen abban „ludas“, amivel meg nem szűnik vádolni a XIX. század klasszikusait és követőiket. Boleráz irodalomelméleti tudata ezek szerint mindenféle nagyrealizmuson inneni vagy túli; írói gyakorlati viszont egyféle, mozsárban apróra tört és pici „gondolati“ ostyákban adagolt... nagyrealizmuse. *Adomázgatás* helyett (bár az is akad jócskán Antal feljegyzéseiben) *aforizmálgatás*. Introspekció mellett, gyakran helyett, pletykálgatás, extrovertált „többiek“ társadalomban elkövetett fertelmeségeiről. Antal azonban nem olyan. Ó maga az eleven *nem*.

Mert Antal — úgy véli — pontos diagnózisát kínálja bajainak. Ismeri és szépen le is írja csodálatos meseországát, lelki hazáját, amelyet sehol sem talál már a nagyvilágban. Boleráz tanár úr azonban nem kozmopolita; semmi sem idegebb tőle a hazátlanságnál. Ő csak megszállottja annak a XVIII. századi Európának, amely szerinte a személyiség önmegvalósításának maximális lehetőségét nyújtotta eddigi civilizációinkban. Csakhogy Antalnak ez az álomvilága, saját meghatározása szerint, belepustult a modern világba, „amelynek szürke betonpáncélja alatt úgy heverték maguktehetetlenül a múlt alakjai, mint egy roppant ütközet után a tömegsirokban az elesettek“.

Igaz, hogy Boleráz kérdőjelet tesz a mondat végére, azaz csak rákérdez élet-érzésére, s ezt nem szabad elhallgatnunk. De a szövegösszefüggések akár e kérdőjel elhallgatását is lehetővé tennék. Mert Antal ténylegesen annak a XVIII. századi Európának a lelki polgára, amely a dolgok magától értetődő rendje szerint is eltűnt, hiszen nem maradhatott fenn százötven, kétszáz éven át — mérhetetlen

társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos, technikai, sőt esztétikai forradalmak után is. Legfeljebb az a kérdés, hogy mi és hogyan örököttetett át korunkba annak az Európának a mérhetetlen szellemi kincseiből, vagy mi és miért nem. Antal azonban nem foglalkozik ilyenyszerű „gyakorlati” kérdésekkel. Őt lényegében az egyetlen, önmagára szabott helyzet izgatja. Hogy tudniillik ő az utolsó, még életben maradt európai. A szó kétszáz évvel ezelőtti értelmében. Ezért gyűlölködik aztán — pedig nem szokott — azzal a szvetteres fiatal pappal, aki Chartres dómjában, anno 1971-ben, „a szépségében megdicsőült gótika örök ragyogásának híres színhelyén” gitárkísérettel jámbor szövegű popzene-slágereket énekel. Ez Doktor Boleráz Antal számára *az igazi világ vége*, vagy még inkább: *az igazi világvége*. Mert hát, hogy mi minden is a modern lélek, azt annyi szemlélődés és eszmélkedés után még ő se tudja, *aki pedig „a zűrzavar fölött kering, mint a sas, nem pedig úszkál benne, mint a légy meg az epigon avantgardizmus”*. Kevesen vannak ma nálunk, irodalmunkban, akik annyi türelmetlenséggel támadnák a modernséget és az avantgarde-okat, mint Boleráz Antal. Akik annyi kétségbeeséssel lesnék el egy hamburgi szórakozóhelyen a fiatalok szellemi „infantilizmusát”, s annyi elégtétellel hivatkoznának arra, hogy ocsúdó kamaszkorukban mindig „úrias kedvesek” ringatták őket telhetetlen ölükbén. Vagy amikor egy arany öngyújtó láttán háborog hősünk! Hogyan is lehet sorozatban gyártani használati cikket — aranyból? Hogyan lehet lemondani, bármilyen téren is, a művesség, az egyszerűség, a műalkotás jogáról és hivatásáról s az aranyban rejlő jelképiségről?

Persze, ha Boleráz Antal most előállna, menten ránkérdezne, minek kellünk védelmére sok mindennek, ami bizonyára szerintünk is értéktelen, nemtelen, nemegyszer szörnyűséges abban a nagyvilágban, amelyet ő többször meglátogatott, mi pedig sohasem láttunk... Csak hogy mi nem ezt a mai nagyvilágot védjük Boleráz tanár úrral szemben, hanem arra szeretnénk felhívni olvasóinak figyelmét, hogy mennyire utópisztikus, sőt anakronisztikus akár csak annak a mai nagyvilágnak a bírálata is — kétszáz évvel ezelőtti állapotokból kiindulva. Megsejti ezt különben adott pillanatban hősünk is, de természetesen nem vállalkozik annak végiggondolására, vajon újfajta *barbárság* vagy újfajta *emberség* előhírnöke-e Bettinának és nemzedékének ez a mai, ottani létezőmódja. Ezért nevezi aztán egyik öreg barátja „feltehetőleg az utolsó európainak s ebben a minőségében tragikomikusnak” Antalt. Aki azonban csak felét hallja meg a minősítésnek (hogy tudniillik: *tragikus*), a *komikumra* való utalást viszont elengedi füle mellett. Mert ha ezt is meghallaná, szembe kellene fordulnia sok mindennel, ami mostani életének értékeit sorvasztó teherterele: filozói pózaival.

De térjünk talán vissza ahhoz a hamburgi ifjúsági lokálhoz, amelyben Boleráz Antal elrémülve találkozik valamiféle zenezsámnál „a zajból, sötétségből és fényből szervezett erőszakkal”, aztán ennek feloldásaként, ugyanott, egy filmvetítésnél „a tiszta infantilizmussal”. Nem jártunk Hamburgban, mai szórakozóhelyeken se igen; lehet, hogy ugyanúgy éreznők magunkat, mint a tanár úr. Ami azonban meghökkenítő, az Boleráz Antal első frankfurti élménye, illetőleg az a mód, ahogyan erre a jelenetre hősünk reagál. A Goethe-ház kertjében egyszer csak biedermeier jelmezekbe öltözött fiatalok bukkannak elő a boltíves kapu alól. „A szőke leányokon haloványkék s rózsaszínű kalapok, amelyeket csokrozott szalagok erősítettek durcás-mosolyos állukhoz; a karesú fiúkon huszárdolmányok, zsinórozott csákók, puha bőrű sarkantyús csizmák. Nevetgélnek — konstataulta megindultan Antal —, ime, nevetgélnek, nem pedig röhögnek, mintha csak az egykori jelmezekből áradna tagjaikba az egykori báj, elnémult melódiai megint felhangzanak, mint a csodaszzerűen meginduló zenélő órák porlepte dobozaiból, s az októberi napsütés oly biztatóan cirógatja a Neckar-völgyi tájat s a várkert fejedelmi szézelőit, a különös fákat, minthogyha sosem érne véget sem az ős, sem az utazás, s a nagyvilág még mindig azt jelentené, ami volt: barátságos otthonunkat a földön.”

Mintha már nem is Boleráz tanár úr írná ezeket a sorokat, hanem Grousset úr maga, a belga ebtényező. Méghozzá megindultan. Ez az a pont ugyanis, ahol leginkább rajtakaphattuk hősünket a pozórkodésen. Ahogyan beugrik az idegenforgalmi vagy ki tudja miféle maskarának, vagy valamiféle divatnak, s néhány haloványkék és rózsaszínű, csokrozott szalagokkal durcás-mosolyos állakhoz erősített kalap s egy-két zsinórozott csákó láttára egyszeriben otthon érzi magát a nagyvilágban, amely különben megszűnt már — Antal normái értelmében — otthonunk lenni; ez az egész riasztó példája az irodalmiaskodásnak, azon belül pedig akármilyen sznob szépelgésnek. A XX. század egyetemes nyavalyája, az elidegenedés ellen ugyanis rengeteg orvosságot próbált már ki az emberiség; nem hiszem azonban, hogy a XVIII. századnak ez a giccses újraálmodása valakit is felvértzene

valamiféle magány ellen. De hát ilyen illúziót Boleráz se táplált soha. Ő többnyire színpadi kosztümként, maskaraként hordozza csak magányát, hogy alkalomadtán annál „megrendítőbb” legyen az a tragikus szólam, amelyet maga irt magának; amelyből azonban (ebből a második kötetből is) ritkán hallunk ki igazi tragikumot. Ezzel aztán eljutottunk Boleráz önértékelésének kérdéséhez.

Itt viszont megállunk, mielőtt tovább haladnánk. Szembe kell néznünk ugyanis azzal, hátha a mi készülékünkben van a hiba. Hiszen eljárásunk is megkérdőjelezhető, mert végig öntörvényű alkotóként vitáztunk Bolerázzal, aki azonban Deák Tamás lelki gyermeke, s ilyenformán most már vitánkkal is illik viszakanyarodnunk egy teremtménytől a teremthöz. Vajon nem bizonyultunk érzéketlennek egy „remekmű” iránt? Vajon nem olvastuk-e félre a romániai magyar irodalom legújabb szatíráját, amely tulajdonképpen Boleráz Antal elleni gúnyirat, minden pozórködés és sznobéria halk, áttételes, de annál makacsabb kicsinálása? Erre is hozhatna kádenciákat valaki, meg arra is, hogy ne keressünk tiszta műfajokat, műformákat a modern regényben, s adjuk meg a jogot Deák Tamásnak (kritikánkban is, mert a gyakorlatban él ezzel a jogával), hogy úgy keverje iróniáját legnemesebb eszményeivel s érzelmeivel s érzelmeivel éppen jónak látja, hogy annyit és olyasmit mondjon erről a mai nagyvilágról, amit éppen ő tart elmondandónak. Ki vonná kétségbe az írónak ezt a jogát mai kritikánkban? De ki vonná kétségbe ugyanakkor a bírálókat azt a jogát és kötelességet is, hogy szüntelenül rákérdézzon az író erkölcsi-esztétikai summázásaira, s szüntelenül minősítse is mindezt, ahogyan szemlélete és lelkiismerete megkívánja? Szóval a mindenféle normatív esztétikai, irodalomelméleti igényeken való túljutásunk nem jelentheti most már, hogy a kritikus feladja az íróval s ennek az olvasójával folytatandó szakadatlan dialógusát. Ellenkezőleg. Ahogyan megnőtt — mondjuk tíz év alatt — az író szabadsága, úgy növekedett a kritikuse is. Lássuk tehát az utolsó kérdést, amely már nem Boleráz Antalt, hanem Deák Tamást illeti.

Lehet, hogy nem voltam és nem vagyok elég fogékony Deák Tamás iróniájára. Így aztán, bár Boleráz elleni szerzői túszerűságnak fogom még fel az olyasmit, hogy például a bokorba vonuló foxi, Antal szerint, azért bújik el, mert fél, hogy netán visszaviszik abba a jóléti kutyatársadalomba; másutt viszont már nem tudom, iróniáról beszélhetek-e, amikor a Bettinába holtszerelmes Antal lélektani „kísérlet” céljából összefekszik Gigivel, a filológiai diplomás szép pincérlánnyal, hadd derüljön ki, mennyit ér tulajdonképpen a Bettina iránti szerelmi szenvedélye. Ő, az a XVIII. század, azok a kékkalapos, huszárcsákós ifjak, ő, ez az intellektuális fegyelem és ez a méltóságot őrző utolsó európai! Isten neki, legyen ez is Boleráz-bírálat a Deák Tamás részéről. De azon mégiscsak elgondolkozom, amikor az előadótanár, a „hamburgi kéjvásárt” elemeze, magányát kizárólag társadalmi *ártatlansága* következményeként fogja fel, amiért aztán — az ártatlansáért — társadalmi büntetés jár, a tanár úr és az ebtényészto közös, keserű élettapasztalata szerint. Ez bizony már nem a magányba taszítottság felpanaszolása, nem a kényszerű elmagányosodásból fakadó tragikum sejtetése, hanem a *magánynak mint erkölcsileg egyedül nemes, társadalom feletti életformának a heroizálása* felé mutat. És a könyvből nem is hiányzanak Doktor Boleráz Antalnak az ilyen szerű gondolatai. Micsoda hivatás: „...elmúlt századok kéretlen küldötteként megpróbálom elvégezni napjaink teljes revízióját — abban a tudatban, hogy lehetetlen.” Micsoda történelmi tapasztalat: „...ezen a ponton [Antal] visszafordult annak idején még tervezett nagy műve, *A Méltóságát Vesztett Világ* történelmi aggályai felé. Nem tartozott-e vajon az egyedüllét elviselése az emberi méltóság veszendőbe ment értékeihez? S ha valaki alkalmatlannak nyilvánította magát az egyedüllét elviselésére, nem jelentette vajon az egyéniség erkölcsi csődjét?” Persze a Boleráz által felsorolt példák aztán történelmileg konkrét dilemmákra utalnak, de a magány egyre jobban glorifikáltatik a kötetben, általában is. Antal és Bettina pedig éppen az erkölcsi integritást kínáló magányba való visszahúzódsuk révén mennek be (az olvasó szívében nyíló) mennyeknek országába. A regény mottója: „Boldog, aki nem kárhoztatja magát abban, amit helyesel.” Még ezt a mottót is visszajára fordítja a regény végére, a szakítási jelenetnél, Antal nagyszerűsége: „Jó, hogy soha nem értettem egészen egyet az élettemmel, s hogy kárhoztattam magam abban is, amit helyeseltem — szolt Antal, kezébe támasztott állal, a fotelből. — Jó, hogy nem először tagadom meg vágyaimat, s jó, hogy a boldogság birtokában mondok le a boldogságról, nem a vesztes játékosok módján. Gyakoroltam a lemondást, első csókok közben is arra gondoltam, hogy elveszítlek.” Igaza van Bettinának, amikor erre rögtön ráfelel: „Miért sztilizálsz sorsszerűvé akaratom fegyvertényeit?” Antal azonban hajthatatlan, intellektuális fegyelmének a fenségében: „Arányérzékem megfoszt a tragikomikus dac

esélyeitől, melyek nem egészen irreálisak, ha megvan hozzá a kellő elvakultság.“ Es folyik tovább a stilizálás, az irodalmiaskodás. Az Antoniusra és Cleopatrára való hivatkozás, máskor a Corneille-jel való példálózás, amikor Antal nemes felháborodással utasítja vissza — mint öntudatos filosz — a kibernetikusok elgépíesítő, tehát a személyiségét lefokozó, de jó pénzt ígérő ajánlatát. Bettina ezt azonnal megérti, és azonnal melléje áll. És itt derül ki végleg, mennyire nincsen semmiféle Don Quijote-izmus Antal — Deák Tamás által elképzelt — életútjában, mennyire nincs itt végigvitt tragikum vagy tragikomikum, mennyire XX. század végi gicces aprószent csak ez a XVIII. századot ébresztgető előadótanár: „Aznap este, penzióbeli szobánkban, folytatni kezdtem jó ideje félbehagyott jegyzeteimet *A Méltóságát Veszített Világ* című átfogó művemhez. Bettina közben az ágyon heverve olvasott, bizonyára ugyanabban a tudatban, mint aminőben én írtam: hogy a történetek után szerelmünk, mely most az áldozat és a lemondás különös mérgeit is magába szívta, más szinten, magasabb és fájdalmasabb régióban lélegzik ezután, ahol mindketten felmagasztosodtunk, mint a kiválasztottak.“

Doktor Boleráz Antal, a kiválasztott — ez a kibírhatatlan eleme ennek a regénynek. Mert amikor a tanár úr apró agglégényi diadalairól, érzelmi bukásairól és társadalmi fájdalmairól ír Deák Tamás, amikor minden „intellektuális fegyelme“ és „filoszi méltósága“ ellenére Antal éppen olyan, mint mi — monogám vagy poligám, de anyaszülte emberek —, akkor igazán rokonszenves figura, akin szívesen nevetünk, és akivel együtt búslakodunk. Csak ne kapjuk rajta léptenyomon, hogy kicsiségről ír, de nagyságnak nevezi. Hogy biedermeier közhelyekre redukálná az ő titánnak is kedves, kedves öreg Goethéjét.

PÁLL LAJOS

MIKOR A KAPUN

Mikor a kapun belépsz,
s te köszönsz az ott levőre;
lehet, hazaértél, lehet, hazamentél,
épitéd beszéded gyönyörű évrre,
hogy lám eddig gyalogoltál,
lábad kopott térdre,
mégis akkor indulsz
világgá örökre.

TÉLI UTAZÁS

Nem őrzi az ájult fehérség a föld görceit.
Micsoda reménytelen titokzatosság.
Almomban zuhannak így a csillagok
kezdet s vég nélkül.

A hegyek vonala őriz még valami emlékezést.
Hová is indultam a havazás előtt?

Vagy itt teremtem ebbe a tájba,
fuvatag nélküli úton,
hogy lássam, nyomom mint vész el mögöttem;
a gyönyörködés hozott erre,
rettegő galagonyák, topogó kökények rajza?

Zöld sehol, a moha itt ezüst, a jég drágakő;
tán repülnöm kellene, szárnycsapások nélkül.
A hajlaton túl várnak a kertek,
szétszórt hírnökei egy örült vetkőzésnek.
... És föl kell vennem ezt az inget,
viselni a bizonyosságot, hogy boldog csillagok nem leszünk.

Zadik és utódai I.

Részletek egy szubjektív monográfiából

A mai Komandótól öt kilométerre, a Zathureczky nevére Gyulának keresztelt telepen épült fel az őserdő kellős közepén az első gyár, a hatkeretes, négycsővezetős József gőzfűrészház.

1888. október. Szeles, hideg idő. Már készülődik az első havazás, érződik a hószaga a hegyek tetején. Horn Dávid utolsó, rövid szemleútra indul. Talapzatukon állnak a gatterek, ősmammutként pihen a gőzgép. Töltik a kazánokat. Sípszó. Kettéhasad az erdő kcsöndje. Az a régi csönd soha többé nem tér vissza a hegyek közé, zakatolni fognak a gépek, télen és nyáron, éjjel és nappal, és minden reggel dudál a gyár.

Ezen a nevezetes októberi napon gyulladt ki a fény a telepen. Villanyfény. Világosság árasztotta el a gyárat, a rönkteret, a deszkaplatzot, a hivatalnokok svájci stílusú kis faházait, a munkások barakkjait. Óriási esemény volt, visszhangzott tőle a környék; Brassóban még gázzal világították az utcákat, a házakban petróleumlámpa, gyertya vagy mécs fénye mellett szűkösködtek — fenn a hegyek tenyerén, egy ugrásnyira az égtől, fényárban úszott a világ. Gyulán az ember kilopta isten kezéből a mennyei világosságot.

Az első iskola 1889-ben létesült Gyulafalván. Horn Dávid alapította, büszke volt rá, hogy vállalatának magániskolája van. Negyven gyereket tanított Bartha Károly, az első tanító, akinek fizetése évi ötszáz forint, lakás, fűtés és „villámvilágítás”. Háromszék vármegye emlékkönyve így jegyezte föl a nagy eseményt.

A tőkének törvénye van. És Horn Dávid érti a parancsát. Az építkezés megszállottja. Két év sem telik belé, felépül a második, a komandói gyár. Luksz Emil, a telep első mérnöke, a siklótervező. A gőzgép hangja, az új, izgató zene kíséri Horn minden gondolatát. Csapongó képzeletű ember, de a tényekről sem feledkezik meg: a komandói fa kitűnő minőségű, a brassói piacon szétkapkodják, Budapest is érdeklődik iránta, s mikor az első vagon fát elkíséri Pestre, a fake-reskedők valóságos megrohanják.

A köpcös, keménykötésű kis Horn megünnepli az első sikert. Bőkezűen adakozik. Alapítványokkal fémjelzi a nevét. Támogatja a megyei kórházat, a sepsiszentgyörgyi fiúárvaot, alaposan megemeli tekintélyét a megyei urak körében. És megkönyöri hivatalos ügyei intézését.

Nem, a sikerek mámorító óráiban sem feledkezik meg a hétköznapok szorongató tényeiről. Már 1890-ben állandó lakhelyű csendőrség létesítését kéri, Komandó központtal. Kérését — levéltári adatok szerint — így indokolja: ezer-ezerötszáz munkás fordul meg Komandón, különböző nemzetiségű munkások, „bér-fizetésekor nagy a nyugtalanság”. Valóban, mert Horn nem fizeti ki pontosan a bérüket.

Akadékoskodik a bank, már nem folyósítja simán a hiteleket. Horn újabb kölcsönök után lohol, Brassóba, Budapestre, támogatja a készülő siklótervet, az új vasútvonalak fényképeit, a kitermelt deszka mennyiségéről és minőségéről szóló kimutatásokat — de kevés sikerrel. A bankok szorosabbra húzzák nyaka körül a kötelet.

Komandón pedig nő a nyugtalanság. A munkások isznak, bicskáznak. Ugyan-ebben az időben folyik Zágomban az arányosítás (a közös területek felosztásáról intézkedő 1871. évi törvény végrehajtása; sokakat fájdalmasan érintett, mivel a székelyek földvagyonának közel fele közbirtokból állt). A panamázás, a nyilvánvaló igazságtalanságok végig izgatják a falvak lakosságát. A hangulat annyira feszült, hogy — mint Pethő Gyula beadványában olvasható — az arányosításban ügyködő, erdőmérő főmérnök az életét is félti. Az alispáni hivatal Zágomban sürgősen csendőrsöt létesít, és utasítja az őrmestert, hogy vasárnaponként két-három csendőrből álló járőr Komandón lengesse a kakastollait. A karhatalom azonban nem oldja meg Horn Dávid égető kérdését. Képzeletéhez mérten kicsi tőkéje menthetetlenül kimerül.

A Groedel család szerencsését országos szerencsétlenség alapozta meg.

A fiatalember szikár, magas volt, vállá kissé előreesett. Okos, eleven barna szemmel nézett szét a világban, és időnként megsimogatta gyérszálú szakállát. A neve Groedel Zadik. Szegénysorsú mesterember, aki vállán kis batyuval elindult Máramarosból, és kikötött Németországban. A szerencsések közé tartozott, nem kallódott el, néhány év múlva mint tekintélyes üzletember, zsakettben, szürke cilinderral tért vissza szülőföldjére. Bajorországban figyelt fel az új idők szavára, lelki szemei előtt megjelentek a Kárpátok lejtői, megértette és megérezte, hogy színarany borítja azokat a vad hegyeket.

A kiegyezés utáni évtizedekben eléggé stabilnak látszott a politikai helyzet ahhoz, hogy végre befektessenek a nagyon is rászoruló gazdasági életbe: megmozdult a bel- és külföldi tőke. Legnehézesebb maga az állam volt, később és csak ímmel-ámmal fogott hozzá — esetünkben — a fakitermeléshez. Pedig a kincstárnak óriási kiterjedésű, remekszép erdei kínálkoztak a kihasználásra, de a kincstári urakat nem érdekelté az ipar, még kevésbé a kereskedelem, és ahol végre munkához fogtak, ott is többet loptak, mint dolgoztak. Az állam évről évre ráfizetett vállalkozásaira. Ekkor jelentkezett Groedel Zadik üzletember, hogy szívesen megvenné a kincstártól a visói fűrésztelepet s a kidöntött, feldolgozott fát, cakkpakk.

„Az ilyen vállalatokból a zsidók, ha a megszabott feltételeknek különben megfelelnek, csupán vállásuk miatt ezentúl kirekeszthetők ne legyenek“ — mondta a liberalizáló Magyarországi új törvénykezése. (A Máramaros, Ung és Liptó megye kincstári erdőségeiről készült Jelentésből. Készítette Divald Adolf, Lónyay Menyhért m.kir. pénzügyminiszter megbízásából.) Groedel Zadikot nem is rekesztették ki, ellenkezőleg, örültek ajánlatának, hogy végre valaki leveszi vállukról a terhet, s még fizet is érte. Igaz, nem sokat. Világpiaci árhoz viszonyítva olcsón jutott a kitűnő minőségű fához. Az állam egyetlen kikötéssel adta el üzemet és fáját, s ezzel egyben megteremtette az erkölcsi alapot javai elherdálásához: az új tulajdonosnak dolgoztatnia kell, hogy kenyérhez juttassa a nyomorgó visói munkásokat.

A fát csaknem ingyen kapta ugyan, de arra nem számított Groedel — mivel nem értett a fakitermeléshez —, hogy mire a rönkfából deszka lesz, bevót talál rá és leszállítja, még éppen elég sokat kóstál. A „Groedel Testvérek bajor fakereskedő cég“ (így nevezte el Zadik a három fia javára alapított vállalatot) veszedelmesen közeledett az anyagi bukáshoz.

És ekkor mosolygott rájuk a szerencse: 1879-ben árvíz sújtotta Szegedet. Öfelsége I. Ferenc József, amint a hullámok elcsitulnak, megjelent a pusztulás színhelyén, buzdító beszédet tartott, felséges ajkáról elhangzott a szállóigévé vált mondat:

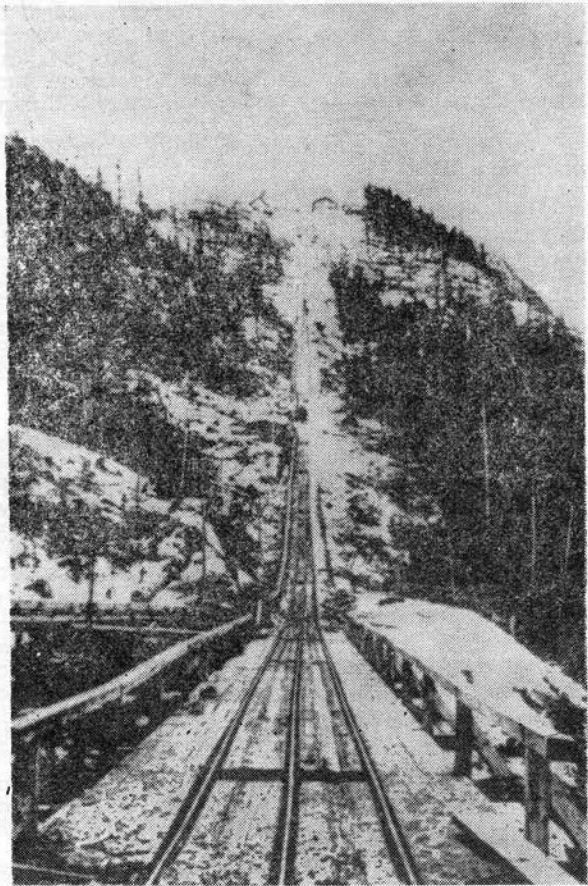
„Szeged nem volt, hanem lesz!“ (Németes kiejtéssel.)

Groedel Zadik, újszülött fűrésztulajdonos és fakereskedő, lelkesen magáévá tette a császári és királyi parancsot. Azonnal jelentkezett: haladéktalanul teljesíteni tudja a felség akarátát, a legjobb minőségű épületfával szolgálhat, egyenesen Szegedre viheti.

Az állami szervek jól ismerték Groedel üzemet és faraktárát, nemhiába tőlük vette potom pénzért. Most Groedel, a kereslet hirtelen növekedését kihasználva, méregdrágán adta el a volt tulajdonos árúját — a volt tulajdonosnak. Persze, gavallérosan „megkeni“ az illetékeseket, mindenkit, akinek szava lehet az üzletkötésnél, végül különleges gondot fordít az átvevőkre és a bemérőkre is. Ne panaszkodjanak, dolgozzanak virágos kedvvel. A nagy üzletekből kinek-kinek jelentősége, szerepe szerint csurran-cseppen.

Groedel készlete a Tisza rahó-visói partszakaszán halmozódott fel. Üristen, micsoda szerencse! A megáradt Tiszán azonnal útnak indíthatták az első szállítmányokat. Hevenyészett tutajokon, mindenféle kölcsönkért és összecsapott vízijárművön és szabadjára eresztve is zúdult alá a fa a Tisza hullámain. Elsőül, persze, a vastag, gyönyörű gömbfa, százados fenyők, halványsárga húsú, gyöngyház fényű óriások úsztak Szeged felé, utánuk következett az öregebbje, fáradtabbja, azután indult az évek óta vévőre váró deszka, az eső, hó, fagy marta épületfa, a rothadt, megbarnult bányafa, végül már nem is áru úszott a Tiszán, csak papiros, fuvarlevél. A megvesztegetett átvevő azt is udvariasan nyugtázta.

Égigérő botrány lett a panamából. Az ember azt hinné, elværtett rajta a Groedel család. Szó sincs róla, éppen az ellenkezője történt. Illetve, néhány kis figura, hűséges fullajtár valóban elværtett, de Zadik és utódai töménytelen pénzt kerestek az üzleten. Az árvízen. S a botrány abban sem akadályozta meg a csa-

A komandói sikló

ládót, hogy később, 1903-ban nemesi rangot, kutyabőrt vegyen magának — Gyula-falvi és Bogdáni Groedel lett belőle —, két évvel később pedig bárói rangra emelkedjék.

Szeged nem volt, hanem így lett.

Az adósságaiban fuldokló Horn fűhöz-fához kapkodott. Pénzes társat keresett, hogy legalább egy időre lélegzethez jusson, de a bankigazgatók mosták kezüket, és — prezentálták a váltókat. Hogy Groedel Zadik az Iza-parti városból, kastélynak becézett kéttornyú villájából miért sandított éppen Komandóra? Nyilván ő már tudta, amit Horn talán nem, hogy a Székely Körvasutat kiépítik Kézdivásárhelyig, sőt azt is „elintézte”, hogy némi kerülővel bár, de Kovásznát is érintse az új vonal. A gondok közt őrlődő Horn Dávid sem tűnhetett neki túl kemény diónak — a bölcs Zadik mindenre gondolt —, így alapos előkészítés után bizakodó lélekkel küldte el a fiát, Bernátot, üzletnézőbe Komandóra.

Az új tulajdonosok nagyon siettek. Jelszavuk: minél gyorsabban, minél kevesebb befektetéssel, minél több hasznot. Akkoriban az erdélyi fa iránt már élesen érdeklődtek egész Európában. A brassó—kézdivásárhelyi vasútvonalat és a hozzá csatlakozó térrét—kovásznai helyi érdekű, keskenyvágányú vasutat 1891 decemberében helyezték üzembe. A következő év elején megalakult az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság. Nevében társaság, valójában Groedelék családi vállalata.

Gyors ütemben építkeztek. Befejezték a siklót, összetákolták a komandói fűrészgyárat. A gyárba ócska gatterek kerültek. Hasonlóan ócska körfűrészekkel és szalagfűrészekkel egykettőre Musán is felszereltek egy fűrészst. A harmadikat. Zúgott az erdő.

Hol volt már Horn Dávid nagyvonalúsága, úri gesztusai? A letarolt erdőkkel együtt az ő alakja is csak olyan „hja, akkor volt jó világ” emlékezesekben élt tovább kedves szlovákjai körében, akik a „hőskorban” mint letelepedők jöttek vele a Felvidékről, s bár magyarul sohasem tanultak meg tökéletesen, azért a Keleti-Kárpátokat éppúgy ismerték és szerették, mint a Tátrát.

A legolcsóbb munkaeszköz maga a munkás volt. Az ő két keze változtatta aranyá a fát.

Urísten, micsoda munkáskezeket láttam életemben!

A döntőknek künn az erdön még izmos, kemény férfikezük volt, még céltudatosan használták a kezüket. Sőt, talán inkább a kezük, mint a fejük tudta, hogy mit kell csinálnia attól a pillanattól, mikor ujjai megéreztek a fűrész, mikor a sudár fenyőbe, a völgy felőli oldalán, beléeresztették a fűrész élesre fent fogát. És később, mikor a törzset kétharmadáig átvágták, és a fűrész baltával cserélték fel, hogy az ellenkező oldalon vágjanak a fa törzsébe, a kezük pontosan tudta, hogy milyen mélyre öblöítsék a bevágást, hogy eljött-e már a pillanat, mikor a fűrészelt oldalon beverhetik az éket, hogy dönteni, irányítva dönteni kezdjék a törzset fel a hegy gerince felé. Ez férfimunka volt, veszélyes és verítékszagú, sóhajtoztak, nyögtek bele a fák.

A gyári munkás már gépiesen dolgozott. Keze néhány rutinmozdulattal tiztizenegy-tizenkét órán át ismételte ugyanazt. Az eszméletlenségig. Ejjel és nappal, sötétől sötétig. Mire gondolhatott közben? Gondolt-e bármire is? Míg nyomta és nyomta a rönköt a fűrész fogai közé, míg sivitott a körfűrész, míg a vajszerű deszka szabályosan felrakott kásztákba került. Csak egyre gondolhatott, vagy inkább ösztönösen csak arra vigyázott, hogy ujját ne kapja be a gép. És mégis, mily gyakran érte utol a baj. Számátlan hiányzó ujjú kez, kéz nélküli kart láttam. Nincs hiteles statisztikám, nem számokból tudom, hogy Komandó virágkorában, a telepen dolgozó kétezer ember közül hánynak hiányzott ujjja, kiket csonkított meg a gyár. Nyitott, huzatos csarnokban dolgoztak, kezük szélről, hidegtől megduzzadt, kivörösödött, horzsoltségeiket felmarta a fűrészpor. Télen nem is ritkán, harmincfokos hidegben dolgoztak, kezüket rongyokba csavarták, zsineggel kötötték át, nehogy odafagyjon a jeges deszkához. Nyáron kiszolgáltattott, meztelen kezűket, csupasz ujjukat még annál könnyebben kapta be a gép.

Emlékezetemben a legmélyebbre ágyazott ipari élmény és ipari döbbenet: a gőzgép. Mikor szemtől szembe kerültem vele, még a mesék ígézetében éltem. Elölénynek láttam, szörnynek, sárkánynak, elnyúltnak feküdt ketrecében, félig földbe süllyedve, félig magasba emelve irtózatos testét. Fekete, vörös és ezüst, hátán ijesztő ábrák, jelek, ütemesen lihegő testére fel és le a mélybe lépcsők vezettek, zörgő vasak, kívánságait táblákon tudatta, erejét rohanó szíjak továbbították. Apám vitt be a gőzgép makulátlanul tiszta, fényesre subickolt csarnokába; azt hittem, Komandón templomot szenteltek a szörnynek, és ha nem apámmal vagyok, aki-ben erősen bízom, holtbiztos, hogy sivalkodva kirohanok. Így csak hozzáalapultam kemény, toronymagas lábszarához, belekapaszkodtam a bekecse szélébe.

Hazudnék, ha azt állítanám, hogy később jobban megértettem a gépek természetét, mint akkor a rémülettől fuldokló körsétán, mikor apám és én háromszor kerültük körül a szörnyeteget, és ő hol nekem, hol a gépkezelőnek mondott valamit, én pedig szorongva vártam, hogy az óriás állat mikor emelkedik fel láthatatlan lábaira, hogy rám vesse magát.

Azóta magam is kezeltem gépeket, sokkal modernebb, ámulatra méltóan okos automatákat, még a szerkezetüket is úgy-ahogy megértettem, de alapérzésem a gépek természetét illetően nem változott. Ebben is, mint sok egyébben, a gyermekkor bizonyult erősebbnek. Ha ma szembejön velem egy autóbusz, ösztöneim hirtelen vadállatot szimatolnak benne, kiszámíthatatlan lényt, aki maga sem tudja, mire készül. Nagy ívből elkerülöm, nehogy megvadítsam, és belém marjon.

Bajza utca 8. Barokk palota. Sőt, két palota, egymás mellett. Groedel Herman és Groedel Bernát otthona Budapesten. Van még néhány villájuk, nyaralójuk, vadászházuk, de állandó lakhelyük, ahol az év jelentős részét töltik, a Bajza utcai palota. A harmadik fivér, Albert, a legfiatalabb, Bécsben él, nem kevésbé szerencsés körülmények között.

Bernát mérnök, ő az egyetlen diplomás a családban, a legokosabb azonban Herman, pénzügyi szaktekinetly, akit környezete lángésként tisztel, s aki maga is szentül hisz tévedhetetlenségében. Valóban, furfangos eszű és gátlástalan, vakmerő *va banque* játékos; az iparosodás első évtizedeiben, a világháború előtt, majd azt követően a nagy fellendülés éveiben effajta jellemű ember viharos sikereket

arathatott, még a zsenialitás látszatát is kelthette. Albert, a harmadik, a „tékozló fiú“ világi és a család szégyene.

Herman házasságát nagy családdal, öt fiúval és három lánnyal áldotta meg a természet. Bernátnak viszont csak egy gyermeke született, s az sem az igazi: egy leány. Albert Parneki Pollak lányt vett feleségül, és két fiút nemzett vele. Híres család volt Bécsben a Parneki Pollak, a század első felében, ha kiejtették a nevét, azonnal nevettek is hozzá, mert mindenkinek a „Frau Pollak“ viccek tucatjai jutottak eszébe, a „wienerisch“-en parvenü, újarisztokrata asszony aranykőpései, aki felmászott ugyan az uborkafára, de tudatlan, gyanútlan nyárspolgár maradt. Ami Albert bárót egyáltalán nem zavarta elhatározásában, hogy a körülhatározott család egyik tagját feleségül vegye, mert a viccek mellé két csehországi szövegnyarat is kapott hozományul.

Zadik tiszteletreméltó batyuját rég elfelejtették a Groedel-vállak. Rohamosan gazdagodtak, vagyonuk kiegyenlítette a rangjuk és származásuk közötti úrt, életvitelük megfelelt a kor erkölcsi normáinak, és szilárdan megalapozottnak látszott. Arisztokraták, akiket kisegítettek pillanatnyi vagy állandó jellegű pénzzavarukból, igazán szívesen, gyorsan elfelejtették, hogy nem ezerszandós a kutya-bőrük. Nehezebb, költségesebb vállalkozás volt, s egészen nem is sikerült a vagyonos arisztokrácia megnyerése. A nagy hitbizományok urainak nem lehetett néhány gyárral imponálni, fintorogtak az efféle „rossz illatú“ báróságtól, s még az is rengetegbe került, hogy legalább a félszemüket behunyják. A pénz és a rang azért némi kerülökkel egymásra talált. Elvégre ők sem voltak öröktől fogva grófok, valahol mindenki elkezdte, még az olyan uralkodóhercegi familiákban is, mint mondjuk a Thurn-Taxisok, közöttük is akadt szégyelleni való, grófságba süllyedt, sőt elzüllött családtag is, aki szorongató anyagi gondjaitól szabadult, ha fintorogva bár, de nem csekély megkönnyebbüléssel kezét nyújtotta egy még csak szépnék sem mondható Groedel-lánynak.

Úgy bizony, Bernát báró egyetlen lányából, Dórából, Thurn und Taxis grófnő lett. Szerencséjétől visszhangzott az előkelő világ, bár még nem dőlt el, hogy melyikük ütötte meg a főnyereményt. Ékszerai, toalettfői egycsapásra feltűnést keltek mindenfelé: estélyeken, lóversenyen, az operabálon. A *Színházi Élet* Társaság-rovata egész oldalt szentelt neki Fischer Júlia legújabb kreációjában, ami nagyon sokba kerülhetett, mind az estélyiruha, mind a *Színházi Élet* kitüntető figyelme. Bernát báró imádtta egyetlen leányát, szívesen áldozott a boldogságára, elfogult apai szívének semmi sem számított, csak csillogjon az a gyermek, ha már a természet olyan fukarul bánt vele. És ő csillogott charmant férje oldalán. Egy éjszaka azonban, épp mikor a grófnő uszályos nagystélyiben fogadta vendégeit a palota fényárban úszó lépcsőzetén, annak is a legfelső fokán, egyik őse életnagyságú képe előtt, igen, ebben a tökéletesen megrendezett szituációban, ebben a kivételes pillanatban a charmant férj eltűnt hitvese oldaláról. Meglépett. Ha hinni lehet egy szobalány szavának — meggyőződésem, hogy a háztartási alkalmazottak többet tudnak gazdáikról, mint ők önmagukról — a fiatal Thurn und Taxis felesége ékszerivel együtt távozott ismeretlen helyre. A Gothai Almanach szakértői ezek után joggal vonták kétségbe a gróf rangját, nevét, egyáltalán azonosságát önmagával, többen közönséges szélhámosnak, stricinek minősítették, aki a becsületes Groedel Bernátot csúful rászedte. Mert ilyen galádságot egy igazi Thurn und Taxis, egy nyolcszáz esztendőös dicsőséges és királyi koronás múltira visszatekintő család sarja nem követ el. Olyan nincs! Morajlott a Társaság, mint a felkorbácsolt tenger, csak Dóra túrt hangtalanul. Mi egyebet tehetett volna? Egy időre levonult a nagyvilági élet színpadáról és a Színházi Élet fedőlapjáról.

A botrány, melyet a valódi Thurn-Taxisok az évszázados nagy folyamban csak halk hullámverésnek érezhettek, Groedelék ingatg hajóját alaposan megtépázta. Zátonyra azért nem futott, annál kínosabb botrány is akadt még a dinasztia történetében, a magánviharokat sorban mind kibírták, csak a nagy történelmi viharban süllyedtek el.

Salamon László köszöntése

Az írástudó nem térhet ki kora nehéz kérdései elől. Keresi az eligazító, az érvényes válaszokat. Vívódik. Küzd a szó hiteléért. És mivelhogy az, amit ki kell mondania, korántsem egyszerű, ám annál súlyosabb — olykor dadog. Joga és kötelessége ez — ha másként nem tehet. Mert van amit, és van amikor: másként nem lehet. Megrendültsége, az emberért vállalt felelőssége okoz ilyen aritmiát. Dadogása — a kor szava: korszerű dadogás... Vagy inkább így, szabatosabban: a kiküzdött korszerűséghez hozzátartozik a dadogáshoz való jog is. Sőt, voníthat is a költő (bár: „hasztalan“!) — csak hitele, emberi fedezete legyen olykor artikulálatlan hangjának.

Am mindent, ami korszerű, utoléri végzete: az epigonok, a sznobok divattá higitják. A megrendültség dadogó szavát túldadogják a „mélységet mimelők“. A vinnyogó, vonító, üvöltő ember fájdalomába leckefelmondó reflexszel belenyekeregnek eredetiséget majmoló féltehetségek. Így lesz tisztuló emberi szó helyett vége-hossza-nincs macskazene.

A költő pedig töpreng, viszolyog, de békülne is, hiszen:

*Nagy ez a kor, elfér sok minden benne,
nagyság és nagyzóló törpeség,
az emberiség olthatatlan szerelme,
és profétaálcás ferdeség.*

Szavát több mint hatvan esztendő rendületlen helytállása hitelesíti. Helytállása eszmei és valóságos barikádokon, a Galilei Körben, az Októberi és a Tanácsköztársaság harcaiban, Horthy börtönében, a két világháború között a nagyváradi és kolozsvári haladó sajtóban, a baloldali szocialisták forradalmi egységet kereső-építő fórumain, a fasiszta pokol legmélyebb bugyraiban és a szocializmus új, járatlan útjain. Mindig a militáns humanizmus, a korszerűség jegyében.

Salamon László verseinek, esszéinek java része — nemes anyaguk s a kiküzdött, méltó forma okán — eleven funkciót betöltő, becses értékei irodalmunknak. Nyolcvanötödik születésnapja alkalmából az író személyében a Korunk egyik legrégebb munkatársát köszöntjük, aki már a lap bölcsőjénél ott volt, Dienes László oldalán, akinek még sok termékeny évet kívánunk, értékes alkotó munkájára még sokáig számítunk, olvasótábora nevében is.

Toth Sándor

Megkísértésem

Velem esett meg a csábítás, éppen mostanság. Szabédi László báréi tanítóskodásáról kívántam dokumentálódni; a családi házban régi leveleket vettek elő. A neves költő egyikben arról írt édesanyjának 1941 februárjában: reméli, hamarosan megjelenik egy könyve, a kiadó biztatja, s akkor annak honoráriumából valamennyire helyrebillenti anyagi egyensúlyát. A soha nem gazdag költő éppen abban a levélben fanyarul megjegyezte azt is, hogy házvezetónöt szeretne fogadni, tanítótársával együtt, „legalább volna, aki egy gombot felvarrjon, egy inget ki-mossa stb. de persze, ehhez ing is kellene“. Melyik kötetének előkészületeiről lehetett szó? Talán éppen az *Alkotó szegénységről*. Ennek utána kell néznem, jegyeztem fel magamnak, s közben mind erőteljesebben működött a fantáziám: micsoda jelkép, egy realista költő, aki a poéták örök naivságával az „alkotó szegénységtől“ várja anyagi megváltását. A lexikon zavarba hozott, szerinte az *Alkotó szegénység* 1939-ben jelent meg. Felhívtam telefonon irodalomkritikus barátomat. Várj, utána nézek, felelte. És utána is nézett: Szabédinak 1941-ben (tehát a levél után) a *Veér Anna alszik* című kötete jelent meg. Csalódottan füttyentettem a

telefonkagylóba. — Mi bajod? — érezte meg csalódásomat irodalomkritikus barátom. — Nézd, milyen ragyogó ötletem volt azzal a kötetcímmel, és te kegyetlenül tönkrezúztad. — Mit tegyek, öregem, ezen nem lehet változtatni. Akkor kellett volna szólnod Szabédinak, még idejében...

Eljártam a gondolattal: mi történik, ha mégis ragaszodom eredeti ötletemhez, és az *Alkotó szegénység* megjelenését két évvel későbbre helyezem? Az olvasók azt mondják, lám, az élet milyen remek rendező, vagy inkább a riporter, aki ilyen jól kiaknázza a véletlenekből adódó lehetőséget. Ezt ki se lehetett volna jobban találni! Hát a filológusok, bibliográfusok meg a betű más hivatásos számvevői? Nem szólnának semmit, mert nem olvashák el; ők ugyanis éppen régi könyveket olvasnak, régi adatokat bogarásznak, talán éppen most jutottak egy hamisítás nyomára — két évszázaddal ezelőtti időkől. Valaki minden alkalommal másként adta volt elő saját élete történetét; kigyúlt izgalommal hasonlítgatják össze, mit is irt és mondott önmagáról ekkor, mit amakkor, hol az egyezés, még inkább, hol az eltérés. Valaki mégsem lehet jelen egyszerre két különböző városban, más égtájon, nem lehet részese egyidőben történő két vagy három eseménynek. Sorsa vagy egyéni döntése itt vagy ott szabta ki helyét. Lehet, hogy később megbánta, miért nem amott volt, miért emitt, vagy éppen fordítva. Mert ha azt tette volna, aminek éppen a fordítottját cselekedte, akkor ilyen meg olyan előnye származnék belőle. Hát akkor azt is tette, miért ne, ő mindig azt tette, amit később elvártak tőle — visszamenőlegesen. Eskü alatt vallotta, hogy így igaz, mindig az utolsó vallomása igaz, minden addigi állítása tévedés, ez az utóbbi is érvénytelen lesz majd egyszer, persze, de most ez van; kinek mi köze hozzá! Hogy rajtafoghatták volna jámbor hamisítónkat, akkor mindjárt, kétszáz esztendővel ennek előtte? Egy igazi hamisító nem fél ettől, egy újabb hamisítással ki lehet mászni az előzőből. Az embereknek szerencsére rövid az emlékezetük. Hatvankilenc éves korukban másként emlékeznek húsz vagy harminc évvel azelőttre, mint hetvenkilenc esztendősen, hát még a nyolcvankilencedik esztendőjükben! Tévedhet minden író, minden költő, s még a műfordító is. Mit törődött ama régi kollégánk, ott, az idők messzeségében azzal, hogy egyszer majd egy buzgó filológus kiássa minden írását, minden sorát, összeveti őket, és elszórnyülködik. Hol lesz már ő akkor! Mit árthat neki az utólagos leleplezés? Még növelheti is a hírét. Vajon az a jópofa Villon nem egzotikusabb, mióta tudjuk róla mindazt, amit tudunk? Elvégre az emberi szabadsághoz tartozik az is, hogy az ember újrendezze, mindegyre újrendezze saját élete történetét. Hát a saját élete sem az övé? Nem tehet azt vele, amit akar?

Csak kitaláltam, persze, ama régi, kétszáz évvel ezelőtt élt buzgó önéletmagyarázó érveit, gondolatait. Lehet, hogy nem is töprengett ennyit az egészen, mint én most az ő történetén. Lehet, hogy csupán ugratni akarta az utókor: lám, mikor jön rá erre meg arra, ki az ügyesebb, az utókor-e, vagy ő volt az? Biztosan az utókorra kacshintott, annál az egyszerű oknál fogva, hogy kortársaitól nem tartott, fölényesebb, feledékenyebb, s főként, élelmesebb volt náluk. Ebben senki sem vehette volna fel vele a versenyt. És lám, az idő őt igazolta: kétszáz esztendőig senki nem mutatott rá ujjal, kiáltással, még bárgyú mosolygással sem: ime, egy ember, aki a saját életét úgy forgatta, mint ujjai körül a kortársait, s közben dúdolt is, vígan: kifordítom, befordítom, mégis bunda a bunda, ihaj bunda, tyuhaj bunda... Csak a pénz jöjjön, mégis bunda a bunda...

Bánom, hogy nem tettem próbára mai filológusainkat, bibliográfusainkat az engem megkísértő kötetcímmel. *Alkotó szegénység*, lám, a költő megérezte, hogy az ő gazdagsága szegénység lesz mindig. Ki vette volna észre, becs'szóra, ezt az egészen kicsi, kétesztendő tévedést, mikor évtizedes tévedésekre nem figyel fel senki? Ha pedig rajtacsipnek, azt mondtam volna: próbára akartalak tenni, testvérek, lám, van-e bennetek éberség meg etika?

Ez utóbbiból, igen, ebből néha több kellene!

Beke György

Találkozásaim Brâncuși-sal

Úgy indult el hazulról, mint a mesebeli legény, tarisznyájában hamuban sült pogácsával, kezében faragott pástorbottal. Gyalog, Hobiťából Párizs felé.

Még fel sem ocsúdott jóformán az élmények tömegéből, máris felfigyeltek rá. Egvénisége, mint a mágnes, vonzotta maga köré a jelentős embereket s a szépasszonyokat, holott gyakran volt érdes és gunyoros, főleg a hivatalosokkal. Rodin,

a legnagyobb, korának koronázatlan szobrászkirálya hívta maga mellé, s ő nem ment. — Nagy fák árnyékában nem nő semmi — mondta. Jól tudta, hogy ott nem nőnek virágok, ő pedig szabadon kibomló, pompásan illatozó vadvirágok emlékét vitte magával a Kárpátok lábai alól, a maga sajátos művészi világát.

Rodin, a nagy illuzionista végigvitte a szobrászatot a realizmustól az impresszionizmuson át az expresszionizmusig. Hatalmas életmű állt mögötte, keserves harcok után nagy győzelmek szakasza, a nagy beteljesüléseké, amikor úgy játszott már az érzelmek húrjain, úgy bűvészkedett a formákkal könnyedén és mesterien, ahogyan csak keveseknek adatott meg. Bráncuși mást akart. A népi faragás formáiból indult ki, valami merőben új felé, egyszerű és tömör formák, kemény ritmusok, gazdag jelképek irányába. Rodin érzékletes, elfinomult felületei helyett a szilárd tömegformák vonzották, tetszetős külső elemek helyett a dolgok magva, lényege. Azt kutatta megszállottan, azért hántotta le sorra a felesleges ballasztanyagot, s hatolt be mindinkább a mélybe. Ahol a forma már pórén és önértékűen áll előtűnik, hogy megcsillanjon önmaga szépségében.

A madár egyetlen villanásként tör a magasba, a forma megbonthatatlan és egyedi lendületével. Valóságos csoda. Csodamadár. Egy női fej (nevezhetjük Pogány kisasszonynak is) az utolsó jelzésekkig egyszerűsödik; s így tovább az úton, mind tovább a lényeg, a középpont felé, így jut el az ősfarmához, a tojáshoz, amelyből a lét keletkezett. Az egyszerű, megbonthatatlan tömegformához, amely önmagában minden: szobormű, szépség, forma és jelkép.

Gyermeki örömmel alkot, vívódások nélkül, s úgy simogatja műveit, mint játékát a gyermek. És tovább kísérik útján a magával hozott ősi emlékek, a fa megfaragása, bevágása, hasogatása, simítása, cifrázása. Am ezek emlékek. Ő új úton halad, s az emlékek tárházából azt veszi elő, ami a leglényegesebb. Az olténiai népi faragás szűk térre, egyedi jelkép- és formataralmakra korlátozottságát tágitja a végtelenbe. Bráncuși a legsajátosabban román és a legegységesebb.

Műveit láttam már reprodukción, kiállításon — és szülőföldjén. Vele azonban először a műtermében találkoztam. No nem az otthonában, sajnos, hanem a párizsi Musée des Modernes Arts-ban, ahol a jelentősebb művészek ketten-hárman szerepelnek egy teremben, az egészen nagyok külön termet kaptak, ám egyedül Bráncuși-t érte az a megtiszteltetés, hogy műtermét is odaszállították. A rendezők jó ízlésére vall, hogy eszközeit, bútorait nem állították glédába, merev múzeumi tárgyként; úgy terpeszkednek ott lazán, rendetlenül, ahogyan hagyta valamennyi: az ácsbárddal kihasított, priccyszerű ágy, az igénytelen bútorok, a hordószerű ke-rek asztal, a munkaeszközök, s közöttük szétszórta szobrok s újra csak szobrok. Különös ellentét a művészi igényesség és a mindennapok igénytelensége között.

Persze, csak külsőségeken. Mert az ő mindennapjai szellemileg és érzelmileg gazdagok voltak és teljesek; juttathatott belőlük a számára kedves fiatalabb művészeknek is. A csábításokkal teli, káprázatos világvárosban Bráncuși tovább élte a maga életét. Úgy figyelte a metropolisok eszelen rohanását, szakállából kivil-lanó, meleg megértő mosollyal, a messziről jött paraszti emberségével. Emberség-gel, paraszti szertartással fogadta barátait, vendégeit is „homéroszi méretű” lakomáin, maga készítette jóféle — ízűkről és illatukról híressé vált — roston sült húsokkal, ő, aki a hét hat napján növényevő volt, s szívének melegével szóla-latta meg hegedűjén (valamikor ő is épített egyet), magafaragta sipon és pásztor-furulyán a vendégek számára ismeretlen román népi dallamokat.

Különös volt ez a múzeumi műterem a maga természetes rendtelenségében, kiszámítottan, ravaszul rendezett termek között; Bráncuși szelleme lengett kö-rülöttem, úgy éreztem, mintha éppen kilépett volna néhány percre, talán hogy megkínáljon — művei mellett valami jófajta, hazai itókvával.

Aztán újra találkoztam vele Kolozsvárott, a Törökvgás tetején, a népmű-vészeti múzeum épületei között, egy fatemplom tornácán. Zömök, tömör, hullám-vonalú falépcső tör a magasba, egyszerűségében is csodálatos ez a ki-tudja-ki-faragta remekmű. Mert az. S mint az *Oszlop*, végtelen és önmagában lezárt egész.

Ott találkoztam másodszer Bráncuși-sal, ott értettem meg igazab-bul őt. Azóta is, hogy közelebb kerüljek hozzá, hogy meghitt magányban egyedül legyek vele, felsétálok a dombra, a Hója-erdő széléig, s leülök a pitvarban a lépcső mellé. Csöndben, áhitattal, a gondolataim lassan fokról fokra gördülnek tova.

Bráncuși felé...

Borghida István

Beszterce-Naszód és Szilágy megye fejlődése (1976–1980)

Ismeretes, hogy az új ötéves terv a termelőerők területi elhelyezésének javítása végett feladatul jelöli ki az alacsony potenciálú megyék iparának gyorsabb ütemű növelését, hogy 1980-ig elérjék a 10 milliárd lejes ipari össztermelést. 1975-ben még 18 olyan megye volt az országban, melynek ipari termelése az említett szint alatt állt. Mit is jelent azonban e sokat használt kifejezés: alacsony gazdasági potenciál vagy elmaradottság? Mindenekelőtt viszonylagosságot. Mint minden viszonyításnál, mércét kell használnunk. Az ország megyéiről lévén szó, a szakirodalom mércéként az országos átlagszintet fogadta el. Ami ennél a szintnél alacsonyabb, az elmaradott, és fordítva.

A bökkenő azonban itt kezdődik. A viszonyításoknál általában a mérce változatlan nagyság. A méteres hossza, mióta a francia forradalom bevezette, nem változott. A jelen esetben, s általában a közgazdaságtanban, a mérce maga is változó. Az országos átlagszint állandóan növekszik. Ezért az elmaradás felszámolása nem rövid ideig tartó feladat. Beszterce-Naszód és Szilágy megye ipari termelésének növekedési üteme már az előző ötéves tervben is jóval meghaladta az országos ütemet, de ennek ellenére az alacsony gazdasági potenciálú megyék sorába tartoznak.

Melyek azok a mutatók, amelyeket meg kell vizsgálnunk, amikor valamely megye gazdasági-társadalmi fejlettségi színvonalát elemezzük? Elsősorban az ipari össztermeléssel kapcsolatos mutatókat. Ezek közül az első helyen az a hányad áll, amellyel az illető megye az ország ipari össztermelésében részt vesz. Az 1974. évi statisztikai adatok szerint Szilágy és Beszterce-Naszód megye is 0,3–0,3%-kal vett részt, miközben Brassó megye részaránya 6,4%-os, Prahova részaránya 5,5%-os volt, nem szólva a főváros 17,5%-os részarányáról.

Tekintettel arra, hogy a megyék lakosságuk számát illetően nem egyformák, az egy lakosra jutó termelés mutatója pontosabban fejezi ki fejlettségi színvonalukat. E tekintetben vizsgálva az adatokat, azt tapasztaljuk, hogy az egy lakosra jutó ipari termelés országos mennyisége mintegy négy-ötzöröse a szóban forgó megyék hasonló adatainak.

Egy másik tényező, melyet elemeznünk kell, a lakosság foglalkozási szerkezete, pontosabban a mezőgazdaságban és a nem mezőgazdasági ágakban dolgozók részaránya. 1975-ben Beszterce-Naszód és Szilágy megyében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részaránya meghaladta a 60%-ot, miközben az országos átlag már 1974-ben 40% alatt volt.

A lakosság társadalmi szerkezetét tükrözi továbbá az 1000 lakosra jutó alkalmazottak száma is. Ez a mutató országos viszonylatban 1974-ben 286 volt, míg Beszterce-Naszód megyében 167-et, Szilágy megyében csak 160-at tett ki.

A városiak részaránya, amely lényegében a lakosság társadalmi szerkezetét tükrözi, másik olyan mutató, amely kifejezi valamely megye társadalmi-gazdasági fejlettségi szintjét. Az ezzel kapcsolatos adatokat az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

	Országos átlag	Beszterce- Naszód	Szilágy
A városi lakosság részaránya 1974-ben	42,7%	18,9%	19,5%

A vizsgálat tárgyai lehetnek bizonyos demográfiai jelenségek is. Ilyenek a munkaképes lakosság részaránya az összlakosságban. Ez a vizsgált megyékben alacsonyabb (55% körül mozog) az országos átlagnál, amely 1974-ben több mint 57% volt. Ez annak következménye, hogy az elmúlt években ezekből a megyékből

elvándoroltak, mindenekelőtt a munkaképes férfiak, s ennek következményeként a munkaképes lakosságon belül a nők túlsúlyba kerültek.

A más megyékbe történő ingázás ugyancsak jellemző az elmaradott megyékre. Beszterce-Naszódból és Szilágyból mintegy 10 000—15 000 munkás dolgozik a szomszédos megyék ipari központjaiban.

A bemutatott adatok jellemzik Beszterce-Naszód és Szilágy gazdasági-társadalmi fejlettségének színvonalát az új ötéves terv küszöbén. Az elmaradás felszámolásának útja világos: ezekben a megyékben tovább kell fejleszteni az ipart, mégpedig az országos fejlődési ütemnél gyorsabban.

Az említett két megyében az új ötéves terv időszakában hatalmas arányú beruházásokra kerül sor, amelyek összértéke meg fogja haladni a 10—10 milliárd lejt. Ezzel biztosítjuk, hogy az ipari össztermelés évi növekedési üteme a két megyében meghaladja a 40%-ot, miközben az országos átlag körülbelül 11%-os lesz.

A meglévő ipar fejlesztése mellett a termelés növekedését főleg új ipari egységek létrehozása révén érjük el.

Hogy a megyeszékhelyek politikai-közigazgatási szerepkörük mellett fontos ipari szerepkörhöz is jussanak, az ipari objektumok jelentős részét ebben az öt-éves tervben Besztercén és Zilahon központosítják. Milyen problémák elé állítják az illető megyéket a nagyarányú beruházások?

Az iparfejlesztés mindkét megyében mintegy 20 000—25 000 új munkahelyet hoz létre. Az új iparegységek jellegüknél fogva biztosítani fogják az elvándorlás következményeként túlsúlyba került női munkaerő foglalkoztatását is. Mindkét megyében évenként a munkaképes korcsoportba jutó korosztályok létszáma mintegy 5000—5500 fő. Ezek a korosztályok biztosítják majd a megyék munkaerőigényét. A munkaerőt azonban idejében és megfelelő színvonalon kell képezni. Évégett az illető megyékben számos szakiskolát és ipari középiskolát hoznak létre. De más megyék tanintézményei és üzemei is közreműködnek a munkaerőképzésben.

A megnövekedett számú munkásság elszállásolására mindkét megye ipari telephelyei közelében lakásokat, népjóléti, művelődési egységeket kell majd építeni. A bölcsődék és az óvodák méretezésekor figyelembe kell venni, hogy a betelepülők túlnyomó része fiatal, s emiatt a születési arányszám jóval meghaladja majd az átlagos szintet, de ezen túlmenően többnyire hiányozni fognak a nagymamák is.

E nagyarányú ipartelepítést mindkét megyében mintegy tíz-tízezer új lakás felépítése fogja kisérni. Ennek következtében az illető megyék városi lakossága öt év alatt megkétszereződik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden új ipari alkalmazott az ipari egységeknek telephelyet biztosító városban fog lakni. Az ipari dolgozók mintegy 30%-a ingázóként a szomszédos falvakból fog bejárni. Így ezekben a megyékben is, különösen a székhelyek körül, ki fognak alakulni a peremközségek, a „hálószo-ba-falvak”. Így Zilah környékén: Haraklán, Cigányi, Nyírsíd; Beszterce környékén Csatófalva, Sófalva, Szeretfalva, Jád, Nagydemeter. Az ingázók számának növekedése szükségessé teszi majd a bekötőutak korszerűsítését és a közlekedés jobb megszervezését.

A legfontosabb probléma talán az ipari egységek, valamint a megnövekedett városi lakosság vízellátása lesz. A jelenlegi vízforrások nem tudják kielégíteni a megnövekedett szükségletet. A megoldást a tervezők gyűjtőtavak létrehozásában találták meg.

Az ipari egységek elhelyezése érdekében az említett városokban ipari övezeteket szükséges létrehozni, közművesíteni kell őket. A tervezett ipari övezetek, lakótelepek kijelölésekor mindenekelőtt figyelembe vették, hogy ezek természetlen vagy kevésbé termékeny területeken kapjanak helyet, továbbá azt, hogy a zajt vagy a levegőszennyeződést előidéző egységeket a lakónegyedektől megfelelő távolságra helyezték el. A vízzennyeződés megakadályozása érdekében minden ipari övezetet ülepítő és derítő állomással látnak majd el.

Az ipari övezetek részletterveinek kidolgozásakor a minisztériumok, a megyék vezetősége, a tervezők a lehető legmesszebbmenően figyelembe vették a gazdaságosság elveit. A részletterveket több változatban dolgozták ki, s minden változatnak külön kiszámították a beruházási költségeit. Ezeket a változatokat több ízben megvitaták a legfelsőbb párt- és állami szervek. E viták során kikristályosodtak azok a gazdaságossági szempontok, melyeket az ipari övezetek részletterveinek kidolgozásakor figyelembe kell venni, s melyeket az alábbiakban lehetne összegezni:

— ahol lehetséges, az azonos arcélű egységek számára külön ipari övezeteket kell kialakítani, így biztosítható ugyanis közöttük a leghatékonyabb együttműködés;

— az ipari övezetben telephelyet kapó egységek közös funkcióit tanácsos összevonni, hogy ezzel is csökkentsék a területi igényt és az építkezési költséget: így közös javítóműhelyeket, hőközpontokat, ülepítő berendezéseket, vasúti rendezőpályaudvart kell létrehozni;

— egyes közös résztermékek gyártására egységes részlegeket kell létrehozni: így például az öntődék, galvanizáló műhelyek, csomagolóanyagok gyártását végző műhelyek, szerszám- és karbantartó műhelyek közösek legyenek;

— az egységek elhelyezésekor figyelembe kell venni, hogy a víz-, villany-, gáz-, csatornázási hálózat hossza minimális legyen;

— ahol a technológiai folyamat megengedi a magasépítkezést, ott a területigényt emeletes csarnokok építésével kell csökkenteni;

— az ipari egységeket kiszolgáló szociális-művelődési létesítmények közősek legyenek (ételgyárak, orvosi rendelők);

— az építő vállalat szervezési teleteit, anyagraktárait egységesíteni kell.

Ezeknek az elveknek az érvényre jutása a minimálisra csökkenti a beruházási költségeket. S ezek mint lehetőségek a termelési eszközök szocialista tulajdonában gyökereznek, érvényre jutásuk a tervezőktől és a kivitelezőktől függ. Az említett két megye ipari övezeteinek részlettervei már elkészültek, s az építkezések meg is kezdődtek.

Az 1976—1980-as ötéves terv feladatainak megvalósítása után a vizsgált megyék gazdasági-társadalmi fejlettségi mutatói a következő szintet érik el:

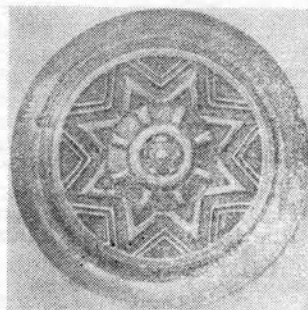
	1975		1980	
	Beszterce-Naszód	Szilágy	Beszterce-Naszód	Szilágy
A nem mezőgazdaságban dolgozók aránya (%)	38	40	50	60
Az ezer lakosra jutó alkalmazottak száma	167	160	235	250
A városi lakosság részaránya (%)	18,9	19,5	36,0	37,8

Ezeket az adatokat elemezve arra a következtetésre jutunk, hogy mind Beszterce-Naszód, mind Szilágy megye az új ötéves terv időszakában hatalmas lépést fog tenni a társadalmi-gazdasági haladás útján. Ennek ellenére fejlettségük színvonala még mindig alacsonyabb lesz, mint az országos átlag.

Ebből eredően — amint azt a XI. pártkongresszus irányelvei megállapítják — a gazdasági fejlődés 1981—1990 között is a termelőerők arányos növekedése közepe fog végbemenni, hogy ily módon biztosítsák az ország megyéinek megfelelő társadalmi-gazdasági haladását.

Mărioara Salvanu—Keszi-Harmath Sándor

Dénes Sándor: Fali tál

Ferri vis

A vasművesség legkorábbi nyomai Románia területén

Posterius ferri vis est aerisque reperta
Et prior aeris erat, quam ferri, cognita usus.

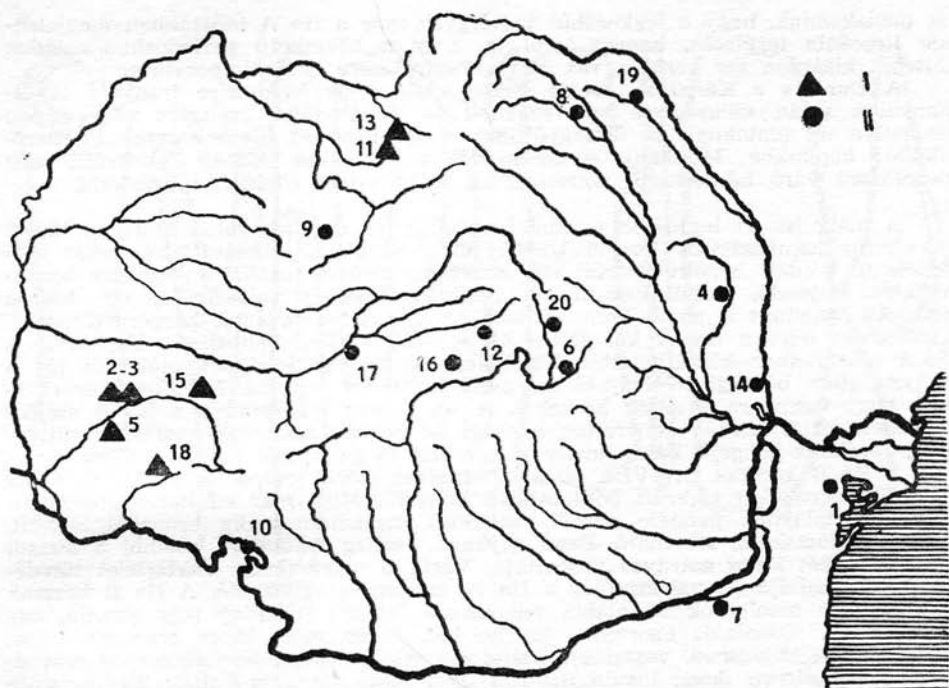
(Lucretius)

Az emberiség korai történetében kevésbé jártas olvasó is bizonyára tudja, hogy milyen forradalmi változásokat eredményezett elődeink életében a fémek használata. Több százezer, esetleg éppen több millió éven át a pattintott kőszerszámkésztetés, halászat, vadászat), tehát a természet kész termékeinek elsajátítása, éppen csak a létszükséglet szűkös előteremtését biztosíthatta. A csiszolt s az összetett kőszerszámkésztetés használataival az i.e. VII—VI. évezredben* az ember megvalósítja első nagy gazdasági forradalmát: az *élelemtermelő életmódra*, a növénytermesztésre és állattenyésztésre való áttérést.

A „neolit (vagy mezőgazdasági) forradalom“ azonban — Ágh Attila megállapítása szerint — „a termelésnek csak felemás világát hívja életre“, mivel „maguk a munkaeszközök a kőparral megmaradnak a zsákmányolás, a természet kész termékeinek elsajátítása szintjén, s a csiszolással és mikrolit technikával ennek lehetőségeit fejlesztik a maximumig... Tulajdonképpen csak a féművességgel — amelynek kezdetei nem sokkal követik a neolit forradalmat — kezd az ember valódi, nem természetadta munkaeszközöket készíteni, amelynek már maga az anyaga is „mesterséges“, emberi mű, munkafolyamat választja ki magából az eredeti természeti formából (ásványérc), s ez az anyag szabadon formálható, sőt rekuperálható, és semmiféle korlátot nem állít a fémkészítő alakja és funkciója elé.“ Az első fémek, a réz és az arany megmunkálása még az újabb kőkorból megkezdődött, ám valóban forradalmi következményekkel a *bronz-*, majd a *vasművesség* elterjedése járt. Az előbbi az ókori Közel-Kelet sajátos viszonyai között az őstársadalom felbomlását, az első államok, a „civilizáció“ születését eredményezte, mintegy ötezer esztendővel ezelőtt. Ugyanez a folyamat az európai társadalmak történetében csak két-három évezreddel később, a *vaskor* különböző fejlődési szakaszaiban ment végbe, s a görög és a római civilizáció kialakulásában csúcspontot ért el.

A bronz ötvözéséhez használatos réz és ón viszonylagos ritkaságával ellentétben a vas a föld legerjedtebb érce, s ez a kedvező körülmény lehetővé tette az új fém használatának általánossá válását, mondhatni az egész világon. A vas használatára már a III. s még inkább a II. évezredből vannak adataink az ókori Közel-Keletről. Hammurabi uralkodása idején, a XVIII. században, egy shekel ezüstért csak 40 shekel vasat mértek, de ezer évvel később már 225-öt, ami világosan mutatja a vas értékének fokozatos csökkenését. A vasat meteorvasként ismerhették meg; a természetesből való hatékony és gazdaságos előállítását csak később fedezték fel, valószínűleg a Kaukázus déli lejtőinek vidékén, a hettitaktól *Kizwadanának* nevezett területen. A vas kitermelésének és feldolgozásának „monopóliumát“ hosszú ideig a hettita birodalom birtokolta, s a szakemberek többsége egyetért abban, hogy az új fém széles körű elterjedésére csupán a XIII. század végén és a következő évszázad elején lezajló nagy égei vándorlás s a hettita államrend összeomlása után kerülhetett sor. Valóban, a XII. századtól a vas-

* Ez és minden további dátum i.e. értendő!

A Hallstatt A—B kori (i.e. XII—VIII. sz.) vasleleteinek elterjedése a Kárpát—Duna térségben. I Hallstatt A; II Hallstatt B. 1 Babadag, Tulcea megye; 2—3 Bánság, ismeretlen lelőhely; 4 Birlad, Vaslui m.; 5 Papd (Bobda), Temes m.; 6 Csernáton (Cernat), Kovászna m.; 7 Galița, Konstanca m.; 8 Grănicești, Suceava m.; 9 Hidalmás (Hida), Szilágy m.; 10 Insula Banului, Mehedinți m.; 11 Lăpos (Lăpuș), Maramaros m.; 12 Nagyalambfalva (Porumbeni Mari), Hargita m.; 13 Rozália (Rozavlea), Maramaros m.; 14 Stoicani, Galați m.; 15 Bégaszuszány (Suzani), Temes m.; 16 Mártonhegy (Șomartin), Szeben m.; 17 Telek (Teleac), Gyulafehérvár municipium, Fehér m.; 18 Királykegye (Tiro), Krassó-Szörény m.; 19 Trușești, Botoșani m.; 20 Tusnád (Tușnad), Hargita m.

tárgyak mind gyakoribbá válnak Szíria, Palesztina és Mezopotámia lelőhelyein. Egy évszázaddal később az égei medence térségében is elszaporodnak a vasleletek, amint ezt az ún. protogeometrikus korszak temetkezéseinek gazdag sírmellékletei (kardok, török, lándzsa- és nyílhegyek, tük) bizonyítják. A következő századok folyamán a vas használata széles körben elterjedt Európá népeinél, fokozatosan megszüntetvén a bronz „hegemóniáját“ a munkaeszközök és szerszámok készítésében.

Fél évszázaddal ezelőtt Vasile Pârvan még úgy vélekedett, hogy a vas használata csak a VII. században honosodott meg tájainkon, a szkíta terjeszkedést követően. Az újabb kutatások nyomán azonban ez az időpont túl késeinek bizonyult. Egy évtizede a vas hazai elterjedésének kezdeteiről írott összefoglaló tanulmányában Kurt Horedt professzor már négy, az ún. Hallstatt periódus* korai szakaszából (Ha A-B) származó leletet sorakoztathatott fel (Birlad, Hidalmás, Mártonhegy, Tusnád), és megállapíthatta, hogy az akkor ismert legrégebb romániai vastárgya a Ha B₂ időszakába (IX. század) keltezhető hidalmási kës pengéje. A legutóbbi években aztán olyan leletek kerültek napvilágra, amelyek nemcsak ar-

* Hallstatt: mintegy 2000 sírt magában foglaló, 800—400 közé keltezhető gazdag temetőjéről s a korabeli sóbányászat beszédes nyomairól nevezetes ausztriai lelőhely. Szűkebb értelemben Hallstatt Közép-Európa jellegzetes kora vaskori kultúráját jelöli. Tágabb értelemben, Hans Hildebrand svéd régész javaslatára (1874), a Hallstatt elnevezéssel az európai vaskor korai időszakát illetjük. Paul Reinecke és követői vizsgálódásainak nyomán a Hallstatt periódus (röviden: Ha) következő szakaszait különböztetjük meg: Ha A₁—A₂: 1200—1000; Ha B₁—B₂ (=B): 1000—800/700; Ha C: 800/700—600; Ha D: 600—500/450.

ról tanúskodnak, hogy a legkorábbi vastárgyak már a Ha A időszakban megjelennek Románia területén, hanem arról is, hogy a következő periódusban minden kétséget kizáróan sor kerül a vas helyi kitermelésére és feldolgozására.

A Duna s a Kárpátok övezte térség vaskorának kezdeteire irányuló tanulmányaink során szükségessé vált ezeknek az irodalomban szétszórt vagy éppen közöletlen új adatoknak az összegyűjtése és beépítése az illető korszak egészéről alkotott képünkbe. Munkánk eredményéről s a munka közben felmerült, még megoldásra váró kérdésekről szeretnék az alábbiakban röviden beszámolni.

A máig ismert legrégebbi romániai vastárgy az a tokos balta, amely a láposi halomsíros hamvasztásos temető 1/1967. tumulusának kőpakolása alól, tehát kétségtelenül eredeti helyéről került elő. Ezzel egykorú a rozáliai raktárlelet bronzgombban végződő, vasból készült nyelnyújtványa, amely valószínűleg egy késhez tartozott, valamint a papdi hamvasztásos temető egyik sírjának karperec-töredéke. Mindhárom lelet a Ha A kor (XII—XI. század) elejére keltezhető. Ugyancsak a Ha A időszakában készülhetett a Királykegyén szórványleletként előkerült tör s az ismeretlen bánsági lelőhelyről származó korongos fejű tű. Mindkettő érdekessége, hogy vasmagra öntötték bronzból. A Ha A kor végére vagy a Ha B elejére keltezhető az a szintén ismeretlen bánsági lelőhelyről származó markolatnyújtványos, levéalak-pengéjű kard, amely a korabeli bronzkardok alakját utánozza.

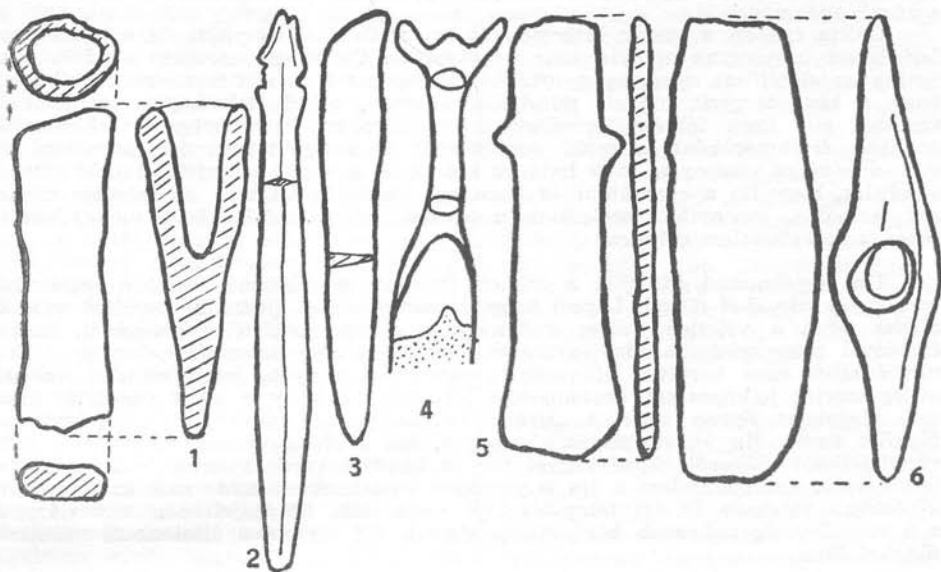
A Ha B korszak (X—VIII. század) vasleletei közül csupán a raktárleletekből előkerülő darabokat sikerült pontosabban keltezni. Mint már említettem, a hidalmási kés, melynek pengéje vasból, antennás markolata pedig bronzból készült, a Ha B₂ időszakába sorolható. Ezzel egykorú, esetleg valamivel későbbi a bírladi raktárlelet két lapos szárnyas vasbaltája. Végül a mártonhegyi raktárlelet töredékes kétélű baltája (?) valószínűleg a Ha B₃ szakaszba keltezhető. A Ha B korszak határai közé sorolhatók az alábbi települések leletei: Babadag (egy vasrúd, egy sarlótöredék, vassalak); Csernáton (görbe kés, tokos véső, lapos szárnyas balta, kétélű fejsze, 12 vasrúd, vassalak); Galița (vassalak, vasérc, hevitökemence maradványai); Grănicești (kés); Insula Banului (kés, lapos szárnyas balta); Nagyalambfalva (késtöredék); Trușești (kés); Tuznád (kés).

A korai és középső Hallstatt-kor határára (Ha B₃-C, VIII—VII. század) keltezhető végül a teledi település töredékes tokos baltája, lapos szárnyas baltája, valamint a stoicani-i csontvázas temető sírjainak vasleletei — négy ép vagy töredékes kés, három ún. Glasinac típusú kapcsolótű töredékei, egy karika és öt meghatározhatatlan tárgy maradványai. (A korai Hallstatt-periódus néhány jellegzetes vasleletéről lásd mellékelt ábránkat.)

A fentebb felsorolt adatok alapján megállapítható, hogy a vasból készült vagy vasmagra öntött eszközök és fegyverek (tokos balta, kés, tör), valamint ékszer (karperec, tű) már a Ha A periódusban megjelennek Románia területén. A vaskard e szakasz végén vagy a következő elején tűnik fel. A többi, pillanatnyilag ismert kora Hallstatt-kori vastárgyak (lapos szárnyas balták, kétélű fejszék, sarlók, vésők, kapcsolótűk, karikák, rudak) a Ha B periódus folyamán jelennek meg.

A tokos baltákkal kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy nemcsak a korai, de a középső Hallstatt-korban is igen ritkán fordulnak elő, szemben a nagyszámú tokos-füles bronzbaltával (csupán a Ha A₁ szakaszból kb. 1200 példányt ismerünk). Ez a tény a tokos balták vasból való előállításának technikai nehézségeivel, a bronz- és vasművesség technológiájának eltérő voltával magyarázható (mint ismeretes, az ókorban a bronzot öntötték, a vastárgyakat azonban csak kovácsozással tudták kialakítani). Nem meglepő tehát, hogy a bronzművesség jellegzetes termékeit fokozatosan új, a vasművesség sajátosságainak megfelelő tárgy-típusok váltották fel. A láposi s a néhány későbbi, vasból készült tokos balta bizonyára a régebbi típusoknak az új technológiával való létrehozására irányuló — hosszú távon sikertelenné bizonyuló — próbálkozásokat tanúsítja. A Ha B korszak vége felé a bronzból készült tokos balták is elvesztik jelentőségüket, s mind gyakoribbá válnak a késő Hallstatt-korig használatban lévő, vasból készült lapos szárnyas balták és kétélű fejszék.

A bronz- és vasművesség közötti folytonosságot, az utóbbinak az előbbi talaján való fokozatos kifejlődését tanúsítják azok a — bizonyára nem véletlenül egytől egyig korai — leletek is, amelyeknél a két fém együttes alkalmazása figyelhető meg. Ezt, mint említettem, vagy a bronznak vas magra való öntésével érték el (bánsági tű, királykegyei tör), vagy, amint a hidalmási meg a rozáliai lelet mutatja, a különböző tárgyak, esetünkben a kések egyes részei (penge) vasból, másokat (markolat, díszgomb) bronzból készítették.

A Hallstatt A—B periódus néhány jellegzetes vaslelete. 1 tokos balta; 2 kard; 3—4 kés; 5 lapos szárnyas balta; 6 kétélű fejsze. 1 Lápos; 2 Bánság; 3 Tru-sești; 4 Hidalmás; 5 Birlad; 6 Csernáton.

Nem egy bronztárgy-típus vasból való újraalkotása szerencsésnek bizonyult, s némelyik, magán hordozván az egymást követő történelmi korok fejlődő technikájának és változó divatjának pecsétjét, mondhatni napjainkig használatban maradt. A Bánságból származó, még bronzkori előzményeket utánzó kard például egyike Európa legrégebbi vaskardjainak, mely méltán állítható a kora vaskori Görögország és Itália hasonló leletei mellé. A bánsági kard jelenleg az egyetlen Ha A-B korú hazai példány, s ha eltekintünk a Dny-Olténiában fellépő illír hatású vagy éppen illír eredetű sajátos rövid kardoktól, azt mondhatjuk, hogy ez a fegyver nálunk a középső Hallstatt-korból is ismeretlen. Érdekes, hogy a Ha B₁ szakasz után az addig oly gyakori bronzkardok is megritkulnak, majd eltűnnek tájainkról. Mindez a helyi kora vaskori törzsek harcmódorának változásával fűgget össze. A kard újabb térhódítására Dáciában csak évszázadokkal később, a kelta terjeszkedés nyomán került sor.

A legutóbbi évek leletei alapján ma már bizonyosak lehetünk abban, hogy a legkorábbi vastárgyak a Ha A periódusban, a XII—XI. század folyamán jelennek meg hazánk területén. Azt azonban nem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani, hogy ezek a korai vastárgyak helyben készültek-e, vagy távolabbi vidékek mestereinek alkotásaiként kerültek a hazai leletgyűtésekre.

A Bégaszuszányon Ha A jellegű „környezetből” szórványleletként előkerült vassalak-rögök esetleg azt bizonyíthatják, hogy már ebben az időszakban sor került a vasnak a természetesből való kivonására. E feltevés érvényes vagy érvénytelen voltát azonban csak hitelesítő ásatásokkal lehet majd eldönteni.

Biztos adataink a vas helyi feldolgozására csak a Ha B periódusból (X—VIII. század) vannak. A csernátoni településen előkerült vassalak és égésnyomok a vasnak az ércből hevítéssel való kivonását tanúsítják. Az előállított vasat helyben dolgozhatták fel: a leletösszefüggések alapján a település egyik veremlakása, amelyből a négy vastárgy és 12 vasrúd is előkerült, egy bronz- és vasműves mester műhelyének tekinthető.

Két másik korai vasfeldolgozó központ nyomait Dobruzdzásban fedezték fel. A galiñai és babadagi településen vassalak-darabokra bukkantak, s az előbbin ezen kívül ércrögök és a hevítőkemence maradványai is előkerültek. A laboratóriumi vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a galiñai lelet (színtett

vasérc) a iuliai lelőhelyről származik, s ugyancsak innen szállíthatták az ércet a közeli Babadagra is.

Galița csupán a vasérc kitermelését és színtését bizonyítja, de a Babadagon felfedezett vastárgyak alapján már — akárcsak Csernáton esetében — feltételezhetjük az előállított nyersanyag további feldolgozását is. Emlékeztetnem kell arra, hogy a kész tárgyak mellett mind Csernátonon, mind Babadagon vasrudak is kerültek elő. Ezek félkész termékeknek vagy éppen nyersanyagoknak tekinthetők, amelyek értékmérőként, „fizetési eszközként“ is szolgálhattak. (A csernátoni ép vasrudak súlya viszonylag szűk határok között, 50 g körül mozog!) Felvetődik tehát a kérdés, hogy ha a csernátoni és babadagi vasrudak valóban az őshonos meste-
rek termékei, mennyiben szolgáltak a további helyi feldolgozás s mennyiben a csere, a kereskedelem céljaira?

Ha figyelemmel kísérjük a leletek jellegét, szembevetnő, hogy a legkorábbi vastárgyak *sírokból* (Pápd, Lápos) vagy *raktárleletekből* (Rozália) kerültek elő. Ez aligha lehet a véletlen műve, s bizonyára a vas kezdeti ritkaságával, magas értékével magyarázható. Megjegyzendő, hogy a láposi halomsiros temető 1/1967. tumulusából nem kerültek elő emberi csontmaradványok, tehát minden valószínűség szerint jelképes sír, *cenotaphium* lehetett. Az, hogy a tokos vasbaltát áldozati tárgyként éppen ebbe a „sírba“ helyezték, az előbb említett jelenséggel függhet össze. Ha következtetésünk helyes, azt is feltételezhetjük, hogy a szórványleletként előkerült királykegyei tör és bánsági kard is sírből vagy raktárleletből való. Ezzel szemben a Ha B periódus vasjeleteinek zöme már az országunk különböző vidékein feltárt *településekről* származik. Ez a jelenség a vastárgyak s a vasművesség szélesebb körű elterjedésével, sőt fokozatos általánossá válásával függhet össze.

Elég egy pillantást vetnünk a mellékelt térképre, és megállapíthatjuk, hogy a Ha A korú vasleletek kivétel nélkül a Kárpátok ivén belül, országunk nyugati vidékein kerültek elő, s két tájegységben — a Bánságban és Máramarosban — csoportosulnak. Figyelemreméltó a tény is, hogy mind a papdi, mind a láposi temetőt már a megelőző periódustól, a bronzkor ún. D fázisától megszakítás nélkül használták, s nemkülönbön a rozáliai raktárlelet is tartalmaz Bronz D típusú tárgyakat. Mindez csak igazolja azokat a következtetéseket, melyek szerint a Duna s a Kárpátok övezte térség jellegzetes Ha A—B kori kultúrája épp itt, a hazánk nyugati peremét is magában foglaló övezet késő bronzkori hagyományai alapján alakult ki, s innen terjedt tovább az említett térség keletebbi vidékeire is. A kutatások mai állása szerint feltételezhető tehát, hogy a vasművesség kialakulása és romániai elterjedése szorosan összefüggött magának a Kárpát—Duna vidék kora Hallstatt-kori civilizációjának születésével és terjeszkedésével.

Az utóbbi másfél évtized hazai szakirodalmában a vas behatolása különböző lehetséges útjainak tárgyalásakor többször hivatkoztak a vasművességnek kelet felől, a Kaukázuson át s a Fekete-tenger északi partvidékének sztyeppéi mentén való elterjedésére („kimmer út“*).

A legkorábbi keleti eredetű kora vaskori művelődési hatások (népcsoportok?) azonban csak a VIII—VII. században lépnek fel hazánkban, s jelenlétüket főképpen egyes erdélyi raktárleletek és sírok keleti típusú lószerszámai dokumentálják. Ha tehát elfogadjuk is a „kimmer út“ bizonyos fokú jelentőségét, nem tévesztethetjük szem elől azt aényt, hogy ezek a hatások akkor jelentek meg, amikor országunk területén a vas már viszonylag széles körben elterjedt, sőt megkezdődött a helyi vasérc kitermelése és feldolgozása is. E „keleti úttal“ kapcsolatban az sem érdektelen, hogy az Alföldön egyre élesebben körvonalazódik egy „előszkíta“ népcsoport régészeti hagyatéka, melynek feltűnése — a legutóbbi évek kutatásai szerint — már a IX. században bekövetkezhetett, egy évszázadnyival korábban tehát, mint a fentebb említett keleti elemek hazai felbukkanása. Ilyenformán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az ún. keleti hatások, legalábbis részben, közvetett úton, a Tisza síksága felől hatoltak be országunk területére.

Meg kell még említenünk, hogy többször hangoztatták a lapos szárnyas vasbaltáknak a „kimmer úton“ való elterjedését a Kárpát—Duna vidék s tovább, Közép—Európa felé. Ez az elgondolás főképpen arra épült, hogy a szóban forgó baltatípus Kisásziában már a XIV—XIII. században feltűnik, majd megjelenik a Kau-

* *Kimmerek*: iráni eredetű lovas nomád nép, a VIII. században tűnnek fel az asszír forrásokban *gimir* néven; a görög szerzőknél *kimmerioiként* szerepelnek. A Ha B kor végén, a Ha C elején a dél-
-oszt sztyeppékről feltehetően Közép-Európa felé is előretörték.

kázustól északra (Berezovka), aztán a középső Dnyeper vidéken (Szubbotov), s végül Dél-Moldvában (Birlad). Megjegyzendő azonban, hogy az említett kisázsiai és észak-kaukázusi balták *bronzból* vannak, és csak a két utóbbi lelet példányai képzültek vasból. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy újabb kimutatták: a kisázsiai lapos szárnyas balták fejlődésében megkülönböztethető egy régebbi, hettita típus, amely a II. évezred közepe táján terjedt el, s egy újabb, európai eredetű változat, amely a IX—VIII. században jelenik meg ezen a területen. Nem hanyagolhatjuk el a többi lelet keltezését sem. A berezovkai balta a VII., a szubbotovi a VIII—VII., a bírladi példányok pedig a IX—VIII. századba keltezhetők! A kronológiai támpontok tehát épp ellentétes, nyugat—kelet irányú leszármazási vonalat sugallnak. Elgondolásunkat csak támogatják az utóbbi évek szaporodó, Ha B korú, X—VIII. századi hazai lapos szárnyas vasbalta-leletei (Csernáton, Insula Banului, Telek). A szubbotovi balta az erdős sztyeppe-övezet ún. Csernolesz kultúrájának erősített településéről került elő. E kultúra agyagművességében a kutatók eddig is számos, a Közép- és főleg az Alduna medencéjének térségéből (Insula Banului—Babadag művelődési kör) származó elemet mutattak ki. Valószínűnek tartjuk, hogy a lapos szárnyas vasbalta feltűnése a Csernolesz kultúra hagyatékában szintén ezekkel a kapcsolatokkal magyarázható.

Románia őstörténetének korszakolásában jelenleg két felfogás áll szemben egymással a bronzkor végét és a vaskor kezdetét illetően: a Hallstatt A—B periódust (XII—VIII. század) egyes kutatók a bronzkor végső, mások a vaskor kezdeti szakaszának tekintik. Harmadik, kompromisszumos elgondolásként egyesek nemrég a két korszak közötti átmeneti periódus fogalmának bevezetése mellett törtek lándzsát. Őskori periodizációnk e vitás kérdésének eldöntésében aligha lehet figyelmen kívül hagyni a legutóbbi évek kutatásainak eredményeit, melyekről beszámoltam, s amelyek nemcsak a vastárgyak korai, XII—XI. századi megjelenését bizonyítják, hanem azt is, hogy esetleg már ekkor, de legkésőbb a következő századokban sor kerül a vas helyi kitermelésére és feldolgozására is. Új adataink, azok mellett az általános történeti megfontolások mellett, amelyekre itt nem térhetek ki, véleményem szerint nyomós érvként támogatják azt a felfogást, mely szerint a Kárpátok s a Duna övezte térség korai vaskorának kezdetei a XII. századba nyúlnak vissza.

László Attila

IRODALOM

Rövidítés: *SCIV(A)* = Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), Bukarest.

A vas elterjedésével Közép-Európa és a Földközi tenger keleti medencéjének vidékén, s általában a két térség későbronzkori—vaskor eleji kapcsolataival, a nagy vándorlás kérdésével W. Kimmig foglalkozott újabban (*Studien aus Alteuropa*, I. Köln—Graz, 1964. 220—283.). Az Égei-tenger medencéjének korai vasművességéről lásd. A. M. Snodgrass nemrég megjelent munkáját (*The Dark Age of Greece*. Edinburgh, 1971, különösen 213—295.). A vas romániai elterjedését az i. e. VI. századig K. Horedt követte nyomon a kérdéstről írott első összefoglaló igényű, javarészt ma is időszerű tanulmányában (*Dacia*, 1964. 119—132.). A „kimmer úttal” különösen D. Berciu foglalkozott (*SCIV*, 1963. 395—402; *Archeologické Rozhledy*, Prága, 1964. 264—279.). A csernátoni leleteket Székely Zoltán közölte (*Dacia*, 1966. 209—219.). A vas feldolgozásának legrégebbi dobrudzsai nyomaival Șt. Olteanu foglalkozott (*SCIV*, 1971. 295—298.). E sorok írása közben jelent meg M. Rusu tanulmánya az erdélyi vasművesség kezdeteiről (*In memoriam Constantini Daicovicu*. Kolozsvár, 1974. 349—360.). A romániai Ha A—B korú vasleletek kérdésének összefoglalása, leletkatalógussal: László A.: *Inceputurile metalurgiei fierului pe teritoriul României*. (*SCIV A*, 1975. 119—132.) Részletes bibliográfia a fentebb idézett munkákban.

Feladó: Gaál Gábor I.

Gondolatok a könyvtárban

...az emberek sorsok, és a sorsokat csak megmutatni szabad a bírálónak [...] A bíráló csak a megismerést szolgálhatja. Az igazi megismerés minden irányban cselekvés és minden irányban kimondás, és értékeléseket sugalmaz. (GAÁL GÁBOR Komlós Aladárnak. Bécs, 1922.)

Ugyanabból a levélből kölcsönöztünk mottót, amelyben a harmincegy éves Gaál Gábor hitet tesz az immanens kritika mellett, s megvallja: „Nem hiszek a kiválhatásban [...] Kívülről, kifelé minden ellentmondás és relatív. Belülről minden látszik és minden él [...]” A leveleskönyv (*G.G. levelek*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975.) olvasója erős kísértést érez, hogy az emberben, aki czekezt írta, a sorsot mutassa meg, azt, ami — ugyancsak G.G. szavával — „végzetesen szuverén képződmény”. Mit jelentett ez a húszas évek elején Bécsben kallódó emigránsnak? És mit jelent itt és ma nekünk? „[...] tisztességes levélpapírom sincs. Majdnem nyomorban élek [...] El kellett jönnöm hazulról, mert lázításért köröznek. Egy-két leckém van itt, ami semmire sem elégséges” — írja fél esztendővel a „sors-levél” előtt. Nem önvallomás, nem is jóslat, amit az immanens bírálatról meg az alkotó emberi sorsról mint végzetesen szuverén képződményről ír. Hatványt magyarázza, mert ismeri az ambivalenciát, és gyűlöli — már ekkor! — a kétértelműséget. Hét évvel később ugyanilyen árnyalt tárgyilagossággal magyarázza Hatványnak a *Korunkot* és a maga intencióit. Hogy aztán majdnem negyed század múltán, ismét idegenből (a keltezés: Pocking-tábor, 1945. szeptember 28.), ezúttal önmagát magyarázva írja a feleségének, hogy ha hívó lenne, „méltán tekinthetném mindezt bűnhődésnek, — a valóságban azonban gyalázatos sors, ami nekem egyszerűen kijutott”. Sorsát faggatva — sejtve? — kérdi: „Nem ártottam-e — ha csak az ostobák szemében — Neked, magamnak azzal, hogy ezt a hosszú kálváriát megjártam Bányabükk-től idáig?”

A két levél között: 24 év, 655 levél. Gaál Gábor sorsa. A *Levelekben* ezzel a sorssal találkozunk, nem a legendával. Nincs bennük semmi az irodalmi epiztola kimódolt közvetlenségéből; nem találjuk meg bennük, az intimitás-vadászok legnagyobb csalódására, a nagyembert papucsban; és sehol sem érzük tetten, amint címzettje válla fölött az utókorra kacsint. Ennek ellenére vagy éppen ezért ez a 655 levél az igazi, a teljes Gaál Gábor önéletrajza, naplója, emlékirata, akkor is, ha tudjuk, a levelezés egy része menthetetlenül elveszett; vagy együtt pusztult a címzettel, vagy a címzett(ek) önvédelmi gesztusa semmisítette meg mint életveszélyesen kompromittáló dokumentumokat. Sose fogjuk megtudni, mit írt G.G. Dienesnek Bécsbe, Berlinbe, de még azt se, pontosan hol és mikor, hányatott élete milyen helyszínén, melyik drámai pillanatában kényszerült a *Korunk* alapítója átadni az enyészetnek a hagykozás és együttműködés mikéntjének, hangulatának bizonyítékait. Egyes levelek kifejezetten magántermészetű részletei kimaradtak a válogatásból. Mégis úgy érezzük, sose jutottunk közelebb Gaál Gábor és a *Korunk* „titkai” megfjtéséhez, mint most, ezeknek a leveleknek olvastán. Mert kitűnik belőlük: Gaál Gábornak 1921-től 1945-ig, az első fennmaradt levél keltezésétől a válogatásba felvett utolsóig nem voltak titkai. Nem voltak titkai, mert jószerevel magánélete sem volt — mondhatná, a tényeket alig-alig túlozva, a *Levelek* olvasója, amikor rádöbben, a magány mögött, a csüggedés, a nélkülözés, a társkeresés és a hűség mögött, egyéni helyzetek, személyes érzések mögött is a hasznos élet, a közhasznú munka fanatikus akarása feszül. De hiszen ezek magánlevelek — vitakozhat magával ugyanaz az olvasó —, nincsen egyetlen soruk, egyetlen szavuk sem a megszólítás és az aláírás között, amely arra utalna, hogy írójuk számolt volna közzétételük lehetőségével vagy éppenséggel szükségességével

vel; a Korunk előtti levelekben egzisztenciát, talpalatnyi helyet, fűszálnyi reményt a megkapaszkodáshoz, a hitet bár, ha nem a bizonyosságot, hogy valahol nemcsak megtűrik, hanem szükség van rá. Ettől a sóvárgó és szorongó életérzéstől mi sem áll távolabb, mint a nagyraihivatottság megsejtése; a feszültség sem a lendülni készülés magabizó türelmetlensége. Várakozási állapot — hosszú évekig. „Az egész élet olyan számomra, mintha sose kezdődne“ — vallja harminchárom évesen. Már előbb, ugyanebben a levélben, amelyet 1924 tavaszán írt Hatvany Lajosnak, Gaál Gábor aforisztikusan megfogalmazta a Kolozsvár előtti élete lényegét: „A magányos ember mindig tanulmányúton van.“ Hátravan még a „tanulmányút“ végén a félelmetesen higgadt számvetés: „...az én mai életem szempontjából csak egy racionális megoldás volna: az öngyilkosság — minden, ami ezen kívül van, támpont és tartalom nélküli úr; a nem tudom, micsoda, a sehova se lehet.“

Ezt már Pestről írja Hatvanynak Kolozsvárra, 1925 novemberében. Pestről, ahonnan egy héttel azelőtt vasraverve kísérték Kecskemétre, s ott „aznap hetipiac volt, s [...] fajtám igen közvetlen és tömeges érdeklődéssel kísérte köztük mégis feltűnő pápaszemes, megvasalt földi valóm“.

Panaszkodni, úgy érzi, „eszteticizmus volna“, s a csikorgó humorú beszámoló meg a legjózanabb tárgyilagossággal előadott, racionális öngyilkossági terv között a levélben egyetlen bekezdés, időben egyetlen hét van csupán. És persze Hatvany sürgönye, családja útján való közbelépése, amelynek köszönhetően elkerülhette Gaál Gábor, hogy gyorsított eljárással rögtönítelő bíróság előtt, fellebbezési jog nélkül feleljen 1919. március 28-án Kecskeméten tartott beszédéért. (Akiiket — különböző okokból — mindmáig zavarnak a zord bajtársnak ismert G.G. feltűnően gyöngéd, hálás érzelmei Hatvany Lajos iránt, alighanem elfelejtik, hogy ez a ragaszkodás nem csupán a nyomorgó emigráns egyetlen, a bizalmat sokáig előlegező mecénását illeti elévülhetetlen érvénnyel, hanem azt az embert, aki Gaál Gáboron segített, aki válságos pillanatban döntő módon, gondviselészerűen avatkozott a sorsába; azt, aki Gaált Kolozsvárra hozta: a történeti színhelyre, ahol a magát majdnem egy évtizedig kallódó, felesleges embernek tudó gondolkodónak sikerül élete hivatását megtalálnia.)

Helyszínektől a színhelyig

Előbb néhány szám: a 655 levélből ötöt Bécsből ír Gaál Gábor, kettőn berlini, újabb ötön pesti, négyen margittai, kilencen dési, egyen-egyen papfalvi, illetve pockingi postabélyegző. A többit — 628-at — Kolozsvárról írta mindenhova, ahol a Korunknak barátai, munkatársai éltek. Emigrációs és háborús postája és a működésbe lépett szervező szellem üzenetei nemcsak a keltezés helye tekintetében különböznek el feltűnően egymástól. A még nem Korunkos Gaál Gábor Hatvanynak, Benamy Sándornak ír Kolozsvárról, és egy székyudvarhelyi tisztelőjének, Muzsnayné Csizmadia Gabriellának, egy hozzá juttatott kézirat ügyében. Az utóbbira figyeljünk ezúttal: jelzi, hogy egy évvel ideérkezése után az *Ellenzék*, a *Keleti Újság*, az *Új Kelet* cikkíjjas munkatársa már hajszálygókereket eresztett abba a talajba, amely többé nem ereszti el, szellemi honfoglalóként megtartja az üldözöttként idejött keresőt. Az 1926 ősztől 1929 januárjáig terjedő időszak gyér és — mint említettük — mindössze egy-két személyhez intézett levelezése egyébként a kapcsolatok kiépülését teszi követhetővé, a folyamat minden problematikusságával, ellentmondásával együtt. Gyermekkorra, ifjúságra hanyattatásából a legkezdtelegesebb lélekannal is kihüvelyezhető a magyarázata annak, amit Gaál Gábor kortársai és levelei egybehangzón tanúsítanak: tartózkodása nem felvett modor volt, hanem tapasztalati reflex, védekezés, a sebezhetőség és sebeztség tartásos ellenszere. Nehezen barátkozott. Akit megszeretett vagy inkább: aki szeretetét szeretettel kiérdemelte, ahhoz életreszóó hűséggel és hálával tudott ragaszkodni. Levelei pártját ritkítóan egységes jelleműnek mutatják. Szerkesztői üzeneteit és szerelmes leveleit ugyanazzal a tollal írta, legfennebb a tinta színe más. S főként: ugyanaz az egész életét áldozatosan átható, szenvedélyes kötelességtudat. Egy kerek évtizedet várt — és várattott! — a családalapítással: a Korunk megszűnvn, Gaál Gábor megházasodhatott... Addig azonban hogyan is gondolhatott volna önmagára a minden dolgában végletesen skrupulózus, felelősségét az önmegtagadásig vállaló, lapjának és lapjában élő Gaál Gábor, miközben egy bő évtizedhosszat hol a betiltással, hol a fizetésképtelenséggel dacolt, gyakran egyszerre mindkettővel? S miként lehetett volna valamelyiket is azokból az udvari szobákból, amelyek mindegyike egyszerre volt szerkesztőség és szerkesztői lakás, családi fészekként (háztartással, főzéssel) elképzelni? A levelekből is tudjuk, hogyan, mivel foglalkozott Gaál Gábor a nyári duplaszámok idején. Vakációja abból állt,

hogy szabadságukat töltő szerkesztőket helyettesített rapididjasként kolozsvári lapoknál, illetve az első években Korunk-előfizetőket gyűjtő előadóközvetítőket járta az országot. Az egyik ilyen útjáról írja későbbi feleségének, Zánszky Margitnak azt a tényleges összefüggéseiből elszigetelten könnyen kiforgatható tartalmú mondatot, hogy: „Nem hiszek a Korunkban, és baj lesz a Keletivel.“ A mondat első fele nem érthető meg a második nélkül: 1929 májusában, amikor ezeket a sorokat Aradon papírra veti, Gaál Gábor társszerkesztője Dienes mellett a Korunknak, amelynek impresszumáról csak két év múlva kerül le az alapító neve. Ugyanabban a hónapban Kolozsvárról írja Turnowskynak Gaál, hogy „*én alkalmazottja vagyok Dienes Lászlónak*“ (a kiemelés a G.G.-é!), és szerfölött bizonytalan a jövője a *Keleti Újsággal* való munkatársi viszonyának. Az ominózus mondatban megfogalmazott kétely helyzete ingatagságára vonatkozik, a vállalt kötelezettség, a tényleges létbizonytalanság és a megoldatlan (még egy évtizedig megoldhatatlan) érzelmi kapcsolat felgyülemlett, összesűrűsödött feszültségét tükrözi. A maga Korunk-programja tekintetében Gaál már ekkor nagyon határozott *volna*, „új, igazán liberális orgánomot szeretnék, amely az összes előforduló, ma az időt joggal alakító eszmével szemben türelmes“ — írja alig egy hónappal előbb Hatvanynak, *ha* biztosan tudná, hogy sorsa eszentül elválaszthatatlan a Korunk — s ezzel a marxizmus felé radikalizálódó romániai magyar gondolkodás — történetétől. De még nem tudja. Jelene-jövője bizonytalan: „...én még mindig épp csak hogy élni tudok.“

A mélypont után — s a mélypont az a pillanat, amikor megkíséríti az öngyilkosság — az első kolozsvári levél, levelek hangja olykor már-már eufóriás. De: „Nagyon egyedül és nagyon elhagyatott vagyok végeredményben, ha van is háttér“ — írja 1927 elején, fél évvel kolozsvári letelepedése után. Mi a háttér? Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy az Újságíró Klubban vezetőségváltás történt, ki akarják cserélni a főtítkárt, s szinte kivétel nélkül a jövevény Gaált káldják. De állása még nincs, s „Kuncz megkért, nagyon diszkrétén, hogy — nagyon szívesen veszik, ha dolgozok az Ellenzékbe, de *más néven írjak*“. A filmről írott könyvét — a Korda mellett végzett berlini inaskodás gyümölcsét — beadja a Szépmíves Céhnek. A kéziratról ekkor történik utoljára említés. Átlagban 25 cikket ír havonta — hogy megélhessen. „Sokat dolgozom. Szinte éjjel-nappal. Gonddal [...] most már olvasnak. Állandóan jelentkezik a publikum [...] Itténiek szerint ez még nem volt, hogy itt valaki, szerkesztőségen kívül, ennyi cikket tudjon *elhelyezni*.“ Mikor először írja le (1927. augusztus 2-án), hogy „*itthon*“, hozzá is teszi sietve, zárójelben: „*így írom, mert most már ebben az érésben élek itt, minden panasz nélkül*“ — s egy fél évszázad távolából megérezzük a Magányos, a Bujdosó mögé épülő háttérét. A háttérben sok minden van. „[...] két utcában élek“ — írja ugyanabban az 1927. augusztus 2-i levélben; egy másikban valamivel előbb: „Kunczot napról napra jobban megszeretem.“ Egy harmadikban, valamivel később: „Kuncz és Hunyady megkönnyíthették volna itteni sorsom. Ők azonban nem segítettek semmiben. Ezt lélekben nem bocsátom meg nekik soha [...] Azért szeretem őket. De tudom, nem az embereim.“ Igazságtalan volt Gaál Gábor? Vagy annyira tájékozatlan az itteni viszonyokban, hogy forradalmi múltját mint elhelyezkedése objektív akadályát — a bizonyító teljesítmény ellenére — nem tudta reálisan értékelni? Vajon véletlen-e, hogy lehetett sűrűn foglalkoztatott és rosszul fizetett külső munkatársa féltucat lapnak, de „*alkalmazott*“-ja, társszerkesztője egyedül Dienes Lászlónak? Bizonyára nem. „[...] a legnagyobb ambícióval próbálok újságíró lenni. Minden gondom ez, s valószínűleg ezért talán mindenki vagy legalábbis a legtöbb olvasó túl műveltnék. Viszont kétségtelen, hogy egy rendes szerkesztőség számára használható vagyok [...]“ A „*rendes szerkesztőség*“, amelyben a „*túl művelt*“ G.G. bebizonyíthatja majd, hogy több, mint „*használható*“, tizenkét évig az ő csupa-könyv, csupa-kézirat szobája lesz majd. A készülődés, a háttéralkítás, a csüggedés és bizakodás e sok cikkel s néhány levéllel tagolt idején, 1927-ben írja meg Gaál Gábor a *Vidéki történetet*, publicisztikánk máig is iskolapéldaként emlegethető (és mégsem emlegetett!) remekét. A vidékiesség karakterológiáját rajzolja meg tüneményes plaszticitással. A Gaál Gábor-i honfoglalás leveleivel egyidejű volta indokolja, hogy kiegészítésül, mint a személyes elhatárolódás és betájolódás sokatmondó dokumentumát idézzük:

„A vidékiességről sok téves dolgot beszélnek. Tévedés például azt hinni, hogy vidéki emberek és vidéki tulajdonságok csak vidéken fordulnak elő. Tévedés, mert a vidéki ember és a vidékiesség előfordul a metropolisokban is. [...] Mert a vidéki ember nem a vidék által vidéki, hanem az elméje és a kedélye sajátos konstrukciója folytán. [...] A vidékiesség nem zárja ki az elme magasrendűségét s a kedély tündérian aranyos voltát. Am a vidékiesség mindig egy törés az

elme méglyo ragyogó szikrázása s a kedély méglyo aranyos sugárzása közt is [...] vannak vidéki ideológiák is, nemcsak vidéki tulajdonságok. S vannak »vi-
déli« korszakai a világtörténetnek, illetve korok, amelyekben vidéki ideológiák
uralkodnak. A pozitivizmus például egy tipikusan vidéki filozófia. Az antiszemiti-
zmus világképe például ijesztően vidéki konglomerátum. [...] S ahogy vannak
vidéki ideológiák, úgy vannak vidéki tehetségek; vidéki műformák; vidéki irodal-
mak; vidéki költők és vidéki kritikusok.“

Gaál nem vidéki kritikus. A bírálat mint megismerés és cselekvés — nem
vidéki gondolat, s ha Bécsben fogalmazta is meg először, és magánlevélben, Ko-
lozsváron dolgozta ki, itt tette egy, térben-időben nagyhatású világnézeti szemle
alapelvévé. Mert nemcsak az irodalomról van szó, és nemcsak az irodalomkriti-
káról ebben a folyóiratban és ebben a levelezésben. 1929 márciusában, még nem
a plein pouvoir, sőt amint láthatjuk, még csak nem is a véglegesség biztonságá-
val, ami a maga és a Korunk közös jövőjét illeti, de annál határozottabban je-
lezve a lap általa kívánatosnak tartott célját, irányvonalát, Gaál Gábor így ír
Fábry Zoltánnak: „Majdnem minden oldalon irodalom van, s ezt én nagy bajnak
tartom.“ A képzettsége szerint latin—magyar szakos tanár irodalmár, aki diák-
fejfel publikálja első verseit, Vörösmartyról ír lelkes és értő dolgozatot, Adyért
rajong, avantgarde-os fiatalokhoz tartozik, majd írott tevékenysége java részével
irodalombírálatunk jelentős pályákat elindító és irányító nagy alakjai közé tarto-
zik; de azt a műveltséget, amelyet szolgálni, terjeszteni, előmozdítani kívánt és
tudott, sehogyan sem akarta csupán irodalminak elképzelni. Talán ezért is volt
„túl művelt“ szerző az átlagértelmiségi olvasó számára. Alapos filozófiai kultú-
rájában épp ez idő tájt mindinkább a marxista világszemléletnek juttat prioritást,
utólagos érvénnyel igazolva az egy évtizeddel előbbi, elméletileg akkor még kel-
lőképpen nem motivált, inkább érzelmi-etikai indítékú forradalmi csatlakozást.
„Általában építsük le az irodalomból az irodalmat, és csináljunk helyette tribünt“
— írja egyik levelében. Hogy számára a megtalált hivatás küzdelem „egy lapért,
amely a jó nyugtalanság arcvonalán harcol bizonyos komoly célokért“ — amint
Turnowsky Sándornak írja —, egyet jelent azzal, hogy az irodalom nem lehet
csupán irodalom. Felfogásában az irodalombírálat egy totális kritikai magatar-
tás része, a fennálló állapotok elemző megismerés útját követő tagadása. Bárd
Oszkárnak írja 1929 októberében: „Őn valószínűleg tudja, hogy mi nem vagyunk
megelégedve környező világunkkal, s így azokat az eszméket támogatjuk, amelyek
ennek a világnak a megváltoztatására törnek. Szeretjük és keressük a nyílt ki-
mondást, vállalást és tisztázásokat [...] Más szempontunk könyvekkel és em-
berekkel szemben nincs.“

Megtagadta volna Gaál Gábor az immanens kritika elvét? Nem. Csupán vi-
lágnézeten kívüliből világnézeten belülivé alakította a konkrét társadalmi — szer-
kesztői — gyakorlatban.

Szilágyi Júlia

Esszé a tragikumról

Jobban értünk és ítélünk meg egy
könyvet, ha a szerző tervei és igényei
nem ismeretlenek számunkra, s így le-
mérhetjük a távolságot szándék és meg-
valósítás között. Ebből a szempontból
*A tragikum — a határ és meghaladás
fenomenológiája** megkönnyíti a közeli-
tést, amennyiben a könyv utolsó részé-
ben — egy kritikai bibliográfia kere-
tében — a szerző, Gabriel Liiceanu,
megvilágítja elképzeléseit, összehason-
lítja őket *A tragikus lét* (D. D. Roșca)
és *A tragikus életérzés* (Unamuno) in-

tencióival. Itt kap helyet az a gondo-
lat, hogy „a tragikumban nem a szellem
fenomenológiáján belüli egyszerű regio-
nális hajlamot kell látni, hanem az em-
ber kiváltságos létmódját a teremtés
történetében és földrajzában“. Így olyan
tragikus antropológia rajzolódik ki,
amely az alkotás fizikáján alapuló fér-
fias személyiségmetafizika révén egy-
szerre kerüli ki a képmutató optimiz-
mus üres lelkendezését és a javíthatat-
lan pesszimizmust kíséroló hátborzongató
lírát. Következésképpen — akárcsak D.
D. Roșca könyve esetében — ez az el-
járás „bevezetés a hősiesség filozófiájába,
amely az értékek világát saját terjesz-
kedése és csapongása piacterévé tette“.

* Gabriel Liiceanu: *Tragicul — o fenomenologie a limitelor și depășirii*. Editura Cartea Românească. București, 1975.

Nyilvánvaló, hogy e szándékok kontextusában a tragikum fogalma nem gondolható el többé ama meghatározások által, amelyek az arisztotelészi poétika kategóriájává tették. Gabriel Liiceanu a tragikumot a tudat és a határ közötti dialógus terébe helyezi, s ezt a tragikus jelenség *analitikája* során fejti ki, ezt pedig *peratológiaként* fogja fel (*perasz*: határ — a tudathoz viszonyuló határ elmélete). Elmélyíti a határ fenomenológiáját a meghaladási lehetőségek fokozatainak hierarchiájával, s arra a következtetésre jut, hogy az egyetlen meghaladhatatlan határ a végeesség; ezért a tragikumot a tudatos lény saját határáként felfogott végeességével való találkozásában kell keresnünk. A határral folytatott dialógus elkezdésének két módja van: az *alkotó tett* és a *történelmi tény*. „Az alkotás hőse mű formájában állítja szembe a tudatot az egzisztenciális határral; a történelmi hős a tett alakjában.” Tehát a tragikum definíciója: „ha meghaladod határaidat, megbüntetnek... — ha nem haladod meg, nem vagy ember“, az emberi élet teljességének, a humánium megvalósulásának egyik meghatározójává teszi meg ezt a jelenséget. A tragikum megszüntetésére irányuló minden kísérlet a véges, tudatos lény saját ontológiai rangjától való elpartolásának egyik formája, az emberiség történetének elutasítása.

A tragikum sajátos tartalma: a rossz vállalása a határral való szembenézés révén. Tudatos kitérővel ebből a szembeütközésből olyan feszültség születik, amely az alkotás sajátja, ugyanakkor olyan állapotot hoz létre, ahol a szenvedés saját ellentétévé alakulhat át. Gabriel Liiceanu felfogásában tehát két lehetőség van az új jelentés számára, amelyet esszéje be akar vezetni: a tragikum elutasítása a humánium minőségét terheli meg; tudatos vállalása fenégséggé változtatja ezt az állapotot. Azt a következtetést vonhatjuk le: a valódi tragikum csak fenségesként létezik.

A tragikum e fogalma, amint már utaltunk rá, messze áll Arisztotelész *Poetikájának* elméleti állásfoglalásától; a Schiller kezdeményezte modern irányzatra támaszkodik. Schiller szerint a tragikum mindig fenséges is egyszerűsége, az érzelmi természetű elégedetlenség meghaladása a racionális természetű elégedettségben, más szóval a tragikum esetében a kellemetlenség a tragikus tárgynak az érzellemmel való viszonyából, míg a kellemesség az erkölcsi képességgel és az esszél való viszonyából származik. Gabriel Liiceanu úgy gondolja, hogy a tragikum fogalma a klasszikus kategóriával szemben két vál-

tozást mutat. Elsősorban, ha a tragikum eszméjének genezise az esztétikához kapcsolódik is, semmi sem kényszeríti a fogalmat, hogy ebben a szférában maradjon, lévén legalább annyira antropológiai és erkölcsi kategória, mint esztétikai. Másodsorban: módosul a tragikum negatív nézőpontú felfogása — elfogadott szerencsétlenség, alávettetés a szélsőségszerűségnek —, s kirajzolódik átváltozása fenégséggé. Ezek a vonatkozások olyan filozófia számára szolgálnak alapul, amelyben a tragikus jelenség (s a vele összeolvadt fenséges) az értékelmélet és a filozófiai antropológia regionális fejlődésének egyik mozzanata. A könyv végkövetkeztetését világosan kimondja *A tragikum befogadása a marxista filozófiába* című fejezet befejezőse, ezt sokatmondó volta miatt egészében idézzük: „Elemzésünk végén ki fog derülni, hogy a tragikum megszüntetése éppolyan idegen a marxista filozófia szellemétől, mint kétségbeeséssé való átváltoztatása. Más szóval a tragikum elmélete csak úgy fér össze a marxista filozófia szellemével, ha a tragikum fenségesbe csap át, illetve ha az áthághatatlan határral való találkozás közelségét és a kitűzött és elért határ állandó viszonylagosságát pozitív módon fogadjuk el.“ Olyan filozófiai antropológiai esszével állunk szemben, amely az embert tragikus lényként határozza meg, de a tragikumot serkentő jelentéssel ruházza fel, s ez megfelel a *negativum munkájának* a hegeli filozófiában.

Az esszé módszertani előmunkálatokkal kezdődik: Gabriel Liiceanu sorra vizsgálja az esztétika és a filozófia közös megismerési forrásait egy tragikum-elmélet megfogalmazása végett, s mindahányszor — Max Scheler nyomán — a meg-nem-felelés elméleti szankcióját alkalmazza, végül *logikai-analitikus* és *fenomenológiai* utat választ. Ily módon mellérendelések és alárendelések, egyezések és összeférhetetlenségek, továbbá a jegyek lényegi leírása révén megvilághathatók a szemantikailag rokon fogalmak közötti oppozíciók, közelségi és metszési viszonyok, és — áthatolva a fogalom egymást követő rétegein — meg lehet ragadni azokat az alapviszonyokat, amelyek a tragikus jelenség létmódját meghatározzák. Az eljárás szakaszos, előbb jön a lény geográfiájának alárendelt tragikai topográfia, mint a tragikum elmélete, a határral és a tragikus jelenség nézőjével kapcsolatos magatartás. A tragikus személyiség sorsával s a tragikumnak a marxista filozófiába való befogadásával foglalkozó két fejezettel együtt ez az esszé magva. A könyv a továbbiakban két

paradigmán illusztrálja a tragikum kiiktatásának két módját, ezek helytelenül viszonyítják a határhoz a tudatot: az első a *nietszchei* paradigma, a tragikum megszűntetése az abszolút határ relativizálása árán, a második a *nosztosz hermeneutikája* (nosztosz: visszatérés) mint a tragikum kétségbeeséssé változtatásának paradigmája, az arra való tartós képtelenség, hogy elviseljük bármely elért határ viszonylagosságát.

Tudatunk, ha felismeri önmagát valamely könyvben, dialógusba kezd, ami több, mint visszhang, több, mint monológ. E két végtel között mozognak — az esszé terében — a következő észrevételek. Nem jutott-e túl sok hely ebben az esszében mindannak, ami nem tragikum, ami valamiképpen megszűnteti a tragikumot? Hogyan képzelhet-

nők el a tragikum fenomenológiáját a szó hangsúlyosan hegeli értelmében? Nem kellett volna helyet szorítani a tragikus személyiség sorsának (a magányos szereplőtől a kollektív szereplőig), a tragikum fenségesbe való átcsapásának mint a tragikumfogalom „önmozgása“ tengelyének? Természetesen ezek a megjegyzések mit sem változtatnak a könyv értékére vonatkozó előfeltevésen. S hadd egészítsük ki ennek az érdekesen bemutatkozó gondolkodónak az arcképét azzal, hogy stílusa elegánsan szónoki (néha Constantin Noica nagy kulturális rezonanciájú hangjára emlékeztet); a szöveg kifinomultságának és folyamatosságának nem ártott meg a sok hivatkozás, a kultúrátaj változatossága — mindez nagy műveltségre és szintetizáló, asszociatív gondolkodásra vall.

Aurel Codoban

Válaszúton az emberiség

„Nem az új elméletek befogadása a nehéz, hanem a régiektől való megválás“ — mondotta J. M. Keynes. Pedig az emberiség fejlődésének egy olyan, minőségileg új szakaszába érkezett — állítják Mihajlo Mesarović, a clevelandi és Eduard Pestel, a hannoveri egyetem professzorai új könyvükben* —, amikor pusztá létünk forog kockán.

Problémáink, nehézségeink merőben újak, tehát megértésük új fogalomrendszert, új hozzáállást igényel. És ami a legfontosabb: megoldásuk a „klasszikus“, eddig esetleg bevált módszerekkel, elméletekkel már lehetetlen. A hetvenes évek napihireiből értesülő átlagember már ki sem ismeri magát a szűnni nem akaró, állandóan új hullámokat vető válságsorozat labirintusában: kőolajválság, energiaválság, környezet-szennyeződés, élelmiszerválság, demográfiai robbanás stb. De így voltak ezzel jó ideig a legkiválóbb szakemberek is, míg végre sikerült „rendszerbe integrálni“ a válságjelenségeket.

Aurelio Peccei (az olasz Olivetti cég egyik vezető beosztású tagja), a Római Klub néven ismert társaság kezdeményezője szerint „eljött az idő, amikor már nem beszélhetünk többé elszigetelt válságokról, csupán egyetlen, átfogó világproblémáról“. A Római Klub megbízásából készült el a világszenzációt kiváltó, ún. első jelentés: *A növekedés határai* (1972). Szerzői arra kerestek választ, hogy milyen alternatívák elé állít-

hatja az emberiséget a növekedés mai ütemének fenntartása. Világviszonylatban öt tényező — az élelem, a népesedés, az ipari termelés, a nyersanyag- és energiaforrások, valamint a környezetszennyeződés — alakulását és kölcsönhatását vizsgálták. Következései igen borúlátóak. A könyvet ezért sok támadás, jogos bírálat érte, de az 1973-ban kirobbant energiaválság a legadázabb ellenérvelőket is óvatosságra intette. A tanulmányok megvannak a maga gyengéi, s ezek elsősorban az alkalmazott metodológiában keresendők. Ma már egyértelműen elhibázottnak tekinthető az a fejlődésmodell, mely egyoldalúan a fejlett kapitalista országokból indul ki, s nem számol a fejlődő országokkal, a harmadik világgal. A tanulmány alapvető érdeme azonban, hogy felhívta a figyelmet arra: az emberiség fejlődésének minőségileg új szakaszába érkezett.

A Római Klub számára készített második jelentés (*Válaszúton az emberiség*) szerzői, Mesarović és Pestel, könyvüket a jövő nemzedékeknek ajánlják.

Alapkövetkeztetésük nem tér el az első jelentésétől. Az emberiséget kiszolgáló erőforrások végesek, az az élő és élettelen világ, amely keretül szolgál az emberiségnek, lassan kezdi elveszíteni természetes regenerálódó képességét. De az első jelentéshez képest bővítik a tanulmányozott tényezők körét, és új vizsgálati módszert alkalmaznak. Modelljük nem determinisztikus, amelyben adott okoknak szükségszerű következmé-

* Mihajlo Mesarović—Eduard Pestel: *Omenirea la răspântie*. Editura politică. București, 1975.

nyei vannak (mint az első jelentésé), hanem ún. sémaanalízis, ahol a sémát egy lehetséges eseménysorozat és a hozzá kapcsolt társadalompolitikai elvárások alkotják. Egy ilyen modell segítségével nemcsak arra lehet választ kapni, hogy adott tendenciák mellett mi következhet be, hanem arra is, hogy mikor mi a teendő, hogy az előre kitűzött célokat megadott időre el lehessen érni.

A szerzők már a könyv elején hangsúlyozzák, hogy az emberi társadalom fejlődésének mai szakaszát másként értelmezik, mint eddig. Jelenleg a társadalom olyan minőségi ugrás küszöbén áll, amikor az ún. differenciálatlan fejlődési szakasz az ún. organikus szakaszba megy át. Az első szakasz fő jellemzője a mennyiségi növekedés, a másodiké a részek specializációja, ami a résztvevőek fokozott összehangolását feltételezi. Ezt kell tudomásul venni, nemcsak a vizsgálati módszerek kidolgozásakor, hanem a gazdasági, társadalmi magatartás kialakításában is. Ez a fejlődési szakasz egy szemléletében új nemzedék fellépését igényli. Meg kell változtatni azt a szemléletet — hangsúlyozzák a szerzők —, amely mindent egyedül a gazdasági növekedés szolgálatába állít. Ezért a szerzők célja nem is az első jelentésben felvetett „fejlődés—nem-fejlődés” dilemmájának azonnali megoldása, hanem fel akarják készíteni a világot az ún. szerves fejlődési szakaszba való átmenetre, amelyben strukturálisan meg- és feloldódnak az alrendszerek közt ma még észlelhető érdekellentétek. Am a világ struktúrájának a kívánt irányba való átalakítása az anyagi ráfordításokon kívül attól is függ, mennyire ismerjük fel a javasolt alternatíva lehetőségét és szükségszerűségét.

Tanulmányukban a szerzők a világot tíz zónára osztják, szemben az első jelentéssel, amely azt homogén egészként kezelte. A tíz zóna: Észak-Amerika, Nyugat-Európa, Japán, Ausztrália, Dél-afrikai Unió és még néhány fejlett tőkés állam, Kelet-Európa (az egész Szovjetunióval), Latin-Amerika, Észak-Afrika és a Közép-Kelet, Trópusi Afrika, Dél- és Délkelet-Ázsia, Kína.

Az alkalmazott matematikai modell a sokszintű hierarchikus rendszerek elméletén alapul, s bár csak tíz zónára osztották fel a világot, a módszer lehetővé teszi a további lebontást is. A használt sémaanalízisben a jövőbeni események valószínűsége a sémát alkotó események valószínűségétől függ. Úgy tűnik, hogy ez a vizsgálati módszer realisabb és főleg célravezetőbb, mint a hagyományos prognosztikai módszerek.

A világrendszer modelljében mind-

egyik alapegységet öt tényezővel, azaz öt szinten jellemeznek. Ezek a szintek a következők: az *individuális* (amely az egyének belső állapotát, biológiai és pszichológiai struktúráját jellemzi); a *szociálpolitikai* (ez a társadalmi intézmények kapcsolat- és reakciórendszerét írja le); a *gazdasági-demográfiai*; a *technológiai*; a *környezeti* (azoknak a geofizikai állapotoknak és folyamatoknak az összessége, amelyek az embert körülveszik, és hatással lehetnek rá).

A jelentés három tételt kíván bizonyítani:

1. Ahhoz, hogy a szerves fejlődési szakaszba léphessünk, mérséklődnie kell a szintkülönbségnek a világ „gazdag” és „szegény” zónái között. Ha ugyanis a jelenlegi tendenciák érvényesülnek továbbra is, a szakadék csak mélyülhet.

2. A szintkülönbség-csökkenést célzó intézkedések horribilis összegbe kerülnek ugyan, de minden év késés tovább növeli a költségeket.

3. A különböző országok, gazdasági szervezetek között fennálló konfliktusok megoldásának nemcsak egyetlen realisan lehetséges módja a kooperáció, de ugyanakkor minden részt vevő fél számára hosszú távon a leggazdaságosabb is. A konfliktus (fegyveres vagy gazdasági), bár rövid távon a győztes országok vagy zónák érdekeinek teljes érvényesülését biztosítja, hosszú távon a globális tiszta nyereség mégis kisebb, mint stabil együttműködésen alapuló kapcsolat esetén.

Melyek a legégetőbb teendők? Mindezekelőtt a világ népességnövekedésének szabályozása. Ha a jelenlegi népesedési tendenciák állandósulnak (ami a szerzők szerint lehetetlen), az évezred végére csupán a fejlődő országokban több ember él majd, mint ma az egész világon, és az ún. standard séma szerint 2025-ig ez az arány a háromszorosára nőne. A kérdés csupán az, hogy a demográfiai robbanás lassulása átgondolt népesedéspolitikai vagy bizonyos malthusiánus korlátozások eredménye lesz.

Egy másik séma szerint — amely az intézkedéseket már 1975-től feltételezi — 2010-ben a fejlődő világban bekövetkezhet a népesség egyensúlya (a népesség már nem növekedik tovább), és csupán 2050-ben érhetjük el a világegyensúlyt.

Egy harmadik séma szerint az ugyanilyen jellegű intézkedéseket 10 év késéssel vezetik be. Ekkor már az egyensúlyi népesség 1,7 milliárddal lesz nagyobb, mint a második séma alkalmazása esetén.

A realitások sürgetnek, a harmadik világban az emberek ezrei halnak éhen. Az emberiség nagy többsége elvben egyetért azzal, hogy ez ma az egyik leg-

égetőbb világprobléma. Csupán a cinikusok állítják, hogy egyetlen ember halála tragédia, millióké: statisztikai adat.

Az erőforrások megszerzéséért vívott küzdelem is érdekellentéteket szül. Ed-digi gazdasági szemléletünk az erőforrások árába nem számította bele a felhasználás folytán a jövőben jelentkező egyéb költségeket. Így ez az ár irreálisan alacsony volt. A cél most egy olyan optimális ár megállapítása, amely körülbelül egyforma nagyságrendű áldozatot követel mind az exportáló, mind az importáló országoktól. Ha ez az ár valószínűtlenül alacsony vagy magas, az importáló és exportáló zónák nemzeti jövedelmének összege hosszú távon kisebb lesz, mint ha a megállapított ár optimális volna. Az optimális árnak elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy serkentse az új erőforrások feltárására irányuló kutatásokat. Ha az ár túl alacsony, akkor a klasszikus erőforrások hirtelen kiapadása nagy megrázkódtatást jelentene az ipari társadalomnak, amely még mindig könnyebben alkalmazkodik a fokozatosan növekedő árakhoz, mint az erőforrások hirtelen megszűnéséhez. Az optimális ár a kölcsönös megértésen és a különböző zónák együttműködésén alapul.

Összes erőforrásaink közül természetesen a legértékesebb az élelem. 1936 óta nem nőttek, sőt az utóbbi években inkább csökkentek a világ egy főre számított élelmiszerkészletei. Ma már csak Észak-Amerikát és Ausztráliát tekinthetjük potenciális agrárexportőröknek.

Nyilvánvaló, hogy a válságok állandósultak, és összefüggő rendszert alkotnak. Az egész válságkomplexum olyan mély társadalmi problémák előjátékának tekinthető, amelyek megoldása többek között új gazdasági világrend kialakítását feltételezi. Ennek legfontosabb eleme egy olyan nemzetközi együttműködési keret (közeg), amelyben az általános koope-

ráció szükségszerűségként, s nem jóindulat kérdéseként jelentkezik. „Ha mindezt nem ismerjük fel, és nem cselekszünk mielőbb ennek szellemében — figyelmeztetnek a szerzők —, a nemzeti és regionális érdekek közt tovább nő a feszültség, ami növeli egy nukleáris háború veszélyét.“

Sehol sem esik szó a könyvben egységesített, központosított világrendszerről. A szerzők tudják azt, hogy itt is, mint az élő rendszerekben általában, a túlélés kulcsa az alkalmazkodás, az alkalmazkodás feltétele pedig a változatoság.

Ami az egyéni értékeket, az egyéni magatartás- és gondolkodásmódot illeti, az új szemléletű emberrel szembeni etikai elvárások is megváltoztak: világszintű globális öntudatra van szüksége az emberiségnek, a természettel szembeni olyan új magatartásra, amelynek lényege nem a természet „megerősöklése“, hanem a vele való harmonikus együttélés, a beleélés képessége a következő nemzedékek helyzetébe.

A könyv kétségkívül közelebb visz az általános természeti és emberi rendszerek megértéséhez. Problémafelvetése és módszere is új. Az ajánlott intézkedések végső soron új szemléletet és új magatartást kívánnak. Természetesen a világ országainak politikai és gazdasági irányítói nehezen fogják felújítani gondolkodásuk és tevékenységük egész fegyvertárát. Pedig eljött az idő, amikor a független államok belső struktúráit és döntésmechanizmusait összhangba kell hozni az emberiség általános érdekeivel.

Összefoglalásként: a jelen konfliktusainak megoldásához felül kell vizsgálni a természet és ember viszonyáról, az expanziós életcélről, magáról az emberi életvitelről és a nemzetközi kapcsolatok rendszeréről alkotott hagyományos elképzeléseket és nézeteket.

Török László

Régi székely lőporszaruk — és a legújabb ál-rovásírásos emlék

Hargita megye Művelődési és Szocialista Nevelési Bizottságának, valamint a népi alkotások házának újabb kiadványa került ki a közelmúltban a csik-szeredai nyomdából, a székelyföldi lőporszaruk albuma. A televízió magyar nyelvű adásában is bemutatott kiadvány címe: *Modele de incizie pe os — Csontkarcolatok, porszaruk rajzai.*

A kétnyelvű mű születése körül többen bábáskodtak, csupán figyelmes átlá-

pozás után derül ki, hogy tulajdonképeni szerzője dr. Molnár István tanár, a ritkaság néprajzi gyűjteménye, elsősorban szabadtéri kiállítása révén messze földön elismeréssel emlegetett székelykeresztúri múzeum megteremtője és igazgatója. Az albumban közölt, karcossal, véséssel, faragással díszített 53 darab, XV—XIX. századnak minősített lőporszarut meg a sótartót Molnár István választotta ki a székelykeresztúri

(19 db), székelyudvarhelyi (18), sepsiszentgyörgyi (8), csíkszeredai (5) és gyergyószentmiklósi múzeum (2) meg két magánműemlély (1-1 db) gyűjteményéből. A porszaruk leírása is tőle származik, izléses-mutatós rajzukat pedig Ughi István készítette. Molnár István szövegét rövidítve Ovidiu Marcovici ültette át román nyelvre, a kiadvány bevezető ajánlása, címlapterve és néhány díszítő rajza Kovács Dénes munkája. A tetszetős kiállítású album méltán számíthat nemcsak a néprajz, népművészet szakemberei, hanem a szép íránt fogékony nagyközönség érdeklődésére is.

Ismeretes, a lőportartó szaruk majdmindegyike etnográfiai-esztétikai érték, sőt némelyike művészettörténeti érdekű is. Múzeumóri gyakorlatomból tudom, hogy a látogatók túlnyomó többsége még csak nem is sejtí, mire voltak jók ezek a furcsa, háromágú, barnás-sárgás, olykor akasztókarikával meg fémkupakkal ellátott „csontvalamik”. Aztán csodálkozva veszik tudomásul, hogy a töltény divatba jöttéig, évszázadokon keresztül tartották a puskaport, s hogy többségük agancsszaruból, legalább háromszendős szarvasbika fejdíszéből készült. (Tehát az album „csontkarcolatok” címe nemcsak sete-suta, hanem helytelen is. A karc, karcolás nem „karcolat”, az agancsszaru nem „csont“...)

A lőporszaruk becsülete akkor nő meg igazán a múzeumlátogatók előtt, amikor alaposabb szemügyrevétel után megtudják, hogy elsősorban nem egykori használatuk, hanem a felületükre karcolt, faragott ábrák miatt érdemlik ki figyelmünket. A rajzok java része díszítőelemeiben egy réges-régi népi hiedelemvilág kései visszfényt őrzí. A kereszténység felvétele előtti népi hitvilágunk töredékes emlékei ezek a mitikus jelentésű és jelentőségű, mágikus szertartásokra emlékeztető, vadász- és hadiszerecsét biztosító vagy minden bajtól, szerencsétlenségtől óvó ábrák: küllös napkorongot, teleholdat, holdsarlót, csillagot, szvasztikát, életfát formázó, stilizált-absztrakt megformálású vagy akár élet-hűségre törekvő ábrázolású ember- meg állatalakok (szarvas, vaddisznó, kutya, ló, kigyó, sokféle madár meg sárkány). Mindezek, akárcsak a legrégebbi geometrikus díszítmények, vagy — az alig párszáz éves karcítás mennyezeteink, festett népi bútoraink „virágoskertjeitől” ihletődött — növényi ornamentumok mondanójának megfejtéséhez olykor az összehasonlító folklor- és néprajztudomány mellett a műtörténet vagy a régészet ismeretanyagára is szükség lehet. Molnár István érdeme, hogy kiválasztotta, lerajzoltatta, közkinccsé, ta-

nulmányozhatóvá tette a számára hozzáférhető székely porszarukat, és elismerésre méltó bátorsággal vállalkozott rajzaik sok-sok buktatót rejtő megfejtésének-magyarázatának feladatára. Kiadványa föltétlen nyeresége a romániai magyar néprajztudományaknak. Úgy vélem azonban, hogy nem tennék jó szolgálatot az album olvasóinak, valamint a szerzőnek, kiadónak, ha elhallgatnám kritikai észrevételeimet.

1. A Székelyföld hagyományos tájegységei egyetlenül vannak képviselve a válogatásban; Udvarhelyszékből 36. Háromszékből 8, Csíkból és Gyergyóból 7, Marosszékből 1 vagy 2 darabot tartalmaz. (A 17. számú porszaru hol marosmenti, hol gyimesvölgyként szerepel.) Ezt az aránytalanságot más hazai gyűjtemények anyagának számbavételével, földolgozásával ki lehetett volna egyenlíteni. Így azonban dominál Molnár Istvánnak saját, valamint Haáz Rezsőnek, a székelyudvarhelyi múzeum két évtizede elhunyt első igazgatójának a két háború pusztításai és a későbbi gondatlan tárolás következtében megfogyatkozottan is páratlan értékű gyűjtése — 20, illetve 18 darabban.

2. Kevés utánajárással, régi leltárkönyvek átlapozásával pontosabban meg lehetett volna állapítani a származás helyét, elkerülve a gyakori „Székelyudvarhely környéke”-féle bizonytalan megjelöléseket. Helyenként hiányzik a további kutatást segítő múzeumi leltári számok közlése.

3. Olvasás közben minduntalan előbukkan egy kétely: ugyan mivel bizonyítható az évszám nélküli, különösen a XV. és XVI. századnak ítélt porszaruk datálása? Jól tudjuk, hogy egyes stílusjegyek divatja alig köthető évszadzadnyi időszakaszokhoz. Gondoljunk például a múlt században készült virágosreneszánsz festett népi bútorainkra.

4. Az album fontos összefoglaló táblázatának „Jellegzetesség”-rovata teljesen esetleges megjegyzésekből áll össze. Idézem az első öt darab jellegzetességét: „lovasalak; virágos; triquetrum; felirat; figurális.”

5. A különben szép írásképi szövegben hemzsegnék az értelemzavaró sajtóhibák. Molnár István levélbeli közlése alapján kijavítottam a magam példányát; sorok, szavak hiányoznak a szövegből, az ábrák számozása pontatlan, következetlen. Helyesírási hibák sorozata is szeplősíti ezt a hézagpótló, fontos kiadványt. Az összefoglaló táblázat tájékoztató a porszaruk nagyságáról is: többnyire 3, néhol 4 méretet találunk, másutt egyet sem. Több helyen pedig nyilvánvalóan hibás méret szerepel: 200x170x300, milliméterben!

6. Molnár István tárgyleírásának szakbírálatát nem vállalom, ezt elvégzik majd az illetékes néprajztudósok. Azonban nem mehetek el megjegyzés nélkül egy szembeötlően téves megállapítása mellett. A 3. számú, Homoródkarácsonyfalváról előkerült, jelenleg a székelyudvarhelyi múzeumban kiállított lőporszaruleírásáról van szó: „Népművészeti értékén túlmenően történeti és művelődéstörténeti dokumentumnak is tekinthető, mert alkotója a nyakszegély jobb felére eddig még meg nem fejtett kétsoros rovasírást felíratot és bal felére az 1677-es évszámot véste. A két jelcsoport között szabadon maradó felületre pedig mágikus tartalmú és jelképek számító kigyó összezsavaradó testének rajzát helyezte. [...] A középmező jelképrendszerét áttört rácsozat, zsinórozás, rácsozott háromszögsávok és egymásra boruló pikkelyekből szerkesztett szalag keretezi.“

Már a porszaru és az albumban látható rajz összevetése kiábrándulással járt: a rajz szép, mutatós — csak éppen

nem pontos. Az 1677-es évszám duktsa, vésetének mélysége szembetűnően eltér a felíratétől: könnyen meglehet, hogy nem egy kéz nem egyidőben készítette! A felírat datálásához tehát nem használhatjuk.

A székely rovasírásnak minősített felírat láttán pedig hajdani középiskolai oroszórak halovány emléke sejlett föl bennem. Ráadásul az a bizonyos „áttört rácsozat“ ósláv könyvek, kéziratok díszítményeire emlékeztetett.

Jakó Zsigmond professzorhoz fordultam szakvéleményért, aki díszítményünk rokonait szláv miniatúrák rajzában ismerte föl. Szíves közvetítésével a szarut Sabin Belu kolozsvári történész tanulmányozta. (Mindkettejük fáradozásáért ezúton mondok köszönetet.) Sabin Belu szerint a felírat olvasata mai román helyesírással a következő: *STACIUL* vagy *STA<N>CIUL* — a felső soré, továbbá: *LĂCHITȚ* vagy *LĂCHIT<U>Ț* — az alsóé.

Úgy véli, a keltezés első számjegye, az egyes is ósláv...

Katona Ádám

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

FELSZEGHY ŐDÖN—ABRAHÁM SÁNDOR: A BIOKÉMIA ALAPJAI

A modern tudományok között jelentős helyet vívott ki magának a biokémia — mindenekelőtt sokfelé ágazó kérdéscsoportjainak sikeres vizsgálatával. Azok a korszakalkotó eredmények, amelyeket az elmúlt ötven évben sajátos biokémiai vizsgálatok és módszerek útján oldottak meg, forradalmasították tudományos világnézetünket, és gyökeresen megváltoztatták szakismereteinket. E dinamikusan fejlődő tudományág kiváló hazai képviselői Felszeghy Ődön és Ábrahám Sándor. Mindkettőjük munkásságát jól ismerik mind a hazai, mind a nemzetközi biokémiai szakkörökben dolgozói, könyveik és monográfiáik alapján. Most — mint kipróbált szakmai kettős — újabb jól dokumentált, eredeti feldolgozásban megírt anyaggal léptek a nagyközönség elé: a Dacia Könyvkiadó gondozásában megjelent biokémiai ismeretterjesztő könyvükkel.

A biokémiai kutatások egyes problémái ma már a hétköznapok általános tudnivalói közé „süllyedtek“, ami rendkívül örvendetes jelenség. A széles olvasóközönség ismeretigényeit is szem előtt tartó, de a fiatal szakember-jelölteknek is hasznos kézikönyvül szolgáló munka szerencsésen oldja meg kettős feladatát, amit jól szemléltetnek az alábbi, találmára kiragadott, jellemző szövegrészek:

„Mint növekedési faktor az A-vitamin a sejtosztódást serkenti, és épségben tartja a nyálkahártyákat. Legfontosabb szerepe a látás kemizmusában van. A hipovitaminózis első tünete a farkasvakság: a szemnek a sötétbe való alkalmazkodása csökken.“

„Élettani fehérjeminimumnak nevezzük azt a legkisebb fehérjenitrogénmennyiséget, amely a szervezetnek a nitrogénegyensúly fenntartásához szükséges. Normális felnőtt ember esetében a nitrogénminimumot napi 3 g-ban állapították meg, ami megfelel napi 18,8 g vízmentes, magas biológiai értékű fehérjének vagy 90 g húsnak. Jelenleg a Föld lakosságának majdnem fele fehérjével rosszul táplált, és kb. 500 millióra tehető a fehérjeinségben szenvedők száma.“

„Az ösztrogén hormonoknak a női másodlagos nemi jelleg kialakításában van szerepük. Fokozzák az emlőmirigy növekedését, megszabják a női testalkat kialakítását. Egyik legfontosabb hatásuk a menstruációs ciklus szabályozásában áll.“ „A ciklus, mely a megtermékenyített pete befogadására alkalmas méhnyálkahártyát újra és újra felépítésre serkenti, csak az embernél és az emberszabású majmoknál jár — a megtermékenyítés hiányában — a nyálkahártya vérzéses ledobásával (menstruáció).“

Bárhonnan idézzünk a könyvből, mindenütt ugyanazt a felfogást szemlélhetjük: a biokémiai szakismeretek közlése mellett a szerzők arra törekedtek, hogy választott tárgykörükben a nagyközönség tudományos műveltségének kielégítéséhez is hozzájáruljanak. (Dacia Könyvtadó. Kolozsvár-Napoca, 1976.)

V. J.

FODOR ILONA: SZEMBESÍTÉS. Ilyés Gyula életútja Párizsig

Nem szabályos életrajz, nem hagyományos, de nem is az irodalomelmélet modern eredményeit hasznosító műelemzés Fodor Ilona könyve. Kísérlet: az irodalmi-művészeti jelenségekre rendkívül fogékony, filológus hajlamú, de ugyanakkor élénken asszociáló (néha túlságosan is gyorsan átváltó) szerző Ilyés Gyula életművének vonzaskörében az „eredeti“ és az interpretált tényeket, viszonylatokat igyekszik tisztázni, kideríteni az „igazságot“. Ahogy maga jellemzi módszerét: „a dolgozat írója olykor a dokumentumokból következtet a képalkotás mechanizmusára, máskor, a művekben egymásnak néha ellentmondó életrajzi adatok zavarba ejtő ellentmondása miatt — az alkotáslélektan törvényeiből vonja el a lélek és az élet törvényszerűségeit. Így kell tennie — ezért az olvasó elnézését kell kérnie e rendhagyó módszerért —, mert sem a *Puszták népe*, sem a *Kora tavasz*, sem a *Hunok Párizsban*, sem a költemények nem adnak biztos életrajzi fogódzót. Még az önéletrajznak elkönyvelt *Puszták népe* sem adekvát önéletrajzi mű.“

A könyv dokumentumértékét sok új adat biztosítja. Kitűnő a fotóanyag; Moldován Domokos és Móser Zoltán felvételei művészi erejűek. Külön érdekklődésre tarthat számot a függelékben közölt két Ilyés-interjú. A *Hősökről beszéltek* keletkezéstörténetéről idézzük a szerző vallomását:

„A költeményt Babits Mihály közvetlen közelében írtam. Nemigen kerestem fel őt, illetve csak akkor mentem, ha ő hívott engem. Egyszer aztán szólt, töltsék nála Esztergomban egy pár hetet. Én éppen akkor terveztem e kis eposz megírását, amely a tolvajlásnak a dicséretét mondja el, azt, hogy a szegény emberek, akik mások földjén saját kezemunkájukkal termelnek valamit, hogyan lopják össze kényszerűségből mindazt, amiből egyáltalán megélhetnek.

Tudni kell azt, hogy Babitsnak az édesapja igen magas rangú bíró volt. Babits maga a jog megszállottja. Tehát, amikor én neki elmondtam, hogy a következő művem a tolvajlás dicsérete lesz, Babits elmosolyodott, s azt mondta: »Nagyon kíváncsi vagyok, hogy oldod meg.« — Nem tudom, járt-e az esztergomi kertben: meredek hegyoldalon fekszik, középen állt egy igen egyszerű ház, az alsó részén volt egy szaletliléle és a felső részén is egy. Ő akkor napszámban az *Amor sanctust*, a középkori himnuszokat fordította, levonulva mindig az alsó részre, én meg fölmentem a felső részre, és naponta megírtam egy pár dicséző-izgatató szót, hogy miért, hogyan van joga a szegény népnek lopni attól, aki elrabolja azt, ami neki jár. [...]

A tréfa az volt, hogy ebéd után kicseréltük kölcsönösen is alkotásainkat, Babits — bátyám volt majdnem húsz évvel — felolvasta Szent Bernát és más szentek Jézust dicséző verseit, én pedig ezeket a vad izgatásokat a lopásról. Ő helyeselte, mulatott rajta, s azt mondta: »Ami művészileg meg van csinálva, az igaz.« [...]. Mármost: kijött Gellért Oszkár hetente egyszer-kétszer: hogy állítsák össze a következő *Nyugat*-ot. Én közben elkészültem ezzel a verssel, és Mihály mutatja Gellértnek: »Itt van Gyula új verse«, javasolta: »a következő számban hozzuk«. Gellért félreült a verssel, de rövidesen sápadtan jött vissza: hogyha az a *Nyugat*-ban megjelenik, a lapot rögtön be fogják tiltani. Hát ez elképzelhetetlen. Erre Babits vitázott Gellérttel: »De hát ha ez így van« és: »Ennek olyan művészi formája van, akkor miért ne lehetne?« De Gellért, aki igen okos volt, jogász szintén, pontosan látta, hogy ez képtelenség: »Hát hogy lehetne ezen változtatni?« — kérdezte. De én már akkor annyira benne voltam: én nem változtatok semmit, maradjon úgy, soha nem fogom én azt kiadni, eltesszük így. — Aztán már nem is tudom, hogyan, talán Péter, Veres Péter mondta: »Add ki a *Korunk*-ban.« (Magvető. Budapest, 1975.)

K. E.

IVAN UNGIEV—TJVETA UNGIEVA: HRISTO BOTEV

A Petőfi-sorsú bolgár forradalmár költő életútját foglalja össze ez a szófiai kiadású, román nyelvű népszerűsítő könyvecske. Mottóként Hriszto Botev egyik újságcikkéből idéz a szerzőpár: „Senkinek sincs hatalma egy olyan fön, amely bármikor kész megválni a testtől, a szabadság nevében és az egész emberiség javára.“ Ez az 1875-ből való emberi és költői program pontosan jelzi a botevi út lényegét, a költő elszánt harcát népe elnyomói ellen, a forradalom győzelméért. Számára a fegyver és a toll nem csupán romantikus jelkép, hanem életvalóság; így lett mindmáig a bolgár nép számára példa, nem halványuló hagyomány és élő kapcsolat a világirodalom felé.

Az utókor tudatában elsősorban a költő maradt meg (noha mindössze húsz verset írt), a publicistáról nemigen tudunk. Pedig „Hriszto Botev újságjai a bolgár publicisztika történetében páratlan csúcspontokat jelentenek. Gazdag tartalmuk, a publicista mély és eredeti gondolkodása — a géniusz egyértelmű megnyilatkozása. Botev újságjaiban meglepő a belső egység és harmónia. Külön-külön minden szám eredeti — tematikai-ideológiai, stílusbeli és művészi — egységet alkot, monolitikus struktúrájával tűnik ki. Ugyanakkor az egyes publicisztikai munkáknak, az újság lapjain túl, önálló életük van. [...] Cikkeiben Botev néhány alapfigurát alkot meg: a szenvedő és elkinzott népet, a leigázó törököt, az eladott értelmiségét — nagyvonalúan szintetizált, monolitikus és ugyanakkor komplex, változatosan ábrázolt alakokat.“ Tárcaíróként is kiemelkedő volt.

Hriszto Botev életútja annál is közelebb áll hozzánk, hogy pályájának egy bizonyos szakasza Romániához kötődik: Bukarestben és Bráilán is élt, orvostanhallgató volt, illetve nyomdában dolgozott. Életműve persze túlemelkedik a helyi vonatkozásokon, forradalmi harca az egyetemes kultúra számottevő értékei közé emeli sokoldalú, huszonhét éves életéhez és mozgalmi tevékenységéhez viszonyítva terjedelmileg sem csekély irodalmi örökségét. (Sofia Press. Sofia, 1976.)

K. E.

Muhi Sándor:
Városi udvar

Az orvostudomány határainál

A tudományos-technikai forradalom a medicina viszonylatában is csodálatosnak mondható eljárásokhoz, eredményekhez vezetett. A vegytan, a gyógyszeripar sem maradt le a szorosan vett orvosi technika fejlődése mögött: készítményei gyógyíthatatlannak minősített betegségeket, olyan kórokozókat győztek le, amelyekkel szemben az orvos eddig tehetetlennek érezte magát. A nagy változások azonban itt sem bizonyultak problémamenteseknek. A technika Janus-arca a gyógyítás, a betegséggel, halállal szemben folyó küzdelem terén is megmutatkozik. A modern gyógyászat mérlege nem csupán sikerekről, hanem olyan konfliktusokról, ellentmondásokról tudósít, amelyeknek szorításából képviselőinek nem könnyű magukat kiszabadítaniuk.

Innen — többek között — az orvosi deontológia, a hippokratészi eskü bizonyos tételei korszerűsítésének igénye. Az orvostudomány, az etika, a szociológia művelőinek együttes erőfeszítésére van szükség ahhoz, hogy az egyre súlyosabb társadalmi-erkölcsi következményekkel járó problémák mind elméleti, mind gyakorlati szempontból valamilyen megoldást nyerjenek.

Ez a bonyolult, maximális felelősséget követelő szakmaközi együttműködés nem mondhat le sem a hagyományos tételek, a tradicionális gyakorlati módszerek bírálatáról, sem azokról a provokatív jellegű, meghökkentő felfogásokról, amelyek valóságos szellemi erőszakot követnek el beidegzett nézeteinken, hogy az intézményesített eljárások sokszor évszázados rutinjából kizökkentsenek. E sokak számára botrányosnak tűnő koncepciók egyike Ivan Illich nevéhez fűződik. A jelenleg Mexikóban élő gondolkodó könyvei körül világszerte szenvedélyes viták gyűrűznek. Az orvostudomány dilemmáival kapcsolatban az NSZK-ban is mind több írás jelenik meg. 1975-ben a DIE ZEIT rendezett vitát egy Illich-interjú apropójára, az idén májusban pedig a DER SPIEGEL közölt cikksorozatot a mai orvos nehézségeiről. Thure v. Uexküll tanulmánya (MERKUR, 1976. 2.) a bírálati megközelítés pretenciójával nyúl az írása címében jelzett drámai kérdéshez: hol húzódik a medicina határai?

Gondolatmenetét Uexküll azzal a megállapítással indítja, hogy ha Viktor v. Weizsäcker szerint az orvostudomány még kétezer évig kutathat fizikai és kémiai módszerekkel anélkül, hogy e határokig elérne vagy az embert mint szubjektivitást megpillantana, ma — paradoxális módon — egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy ezek a határok abban a mértékben nyerneek egyre határozottabb körvonalakat, minél nagyobbak az orvosi technika sikerei. Tény, hogy a technikával s a tudománnyal szemben fellépő kritika a medicinát sem kerüli el. Az orvos és a páciens viszonyára árnyék borul; az orvostudomány már nem csupán gyógyító hatalomként, hanem mint veszedelem kezd az emberek tudatában megjelenni.

Ami Illichet illeti, Uexküll arra figyelmeztet, hogy az olyan végtelen és nyilvánvalóan téves nézeteinek elutasítása, mint például azé, amely a modern orvostudomány hatástalanságára hivatkozva, a szolgálatairól való lemondást javasolja, nem igazolja a szerző teljes elvetését. Ha Illich messze túl is lő a célon, ne öntsük ki a fürdővízzel együtt a gyermeket.

Igy — többek között — komolyan kell vennünk tételét az orvostudomány „ellentemlékenységé”-ről. Mit értsünk ezen? A közlekedés példájára utalva, ahol minden újabb műszaki fejlődés az utcai közlekedésben a gyorsaság csökkenését vonja maga után, Illich azt fejtegeti, hogy az orvosi szolgálatok kiszélesedése a betegségek szaporodását okozta. Tény, hogy bizonyos betegségek (cukorbetegség, vérezékenység) okozta korai elhalálozás kiküszöbölésével, az ilyen betegetől származó utódok számának emelkedésével az emberiség genetikailag károsodik. A tuberkulózis s a gyermekhalandóság leküzdését az ún. civilizációs betegségek jelentős elterjedése követte. Az általános higiéniai és életszínvonal emelkedése „a jelenkor nagy gyilkosai”-nak (túltápláltság, alkoholizmus, dohányzás, közlekedési balesetek) hekatombáit idézte elő. Kitágult a betegség fogalma, ami „a társadalom medici-

nalizálódása"-nak összefüggésében oda vezetett, hogy például minden társadalmilag deviáns magatartást előbb-utóbb betegségnek minősítenek. Fokozódik ugyanakkor az orvostudomány iránt megmutatkozó társadalmi elvárás. Ez legjobban a nyereszkedő kapitalista gyógyszeriparral összefüggő anomáliákban, a „pasztillanyelés járványa“-ban nyilvánul meg. Kialakult s a gyógyszeripar manipulációs következtében elterjedt az a hamis és káros hiedelem, hogy minden egyéni bántalomra meg lehet találni a megfelelő gyógyító pirulát.

Mindez jól beilleszthető abba a jelenségbe, amely a technikai eszközök végtelen tökéletesedésébe vetett kritikátlan bizalom folytán állt elő: a reális élet veszélyeit közvetítő információk hiányában valóságérzékelésünkben zavarok mutatkoznak. Itt is paradoxonnal találkozunk magunkat szemben: az egészségügyre vonatkozó információrobbanás kellős közepén a beteg valóságos információzárlat alá kerül. Uexküll leszögezi: a zárlattal valahol embertársaink betegségeiről és haláláról szóló tudósítások ellen védekezünk. És ezzel kapcsolatban jelentkezik a legveszélyesebb vitát kiváltó deontológiai kérdés: milyen mértékben szabad, illetve kell a beteget tájékoztatni betegsége lefolyásáról, kimeneteléről? A beteg jogait és méltóságát hangsúlyozó elméleti követelmény bizonyos gyakorlati szempontokba ütközik. Képviselői elzárkóznak attól, hogy a beteget az életét vagy halálát érintő döntések kialakításába bevonják. Ez a súlyos probléma nem csupán erkölcsi természetű. A pszichoszomatikus orvosi szemlélet a test és a lélek megbonthatatlan egységét hangsúlyozva bebizonyította, hogy a betegségekre vonatkozó információk szerves részei — a maguk racionális és érzelmi komponenseivel — mind a diagnózisnak, mind a gyógyításnak.

Tanulmánya befejező részében Uexküll elhatárolja magát Illich ugyancsak végtelen megoldásaitól. A technika, az iskola és a medicina „leépítése“ ugyanis joggal teljesen kivihetetlennek mutatkozik számára. A *Merkur* tanulmányírója az észlelt anomáliákat főként a tőkés társadalmi rend számlájára írja. Ez a megállapítás azonban nem tünteti el a modern orvosi technika és gyógyszeripar felvetette összes problémákat. Más-más társadalmi háttérrel bizonyos kérdések (például a szervátültetéssel kapcsolatos erkölcsi dilemmák) planetáris jellegűek. Ezért kell megválaszolásukra a marxista orvosi deontológiának, orvosszociológiának, orvosi lélektannak is nagyobb elméleti erőfeszítést tennie.

G. E.

JÓSLATOK ÉS TÉNYEK AZ ÁSVÁNYI NYERSANYAGOKRÓL (Revista economica, 1976. 4.)

D. L. Meadows világmodellje szerint az 1970-ben ismert vasérctartalékok az acélszükségletet a fogyasztás évi 1,8 százalékos növekedése mellett csak 93 évre biztosítják, a rézérctartalékok évi 4,6 százalékos növekedése mellett csak 21 évre, a bauxittartalékok az alumíniumgyártás évi 6,4 százalékos emelkedésével számolva csak 31 évre elegendők. Egy amerikai kutatóintézet (International Iron and Steel Institute) felmérései szerint a világ acéldeficitje 1985-ben eléri a 405 millió tonnát.

Az alumíniumfogyasztás 1975-ben lényegesen csökkent a tőkés országokban (20 százalékkal az előző évihez viszonyítva). Az *American Metal Market* című szaklap január elején megbeszélést szervezett az alumíniumipar szakembereivel. Az elhangzott vélemények szerint 1976-ban a fogyasztás újabb növekedése várható, ami el fogja érni az 1974-es szintet — a korábbi becslésekkel szemben kiderült ugyanis, hogy a tartalékok az alumíniumgyártást mintegy fél évszázadra biztosítják.

Mi a helyzet a tartalékok „váratlan“ növekedésével, ami az előrejelzések alapos átértékelésére készített?

Mongóliában van egy hegy: az Erdenet (Kincsek Hegye). Egy régi monda szerint ezen a helyen a Föld mélyében egy rézkazán forr, és aki azt megtalálja, gazdag lesz. A monda — mutatis mutandis — igazolódott az 1969—1973-ban végzett kutató és feltáró munka során: nem rézkazánt, de hatalmas réz- és molibdénérc lelőhelyet fedeztek fel a mondott hegységben. Ma itt hatalmas bányászati kombinát épül: az ércfeldolgozó évi teljesítőképessége — mint a *Bányászati* című magyarországi szaklap írta tavaly decemberben — 16 millió tonna lesz, tehát egyike a világ tíz legnagyobb rézbányáinak.

1971—1975 között, tehát mindössze öt év alatt, és csak Szibériában, 2000 új nyersanyaglelőhelyet tártak fel. A gyémánt, arany, réz, nikkel, volfram, molibdén, azbeszt, vas, szén, kőolaj, földgáz és más nyersanyagok tartaléka nőtt meg ugrásszerűen. Az Udokán környéki vasérctelepek vastartalma 50 százalékkal, tehát egyike a legjobb minőségűeknek. Nem sokkal az *American Metal Market* szervezte megbeszélés után a szovjet

szaklapok és napilapok újabb szenzációs felfedezésről írnak: a Tunguszk-hegység északi lejtői és az Anabarszk hegynyulat keleti része között kb. 62 000 négyzetkilométer kiterjedésű bauxitlelőhely létezik.

Egy amerikai műhold nagy mágneses anomáliát észlelt Afrika egyenlítői vidékén, a Közép-Afriai Köztársaság területén. A Bengui-anomália néven bejegyzett lelőhelyen — írta az *International Herald Tribune* ez év februárjában — a szakértők szerint gazdag nehézfémek-re (vas, urán) lehet számítani.

A tények tehát azt bizonyítják, hogy az ásványi nyersanyagellátást illetően nincs ok a nyugtalanságra. A Föld lehetőségeit még nem ismerjük eléggé; a tartalékok nem határtalanok ugyan, de nem is olyan rossz a helyzet, mint ahogyan egyes borúlátó prognózisok elénk vetítik. Egyébként a tévedések nem „tegnapi” kelettek. A „tegnapelőtti” előrejelzéseket áttekintve azt látjuk, hogy például a stockholmi geológiai kongresszus 1910-ben a Föld vasércartalékait csak 55 milliárd tonnára becsülte; 1952-ben egy amerikai szakbizottság már 350 milliárd tonnát tartott valószínűnek; ma pedig tudjuk, hogy az ismert és a technika mai szintjén iparilag értékesíthető vasércartalékok meghaladják a 700 milliárd tonnát, s valószínű, hogy megközelítik az 1000 milliárdot. Tehát ha nem vesszük is figyelembe a tengervízben feloldott elemek hatalmas mennyiségét, az óceánok mélyén létező fémércartalékokat, sem pedig azt a távoljövőbeli lehetőséget, hogy az emberiség a kőzetekből is fog kivonni fémeket (egy köbkilométer gránitban 250 000 tonna fém van), ésszerű gazdálkodással még hosszú időre biztosítható az ásványi nyersanyag-szükséglet.

Más kérdés az, hogy az emberiség fel van-e készülve az ismert lelőhelyek kiaknázására. A Közép-Afriai Köztársaságnak például jelenleg nincsenek vasércbányái; a Bengui-anomália helyéhez egyetlen út sem vezet, s az értelepek kitermelésbe vétele előtt legelőször is vasútvonalat kell oda vezetni. Hasonló a helyzet egyes ausztráliai vasérclelőhelyek esetében. A nyersanyagellátást a lelőhelyek földrajzilag egyenetlen eloszlása is befolyásolja (az egyik legnagyobb acélgyártnak, Japánnak alig van vasérc-kitermelése), de a legfontosabb mégis az, hogy a szükségletek biztosítására van lehetőség, amihez már „csak” egy jobban szervezett világgazdaságra van szükség. És még valamire: többet kell aldozni a Föld megismerésére.

DIMITRIE GUSTI MONOGRAFIKUS SZOCIOLÓGIÁJA (Szociológia, 1975. 3.)

Balázs Sándor tanulmánya a monografikus szociológiáról olyan hazai szociológus alakját eleveníti fel, akinek tevékenysége a két világháború között mély hatást gyakorolt a magyarul művelt szociológiára. Elméletének szakavatott ismerői és ismertetői, eljárásainak, vizsgálódási elveinek gyakorlati alkalmazói megtalálhatók voltak mind a romániai magyar, mind pedig a magyarországi szociológusok között. A tanulmány a bukaresti szociológiai iskola megteremtőjét két vonatkozásban mutatja be: 1. egyfelől mint társadalombölcselet szociológust, aki kidolgozta a monografikus szociológia *elméletét*, 2. másfelől mint a nagyméretű szociológiai felmérések számára *módszertani* alapvetést nyújtó szakembert.

1. Gusti ellentmondásos alkata rányomta bélyegét elméletének egészére: a társadalom anyagi meghatározottságára utaló megállapításai ütköztek a voluntarista-idealista akarat-elméletével; elméletében a dialektikus mozgékony-ságban megközelített társadalmi valóság sokszor metafizikusan megmerevedett; fellépett az empirizmus ellen, de gyakran megrekedt a tényregisztrálásnál; a társadalom-egész megragadását tűzte ki célul, de jórészt megmaradt a rész — a falu — kutatásának szintjén; harcolt az egyoldalúnak titulált egyelvűség ellen — beleértve a helytelenül értelmezett gazdasági determináltság elvét is —, és végső fokon mégis egy elvből: az akaratból magyarázott; királyi alapítvány pénzelt a monografikus kutatásokat, de a felmérések eredményei vádiratot jelentettek a fennálló rend ellen; a baloldal értékelte és bírálta: értékelte, mert monográfiáit fontos dokumentumforrásként fel lehetett használni, bírálta a tények és a belőlük levont következtetései ellenentéssége miatt. Ellentmondás volt a „korai” és a „késői” Gusti között: előbb fenntartás nélkül elvetette a leninizmust, a felszabadulás után elismerően szólt az élő leninizmusról, kritikailag viszonyult elődeinek szociológiai nézeteihez, mégis eklektikusan átvett tőlük sok mindent; elmélete zárt volt, a terepmunkában azonban a legteljesebb nyitottság jellemezte a kutatást: merev társadalombölcseleti kategóriarendszere nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a monografikus szociológia kitarulkozzék a különböző szaktudományok művelői felé.

A tanulmányíró e belső feszültséggel terhelt elméletet a bukaresti szociológus egyik átfogó társadalomdefiníciójából bontja ki: „(a) a társadalom vagy a tár-

sadalmi valóság nem más, mint a társadalmi élet autonóm totalitása, (b) vagyis a társadalmi egység, (c) amelynek lényege a társadalmi akarat; (d) potenciálisan a kozmikus, biológiai, pszichikai és történelmi keretek feltételezik (e) négy — a gazdasági, szellemi, politikai és jogi — megnyilvánulásban aktualizálódik (f) paralel módon és (g) állandóan fejlődik a társadalmi viszonyokon és folyamatokon keresztül (h) a fejlődés pontos perspektívájának megfelelően.“ Ebből vezeti le a szerző a monografikus szociológia alapelveit: a társadalom egyedeiben felszívódó szocialitás téziséit, a rész és egész viszonyában a társadalmi egységek központi helyét, a társadalmi akarat funkcióját, a társadalmi keretek és megnyilvánulások jelentőségét, a „paralelizmus törvényének“ nevezett tételt, a társadalom mozgékonyságának a gondolatát, a fejlődés perspektívájában a meghatározottság, a társadalmi determináltság jelenlétét. Az elemzésből kitűnik a szociológiai monográfia osztályháttere, ennek pozitív és negatív színeze, az, amit a kortársak annak idején marxista látószögben olyan világosan láttak és a Korunkban megfogalmaztak: a Gusti-féle szociológiai törekvés — írta Gáll Ernő — „a nép antikapitalisztikus eredetű kultúrájának ápolását szolgálta, szembe helyezve azt a városi polgári kultúrformákkal.“ (Korunk, 1939. 3.)

2. Gusti metodológiai munkásságának időszerűsége abban áll, hogy kidolgozott módszereit — megfelelő javításokkal — sok vonatkozásban ma is alkalmazni lehet. A módszeren belül különbséget tett a filozófiai *elvek*, az általános *szabályok* és a konkrét *eljárások* között. Mindhárom sikon találunk hasznosítható elemeket. Ilyen *elvek*, mint: a módszernek a tárgyhoz kell idomulnia, a társadalmi jelenségeket összefüggésükben és egymásra hatásukban kell vizsgálni, ilyen *szabályok*, mint: a kutatásban az őszinteség, a pontosság, a tények iránti objektivitás, a kollektív munka, a vizsgált tárgy és a kutató alany közvetlen kapcsolata, az előítéletek kizárása stb., vagy ilyen *eljárások*, mint a tények és a vélemények külön kartotékrendszere, az úrlapok, statisztikák használatának módozatai és így tovább egytől egyig olyan módszertani meglátások, amelyeket a napjainkban más elméleti alapon folyó szociológiai felmérésekben is gyümölcstetni lehet.

Balázs Sándor Gusti-tanulmánya a megtartva-elvetés dialektikus követelményét alkalmazva viszonyul kritikai-értékelő módon a két világháború közötti hazai szociológia kiemelkedő egyéniségéhez, akinek munkássága azon túlmenően, hogy elméleti-módszertani tézisei

ma is értékesíthető elemeket tartalmaznak, nagy értéket jelent számunkra azért is, mert teóriáját és módszerét alkalmazva hatalmas monográfiákkal gazdagította irodalmunkat. Ezek nélkül sokkal szegényesebb lenne a két világháború közötti hazai valóságról alkotott képünk.

IRODALMI NÉPLAP (Új Tükör, 1976. 18. 19.)

Ismertetésünk címében máris két pontatlanságot követtünk el: a népszerű budapesti képeslapnak valójában nem az idei 18. és 19. számából idézünk, illetve „a régi keretben Új Tükört“ tartva kezünkben, tulajdonképpen egy megújult vagy inkább most alakuló irodalmi-művészeti-közművelődési tömeglap első két számáról szólhatunk. Várakozásunkat mindenekelőtt a szerkesztő bizottság összetétele kelti fel, amelyben két kitűnő költő, Csanádi Imre és Benjámin László, s egy neves irodalomtörténész, esszéista, Fekete Sándor nevével találkozunk. Főszerkesztői beköszöntőjében Csanádi Imre a lap-elődöket Pákh Albert *Vasárnapi Újságjában* (1854-től jelent meg), a Kiss József szerkesztette *A Hétben*, Zilahy Lajos *Hídjában* nevezi meg (Herceg Ferenc *Új Időkjét* „úri-hivatalnoki“ szelleme miatt nyilván nem sorolhatja ide, de Kosztolányi írásai miatt hasznos diákkori olvasmányaként említi a *Pesti Hírlap Vasárnapját*).

Hogyan lehet a mai igények szerint összeegyeztetni az igényességet és a népszerűséget, a több százezer olvasó megtartását? „Állítólag — több figyelmeztetőnk szerint —, a kettő együtt nem megy — írja Csanádi Imre. — Ohatatlanul kirajzolódik az ilyen nézetekből a manapság fölöttébb gyakran hangoztatott »elitkultúra« és »selejt-kultúra« végzetes kettőssége. Csakhogy ebbe nem nyugodhatunk bele. Érték és közérthetőség (vagy éppen élvezhetőség) korántsem ellensége egymásnak, mint váltig erősködnek itt és amott: ilyen-amolyan okból. Csokonai, Petőfi, Arany, Móricz vagy a *Népszavá-*nak író Ady nem rettegett attól, hogy »szűrös-gubás emberek« silabizálják kedvvel írásaikat, Herman Ottó tudományos közlései irodalmi mesterművek, és bár úgy szólna megint valaki a művészetről, irodalomról, mint a maga korában Lyka Károly, Tóth Aladár, Bálint György, vagy kivált Kodály Zoltán. Ilylyes Gyula ugyancsak arra int: a lángész gondolatánál is nagyobb dolog, ha »az egyszerű nép napi nyelvén« hangzik el. Sejtjük persze (Illyés nem kevésbé), hogy tudós fejtegetések aligha fordíthatók le egytől egyig efféle nyelvre. Az azonban bizonyos, hogy irodalom, mű-

vész, tudomány túlságosan könnyű szívvel hagyja magára korunkban az »alacsony tömeget«, bevonulva a maga belső körébe, a dodonai kinyilatkoztatásokra fűlő válaszottak kisebb csoportjaiba. A szellem emberei így önként, maguktól engedik át a teret az ügyeskedőknek, a giccsel metelyezőknek, a »selejt-kultúrára« kárhóztatott sokaság jó szímatú vámszedőinek.«

Az írók, újságírók javát szólítják föl a szerkesztők közreműködésére. Benjámín László, mint a lap irodalmi rovatának gazdája, a magyar irodalomnak a líra mellett hajdan legerősebb ága, a rövid prózai műfajok (tárcanovella, karcolat, írói kisriport) már-már kiszáradását panaszolja fel: „Hagyományokban pedig nincs hiány! Csak a két háború között is, olvasók és szerkesztők öröme, a magyar próza legnagyobb mesterei, Móricz és Krúdy, Nagy Lajos és Tersánszky, Kosztolányi és Gelléri [...] gondoskodtak arról, hogy a lapokban napról napra és hétről hétre legyen jó olvasnivaló. Igen, ebben a bőség magyarázata: azok az írók, a legnagyobbak is, napi- és hetilapokhoz kötődtek, sokan közülük újságok szerkesztőségében dolgoztak, és valamennyien újságokba írtak — és ez egyiküknek se vált kárára. Legkevésbé az, hogy az újság szigorúan megkövetelte tőlük a tömörséget, az okos — és művészi — gazdálkodást a szavakkal.«

A program igazolását, az irodalomtörténeti múlt felidézését még korai volna számonkérni. Mindenesetre máris érdemes megemlíteni, hogy Illyés Gyula, Somlyó György verssel, Illés Endre tárcanovellával, Somogyi Tóth Sándor riporttal, Karinthy Ferenc a Galgóczi Erzsébettel készített interjú-részlettel, Keresztury Dezső és Sárosi Bálint művészeti írással, Somogyi József, Fejes Endre és Fekete Gyula TV-kritikával és hozzászólással sietett a szerkesztők segítségére, felismerve az alapvetően fontos, közös célt. A jelenkori világirodalmat többek közt Marcello Venturi és Garcia Marquez képviseli, a közelmúltat Jeszenyin és Babel (a magyar klasszikusokat pedig Berzsenyi és Krúdy). S folytatódik a bevált, jó hagyomány: a folytatásos regény (Kolozsvári Grandpierre Emil), a „Gondolatok a könyvtárban“ (Nádor Tamás igényes interjú-sorozata tudósokkal, művészekkel), a látogatás képzőművészek műtermeiben, a népszerű „Világ-tükör“ rovat, a jó karikatúra stb.

BÜCSÜ TOYNBEE-TŐL (Time, 1976. 18.)

1921 szeptemberének egyik napján gondolataiba merülve szikár fiatal férfi állott a Sztambulból nyugat felé szá-

guldó Orient Expressz ablakánál. „Amint vonatunk Niš irányában lefelé haladt, a telihold fényénél valósággal elbűvölt a Bela Palanka-szoros szépsége“ — írta Arnold Toynbee, a *Manchester Guardian* munkatársa, aki a görög-török háborúról küldött tudósításokat lapjának. Még azon az éjszakán, mielőtt lefeküdt volna, elővette a töltőtollát, és egy fél lapra feljegyezte „fontosabb gondolatait“.

Csaknem negyven éven át készült feljegyzéseiből született a hárommillió szóból álló, a civilizációk kialakulásáról és hanyatlásáról szóló *A Study of History* című remekműve. Amikor az eredetileg tíz kötetre tervezett mű elkészült, mint annak idején, a munka kezdetekor, most feljegyezte a befejezés pontos idejét: „Finis. London, 1951. június 15-én du. 6 óra 25 perckor, amikor a szerző még egyszer megsemmisítette Fra Angelico *A boldogságos látomás* című képét.“

Toynbee a klasszika-filológiát tanulmányozta az egyik oxfordi College-ban, és ugyanitt Thuküdidészről tartott előadást, amikor az első világháború kitört. Katonai szolgálatra nem volt alkalmas, ezért a háború alatt a Foreign Office kötelékében dolgozott, majd bebarangolta a Közép-Keletet és előadásokat tartott a londoni egyetemen. Nagy történetfilozófiai munkáján a nyári vakációk idején dolgozott, és az első három kötetet 1934-ben, a mű utolsó két kötetét, a XI.-et és a XII.-et 1951-ben fejezte be, s ezeknek a *Reconsiderations* címet adta.

Toynbee mindig ellenezte a szűkkeblű, elszigetelt történelemszemléletet, és azt bizonygatta, hogy Anglia története csak mint a nyugati keresztény civilizáció egyik része érthető meg, és mint ilyen a kortárs civilizációk (görögkeleti kereszténység, iszlám, hinduizmus és a távolkeleti civilizáció) egyikéhez tartozik.

Toynbee úgy vélte, hogy az írásbeliség korából általa azonosított 21 civilizáció bizonyos fejlődési és hanyatlási sémát, „létezési folyamatot“ mutat, és mindenikben érvényesül a „kihívás és válaszadás“ törvényszerűsége, de valamennyiben bizonyos eltéréssel, sajátos vonásokkal. A preklasszikus Görögországban például az élelemhiány különböző válaszokat váltott ki: a spártai militarizmust és az athéni tengeri birodalmat, s ezek, a „megpróbáltatások időszaka“ után, a hellenizmuson át a kereszténység kialakulásához vezettek.

Toynbee Spengler hatása alatt állott, de mesterétől eltérően mindig derülátásra törekedett. „Nem tudom elhinni, hogy a civilizációnak meg kell halnia. A civilizáció ugyanis nem élő szervezet (organizmus), hanem az akaratok terméke“ — írta tanulmányában.

Műve megjelenése kezdetben kevés figyelmet és még kevesebb elismerést keltett. 1947-től kezdve azonban váratlanul ő is tapasztalni kezdte Victor Hugo megjegyzésének igazságát: a nagy eszméknek egyszer csak eljön a maguk ideje. Az első hat kötetből készült, rövidített kiadás egyszerre negyedmillió példányszámban kelt el!

Sikere folyton növekedett, és őt is a „nemzetközi bölcs” ama piedesztáljára emelte, amelyen Einstein, Schweitzer vagy Bertrand Russell állt, akinek véleményét a legkülönbözőbb kérdésekben kikérték. Nyolcvan éves korában kiadta életrajzi jellegű *Experiences* című művét, amely tovább öregbítette hírnevét. Az utóbbi években azonban tudományos tekintélye csökkent, egyre többen bírálták. Ezt a változást tükrözték a múlt év végén bekövetkezett halála után elhangzott értékelések is. Egyesek kifejezték, hogy „Toynbee vázlata az egyetemes történelemtől túlságosan abszolút, és mérhetetlen erudíciója is túl sebezhető volt ahhoz [...], hogy a legtöbbről tartott műve hatalmába kerithette volna a kortárs nemzedéket”. Mások viszont azt állítják, hogy kevés történész erőfeszítései voltak annyira eredményesek saját koruk és hazájuk provincializmusának átöröszésében, mint a Toynbee-éi. Ő ugyanis meggyőződéssel vallotta, hogy létezik egyfajta szellemi provincializmus, amelyet „az élet csak egy másik átkozott dolog” dogmájának nevezett, és bátran hirdette, hogy „az emberi ügyek mindaddig nem érthetők meg, amíg nem tudjuk őket a maguk egészében áttekinteni”.

NAPIRENDE A TURISZTIKA (Bihari Napló, 1976. május)

A nagyváradi Fáklya „időzített” mellékletét mint jó útikalauzt vehetjük kezünkbe. És erre szükség is van. Igen gyors ütemben fejlődik a Bihar megyei turizmus; az utóbbi két esztendőben közel fél millió (ebből több mint 100 000 külföldi) turista kereste fel a megye — határokon túl is nevezetes — fürdő- és kirándulóhelyeit. Évről évre bővülnek a meglévő turisztikai létesítmények — Félix, Május 1, Bályok, Margitta, Biharfürdő, Drágon völgye, Padiş —, új szállodák, turistaházak, kempingtelepek, üdülőkompexumok és utak épülnek. „Az elkövetkezőkben — írja bevezetőjében Nistor Ciordaş, a Bihar megyei néptanács alelnöke — a helyi, városi és községi szervezeteknek és szervezeteknek az ediginél nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük, változatosabb módozatokat kell találniok a helyi turisztikai lehetőségek hasznosítására, különösen a termálvizek

övezetében és a hegyvidéken.” Felismert szükségyszerűségről, a természeti adottságok ésszerűbb kihasználásáról van szó. Ezt a problémakört teszi át dr. E. Kovács Lajos főmuzeológus (*Természetvédelem és természetjárás*). Az ember legyőzte a természetet, és ereje van ahhoz, hogy el is pusztítsa, de „a továbbiak során (s erre éppen az öntudatából fakadó felelősség kötelezi) bizonyos értelemben le kell győznie önmagát is. A jövő attól függ, hogy ehhez a »második győzelemhez« lesz-e elég morális erőnk.”

Érdekes helytörténeti írások teszik olvasmányossá ezt a 24 oldalas mellékletet. Várad váráról Evlia Cselebi XVII. századi török krónikás feljegyzéseit, a feketeerdői üveghutáról, az ott dolgozó munkások élet- és munkafeltételeiről Iosif Vulcannak közel 100 esztendővel ezelőtt írt riportját olvashatjuk. Belényesen Gavril Butuc, a város polgármestere, Réven Implan Irén, Szalontán Cseh Zoltán, Váradon Kasziba János, Dr. Petru Groza városon Florian Ivan, Margittán Ioan Hăiaş kalauzol át. Csodavár, Padiş, a bohodei vízesés, a Flóra-rét, az Élő tűz (hazánk második legnagyobb jégbarlangja), a Drágon völgye, a Rozsdaszakadék szépségeiről is olvashatunk egy-egy rövidebb írást.

Bedekker jelleget ad a számnak Bihar megye turisztikai térképe, a Jád völgyének, Biharfürdő, Padiş és a Csodavár vidékének útjait, ösvényeit, kilátóhelyeit, sípályáit, menedék- és erdészházait, vízeséseit, forrásait, barlangjait feltüntető térképmelléklet. És nem hiányoznak a hasznos tudnivalók a hátizsák megpakolásáról, a sátorverésről, a fényképezésről, az elsősegélynyújtásról sem. „Pihenés közben” a bihari barlangokról, a föld alatti csodavilágról, a hévízi tavirózsáról, a kirándulás szépségeiről, útszéli csárdákról népmondákat, vadászhalász történeteket, és nem utolsósorban néhány szép verset olvashatunk.

A PSZICHOTERÁPIA ÖSERDEJÉBEN (Saturday Review, 1976. 4.)

1793-ban egy felvilágosult orvos, Philippe Pinel, szenciációt keltett azzal, hogy — mint a La Bicêtre-i tébolyda újdonsült igazgatója — megszabadította az örvönögő elmebetegeket bilincseiktől. Hosszú út vezet a középkortól, mikor az elmebetegségeket ördögök és démonok művének tekintették, Pinel forradalmian humanista tettéig; s noha időben rövidebb, de éppoly hosszú út vezet ettől a fordulóponttól Freudig, majd Freudtól a mai modern pszichoterápiáig.

F. G. Alexander és S. T. Selesnick 1966-ban megjelent, *The History of Pszichiátria* című terjedelmes összefoglaló művükben a következőket írják: „A pszichiátria felnőtt. Tagadhatatlan eredményeinek köszönhetően megszűnt az orvostudomány mellőzött mostohagyermeké lenni, sőt annak egyik legelőkeltebb szem előtt tartott területévé vált.” A recenziált folyóirat pszichoterápia-súlypontú számának egyes szerzői szerint éppenséggel civilizációnk „pszichiátria-korszakát” éljük — mármint azok az ultratechnicizált életformájú fejlett tőkésországok, amelyekben az embert erő idegrendszeri megterhelések és ártalmak ennyire előtérbe kerülnek.

Tény, hogy mind a jelzett országokban, mind világszerte egyre több ember keresi fel az ideggyógyászt, és a pszichiátria szükséglet sarkallta fejlődése annyira felgyorsult, a pszichoterápiai elméletek és módszerek annyira megkoszodtak, hogy ma már a legkiválóbb kutatók számára is nehéz — ha nem épp lehetetlen — lépést tartani velük. Hát még a szegény „halandó” idegbeteg hogyan tájékozódhat a pszichoterápia őserdejében, mikor csak a fejlett tőkésországokban uralkodó négy fő ideggyógyászati irányzat több mint 130 aliskolát ölel fel? Szellemesen mondta erre a helyzetre vonatkozóan Joel Elkes neves pszichofarmakológus: „Aki úgy érzi, hogy át tudja tekinteni, az nem eléggé informált.”

Az említett négy fő irányzat közül az ún. *analitikus* (más elnevezéssel *pszichodinamikus*) irányzat, mint meghatározásából is kitűnik, a freudi pszichoanalízissel — ezzel a valamikor igen divatos, ma egyre inkább háttérbe szoruló iskolával — tart rokonságot. Az idegbetegségek sokféle tünete helyett elsősorban az őket előidéző okokat veszi figyelembe, illetve próbálja felderíteni, ami természetzerűen feltételezi az orvos és a beteg közötti kapcsolat elmélyítését — és célját, az idegbeteg meggyógyítását, panaszai megszüntetését „a problémák tisztázása” útján véli elérni. A pszichodinamikus gyógykezelés, amely újabban a beteg társadalmi és kulturális környezetét is bevonja az elmzés körébe, igyekszik a gyümölcseit mintegy magától megérlelő, de hosszúra nyúló analízist felgyorsítani és időben korlátozni.

Az úgynevezett *viselkedésterápia* kizárólag azt a viselkedésformát tartja megváltoztatandónak („gyógyítandónak”), amelyet az egyén vagy környezete, esetleg maga a társadalom hibás-

nak ítél. A kezelés az adott viselkedésbeli rendellenességeket megelőző jelenségek (fiziológiai folyamatok) tanulmányozásával kezdődik, majd azzal folytatódik, hogy ezeket tudatosítja a kezelt egyénben, s ezzel mintegy felvértezi őt saját hibás viselkedése ellen. A nem akaratlagosan — vagy akaratlagosan nem befolyásolható — viselkedésbeli rendellenességeket a viselkedésterápia az ilyen reakciókat kiváltó környezeti hatások elkerülésével, kiküszöbölésével próbálja megszüntetni.

Igen sokféle pszichoterápiai módszer húzódik meg az ún. *humanista* irányzat szép elnevezése mögött. Közös vonásuk, hogy az ember legfőbb szükségletének az „önmagára találást” tartják, és gyógykezelésük nem egyes rendellenességeket, zavarokat megszüntetésére, okuk felderítésére, hanem az életöröm általános érzetének fokozására irányul — figyelembe véve a külső környezeti tényezőket és a belső biológiai adottságokat.

Végül az ún. *transzperszonális* irányzat — szöges ellentétben az előzővel — nem az egyéniséget, az egyén sajátos képességeit és szükségleteit állítja előtérbe, hanem a minél harmonikusabb beilleszkedést a környezetbe, ami (a tőkés társadalmi rendszerben legalábbis) lényegében az uniformizálást, az egyéniség elsekélyesítését, a minél szűrebb átlagtudat kialakítását jelenti. A transzperszonális gyógymódot alkalmazó pszicháterek fel nem használt és fel nem használható — tehát rendellenességekre, zavarokra vezető — képességek valóságos raktárát tételezik fel minden egyénben, s ennek a feltárásán, fölőlegessége tudatosításán és ezáltal megszüntetésén fáradoznak.

Mindezen irányzatoktól függetlenül meglepő és figyelemreméltó eredményeket mutat fel napjainkban az idegbetegségek egyre gyakoribbá válása okainak kutatása. Legújában például sikerült kimutatni és kísérletekkel igazolni, hogy a súlyosabb idegbetegségek jó részét nem veleszületett vagy szerzett pszichés rendellenességek, hanem *veggyi hatások* — nagyrészt a szennyezett környezet ártalmai — okozzák. Lehet, sőt valószínű, hogy az utóbbi évek kutatási eredményei a pszichoterápia őserdejének ritkulásához, a módszerek egységesüléséhez és hatékonyabbá válásához fognak vezetni, hiszen a biológiai tudományok, köztük az emberi idegrendszerrel foglalkozó diszciplínák is, sohasem fejlődtek olyan gyors ütemben, mint napjainkban.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

RÉGI ÉS ÚJ OLVASÓINK FIGYELMÉBE!

Áprilisi felhívásunkra sok helyről küldtek be keresett Korunk-számokat más számokért cserébe vagy adományként. Ezúton köszönjük megértő támogatásukat, amelynek következtében már eddig is több hiányos évfolyamot egészíthettünk ki. Mivel több szám még mindig hiányzik, megismételjük felhívásunkat mindazokhoz, akik még régi példányok birtokában vannak.

KERESSÜK

- a régi Korunk (1926—1940) teljes évfolyamait és külön-külön is bármelyik számát;
- az új Korunk számai közül:
 - 1957—1963: valamennyi számot;
 - 1964: 7., 8., 10—12.
 - 1965: 1—4., 7—8., 10., 12.
 - 1966: 1—3., 6—12.
 - 1967: 2—5., 7., 11., 12.
 - 1968: 1., 2., 4—6., 8., 10—12.
 - 1969: 2—6.
 - 1972: 1., 3.
 - 1973: 1., 2., 11.
 - 1975: 1—2.

Július elején a kolozsvári Gedeon Zoltán grafikáit állítottuk ki a Korunk Galériában. A megnyitón Horváth Istvánnak lapunkban megjelent verseiből Dehel Gábor színművész olvasott fel, Balogh Csaba csellóművész Bach- és Kodály-műveket adott elő.

Július második felében a székelyudvarhelyi Dénes Sándor fémdomborításainak kiállítására került sor. Ebből az alkalomból Bágyoni Szabó István a Balázs Ferencről írott versciklusából olvasott fel. Kostyák Imre csellóra írt műveket — köztük saját szerzeményét adta elő.

A Korunk Évkönyv 1976 iránt érdeklődők — magánszemélyek és intézmények — jubileumi kiadványunkat július végétől kezdve a könyvesboltokban is megvásárolhatják.

Új könyvek

- ARANY JÁNOS: Toldi — Toldi estéje. A bevezetőt és a jegyzeteket írta Dánielisz Endre. Tanulók Könyvtára
- HEGEDŰS SÁNDOR—LŐRINCZI FERENC: A sport világa
- HORVÁTH IMRE: A virágok mestersége. Aforizmák
- MALIȚA, MIRCEA: A szürke arany. Esszék. Fordította Farkas László, Bretter György és Brassay János
- MAURER GYULA—VIRÁG IMRE: Bevezetés a struktúrák elméletébe
- PALOCSAY ZSIGMOND: Aki búsul, megöregszik. Verses mese 12 énekben. Deák Ferenc illusztrációival
- RÁCZ GYŐZŐ: A lírától a metafizikáig. Esszék, tanulmányok, kritikák
- SÜTŐ ANDRÁS: Anyám könnyű álmot ígér. Negyedik kiadás
- SZEMLÉR FERENC: Az álom túlsó partján avagy egy lelkiállapot története. Versek
- TAMÁSI ARON: A bölcső és környéke. Szülőföldem — Bölcső és Bagoly — Vadrózsa ága. Romániai Magyar Írók
- TÓTH MARIA: Húsz év szerelem. Novellák
- DR. TULOGDI JÁNOS—MADARÁSZ ANTAL—BALÁZS ÁRPAD: Földrajzi kislexikon. Kriterion Kézikönyvek